

**МІЖ ДНІПРОМ І БОСФОРОМ:
МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНІ КОНТАКТИ В ЗОНІ ЧОРНОГО МОРЯ
В СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЧАСИ**

**BETWEEN THE DNIPRO AND THE BOSPHORUS:
INTERCIVILIZATION CONTACTS IN THE MEDIEVAL TIMES**

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
UNION ACADEMIQUE INTERNATIONALE

**BETWEEN THE DNIPRO AND THE BOSPHORUS:
INTERCIVILIZATION CONTACTS
IN THE MEDIEVAL TIMES**

·
ESSAY

KYIV
2022

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
МІЖНАРОДНИЙ СОЮЗ АКАДЕМІЙ НАУК

**МІЖ ДНІПРОМ І БОСФОРОМ:
МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНІ КОНТАКТИ В ЗОНІ
ЧОРНОГО МОРЯ В СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЧАСИ**

НАРИСИ

КИЇВ
2022

Науковий редактор:

член-кореспондент НАН України
О. П. МОЦЯ

Рецензенти:

доктор історичних наук
Л. П. МИХАЙЛИНА
доктор історичних наук, професор
І. П. ВОЗНИЙ
кандидат історичних наук
Є. В. СИНИЦЯ

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України,
протокол № 13 від 15 вересня 2021 р.*

М 58 *Між Дніпром і Босфором: міжцивілізаційні контакти в середньовічні часи. Нариси.* Київ: ІА НАН України, 2022, 144 с.

ISBN 978-617-7810-32-1

Коллективна праця, виконана під егідою Міжнародного союзу академії наук (МАІ—ІАА) присвячена практично не розробленій тематиці цивілізаційних взаємовідносин за доби середньовіччя в зоні Причорномор'я. Представлені нариси являються третьою частиною проєкту і висвітлюють питання контактів населення середньовічних часів, яке тоді проживало в регіоні між Дніпром та Босфором. Робота розрахована в першу чергу на спеціалістів — істориків, археологів, етнографів, краєзнавців, — і на всіх, хто цікавиться подіями й процесами, що відбувалися в середньовічній Європі.

УДК [008:904:902](262.5)''653''

На обкладинці — реконструкція міста-гавані Воїнь на Дніпрі.

© С. О. Біляєва, О. П. Моця, О. С. Фіалко, Ю. В. Болтрик,
В. Йотов, А. В. Скиба, М. Çeken, А. Yavaş, Н. Ürer, Е. Tok,
В. Ersoy, İ. Kuyulu-Ersoy, 2022

ISBN 978-617-7810-32-1

© Інститут археології НАН України, 2022

Надруковано в авторській редакції; верстка С. А. Горбаненка

Підписано до друку 20.04.2022.

Формат 60 × 84/8. Гарн. Таймс. Ум.-друк. арк. 16,8. Обл.-вид. арк. 16,8. Тираж 50 прим.

Інститут археології Національної академії наук України,
04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12; www.iananu.org.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 6290 від 09.07.2018 р.

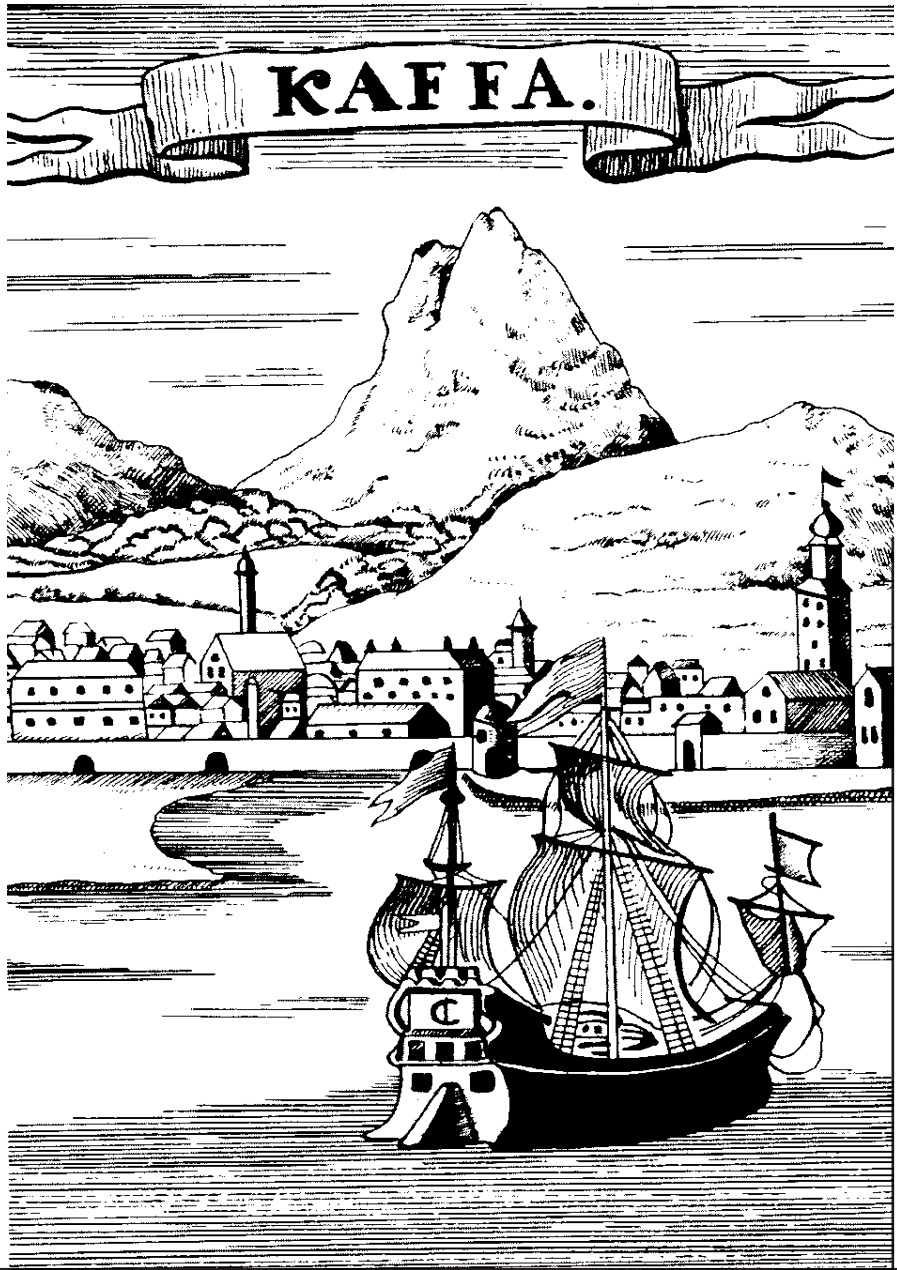
Тираж видруковано ФОП О. О. Євенок, 10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А
тел.: 0412-422-106, [email: bookovych@gmail.com](mailto:bookovych@gmail.com)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції України серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

Зміст

■

Передмова (<i>О. П. Моця</i>)	7
Нарис 1. ПЕРШИЙ ПОХІД РУСІВ НА КОНСТАНТИНОПОЛЬ І ЇХ ПРИСУТНІСТЬ НА БЕРЕГАХ АЗОВСЬКОГО ТА ЧОРНОГО МОРИВ (<i>О. П. Моця</i>)	20
Нарис 2. ФОРТЕЦІ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я XIV—XVIII ст.: ПРОБЛЕМИ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ КУЛЬТУР (<i>С. О. Біляєва</i>)	32
Нарис 3. ОЧАКІВЩИНА В КОЗАЦЬКО-ОСМАНСЬКІ ЧАСИ (<i>О. П. Моця</i>)	51
Нарис 4. РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЧАСТИНИ СТАРОДАВНЬОГО ОЧАКОВА (<i>О. Є. Фіалко, С. О. Біляєва, Ю. В. Болтрик</i>)	54
Нарис 5. АРХЕОЛОГІЧНІ ДАНІ ПРО ПРИСУТНІСТЬ НА НИЖНЬОМУ ДУНАЇ НАРОДІВ ПІВНОЧІ — РУСІВ, ВАРЯГІВ, НОРМАНІВ (<i>В. Йотов</i>)	64
Нарис 6. ПРО ДУНАЙ, КНЯЗЯ КИЯ ТА ПОЧАТКИ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (<i>А. В. Скиба</i>)	76
Нарис 7. KUBADABAD SARAYININ ŞİKÂRGÂHI VE ŞİKÂRGÂHÂNESI (<i>М. Çeken, А. Yavaş</i>)	80
Нарис 8. MEDIEVAL TURKISH CARPETS IN ANATOLIA (<i>Н. Ürer</i>)	96
Нарис 9. A STRATEGIC POINT ON THE EASTERN ROMAN BORDER: ADILCEVAZ CASTLE (ARKENABU) (<i>Е. Tok</i>)	114
Нарис 10. OTTOMAN TRADE BUILDINGS IN ANATOLIA (<i>В. Ersoy</i>)	127
Нарис 11. CARAVAN ROADS AND CARAVANSERAIS IN ANATOLIAN SELJUK PERIOD (<i>İ. Kuyulu-Ersoy</i>)	133

Розглядаючи міжнародні контакти на берегах Чорного моря в часи середньовіччя, необхідно звернути особливу увагу на те, що вони здійснювались у контексті цивілізаційних зв'язків — характерної особливості розвитку всього людства, починаючи з часів переходу від первісного до соціально стратифікованого суспільства. Саме в той період з'явилися такі інститути як державність, писемність, міста, чітко виражені майнова й соціальна диференціація та інші риси розвитку людства. Не менш важливими є й факти виділення окремих суспільних організацій, сфер їхньої діяльності, а також форм культури. У світовій історії ми маємо справу з органічною єдністю інтеграційних та диференційних процесів, які взаємодоповнюють одне одного.

Саму стадію цивілізації в цілому можна поділяти на історію окремих, хоча й пов'язаних так чи інакше між собою, локальних і регіональних цивілізацій (зі «світами», що формувалися навколо них), з одного боку, та історію всесвітньої макроцивілізаційної системи, що сформувалася в наш час. Стадія автономних (локальних і регіональних) цивілізацій відповідає часу доіндустріальних суспільств, тоді як стадія всесвітньої макроцивілізаційної системи — індустріальному суспільству. На першій стадії можна фіксувати так звані ранньокласові та складово-класові суспільства, в іншій системі понять — ранні та зрілі (розвинені й традиційні) доіндустріальні цивілізації. Вони відповідають двом етапам соціально-культурної еволюції, які в свою чергу К. Ясперсом поділяє певним періодом «осьового часу» (Кримський, Павленко 2007, с. 46, 52, 54).

Уповні подібні міркування можна виконувати при розгляді міжцивілізаційних

© О. П. МОЦЯ, 2022

контактів народів басейну Чорного моря в середньовічні часи. Але виконання цього проєкту не є якимось локальним актом. Підготовка цієї колективної праці проводиться в рамках затверджені Генеральною асамблеєю Міжнародного Союзу Академій Наук (МАІ—ІУА) у 2015 р. теми «Середньовічні Балтія та Чорномор'є: матеріальна реконструкція торгових зв'язків». Із 2018 р. в її розробці беруть участь і члени Комісії з слов'янської археології Міжнародного Комітету Славістів. Пояснюється це тим, що ця проблема настільки велика у своїй реалізації й досі ще недостатньо розроблена (як і багато інших наукових напрямів), а тому потребує участі в ній якомога більшої кількості дослідників — спеціалістів різних дисциплін.

У зв'язку з тим, що в попередніх нарисах цієї серії досліджень розглянуто багато актуальних питань подібних процесів у басейнах Дніпра, Даугави, Німану та інших річок цього європейського регіону, в цьому випадку будуть підняті раніше недостатньо вивчені історичні сюжети міжцивілізаційних контактів на чорноморських берегах і суміжних територіях від нижньої течії Дніпра до протоки Босфор, що сполучає Чорне і Мармурове моря. У середньовічну епоху, розглянуту в цій книзі, основними історичними «гравцями» були «Руська земля» (кабінетна назва — «Київська Русь»), Українська козацька держава («Військо Запорізьке»), Візантійська (Ромейська) та Османська («Блискуча Порта») імперії. Крім них функціонували в різний час об'єднання кочовиків, балканських слов'ян, волохів та інших народів, які також зробили свій помітний внесок у цивілізаційний розвиток дніпро-босфорських територій (рис. 1).

З початку формування Київської держави одним із найважливіших напрямів його культурно-історичних контактів була саме Візантійська

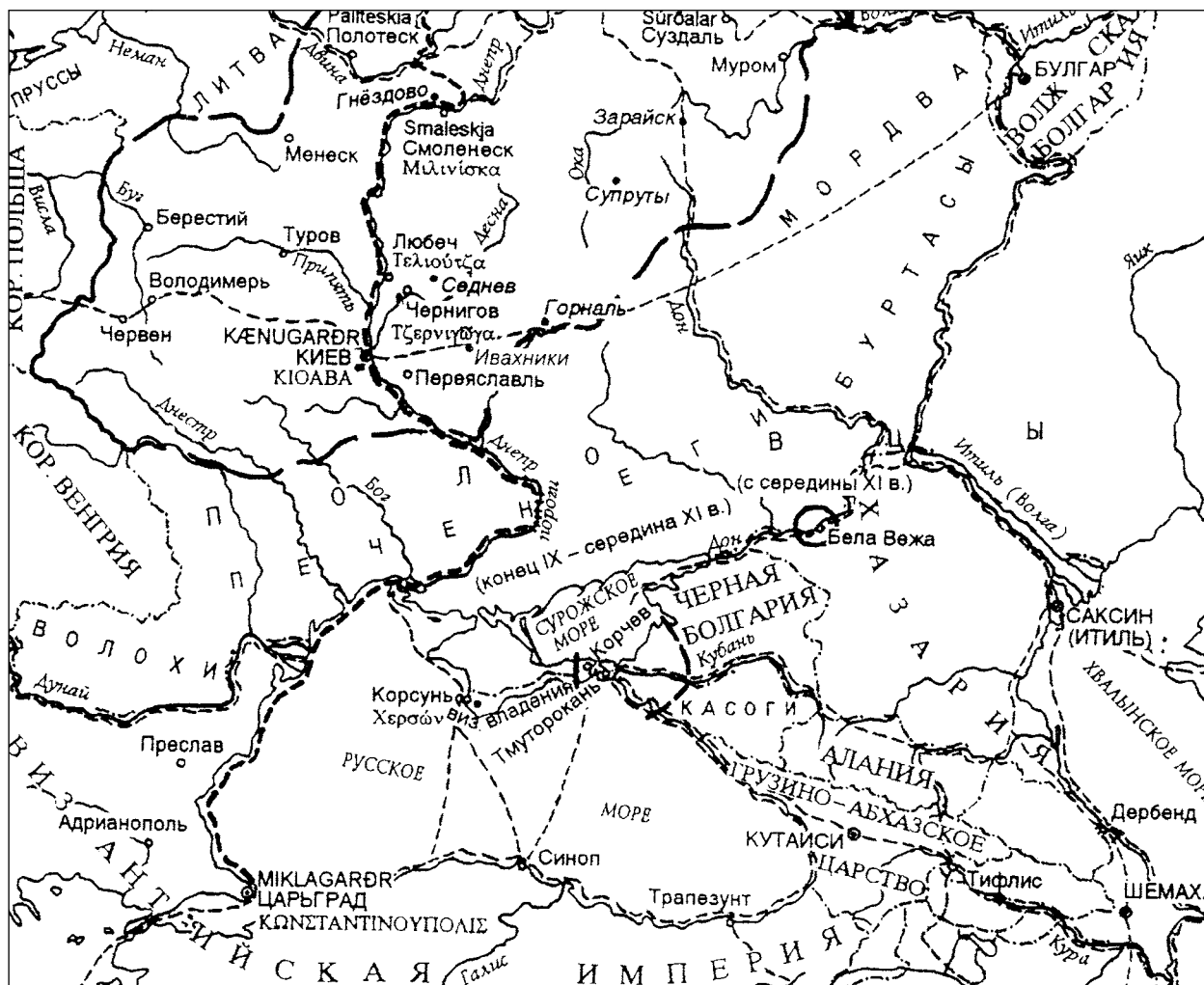

Рис. 1. Південний відрізок «шляху з варягів у греки» (за С. Ромашовим)

імперія. Цей напрям визначався геополітичною ситуацією в ті часи на землях Східної Європи, коли на південь ішли потужні міграційні потоки практично з усього великого басейну Дніпра. Слов'янські, а також інші племена наприкінці V — VI ст. здійснювали неодноразові напади на територію вищезгаданої імперії (насамперед — на її дунайські провінції), доходячи іноді до самого Константинополя / Царграда і навіть до берегів Середземного моря.

Візантія ледве витримувала активний тиск слов'янського світу та його союзників. Під час війни 550—551 рр. вони обклали навіть її столицю. Наприкінці VI ст. Східні сусіди ромеїв знову зробили кілька спроб такої агресії. Візантія намагалася послабити цей майже безперервний потік військових операцій шляхом різних поступок та щедрих подарунків (точніше — підкупів) ватажків племен атакуючих. Для цього формувалися різні посольства, а також відбувалися переговори. Таким чином, зароджувалась перша слов'янська дипломатична практика, відома за письмовими джерелами, що дійшли до наших

днів. На той час припадали спроби Візантії розколоти слов'янські союзи, направити слов'ян на боротьбу з ворогами імперії (аварами, болгарами та іншими кочовиками). Відбувались перші дипломатичні зустрічі, які згодом були скріплені відповідними договорами. Слов'ян почали селити вздовж кордонів імперії та набирати їх до складу допоміжних військ.

Пам'ятки візантійської агіографічної літератури кінця VIII — початку IX ст. (Життя Стефана Сурожського та Георгія Амастрідського) надають певні реалії дипломатії молодій східнослов'янської держави на наступному етапі державного розвитку даного суспільства — періоду «Русі у вузькому значенні» цього терміна, що знаходилась у середньодніпровському регіоні. У них зафіксовані повідомлення про напад дружин русів на візантійські володіння Криму (Сурож) і Малої Азії (Амастрида) та подальші переговори візантійців із русами.

Помітним етапом розвитку давньоруської зовнішньої політики стало посольство 838—839 рр. до Константинополя до імператора

Феофіла та до столиці франкської держави Інгельгейм до Людовіка Благочестивого. Доволі важливою подією в міжнародному житті став похід русі на Константинополь у 860 р. Ця подія викликала великий резонанс по всій Європі. Зокрема вона знайшла відображення у візантійських джерелах тих часів, і насамперед у проповідях патріарха Фотія та в його «Окружному посланні» східним митрополитам 867 р. Візантійські хроністи згадували про це протягом п'яти наступних століть. Через деякий час нове посольство русів прибуло до Візантії й уклало договір «миру і любові». Можливо, складовою цього договору стало й питання про майбутню християнізацію Русі.

Неординарним виявився і похід «Віщого» князя Олега 907 р. на Константинополь, в якому, за даними давньоруських джерел, взяло участь 80-тисячне військо (рис. 2). Наслідком цього великого військового заходу став доволі вигідний для Києва мирний договір. На його основі в 911 р. було підготовлено нову, дуже розгорнуту міжнародну угоду. У ньому було навіть обумовлено взаємини між русами та греками, визначено відповідальність за різні кримінальні злочини — вбивства, крадіжки, побої. Подальші акції продовжували розвиватись у цьому вигідному для обох сторін напрямі, хоча існували й конфлікти (похід князя Ігоря 944 р., хрещення княгині Ольги у 957 р. тощо). А загалом, відносини Візантії з Руссю залежали від загальнополітичної ситуації та внутрішнього розкладу сил у державах. Щойно імперія ромеїв посилювала свої позиції чи відчувала послаблення позицій київських князів, починалося обмеження інтересів противника у тому чи іншому регіоні.

Наступний етап розглянутих тут відносин був пов'язаний із зовнішньою політикою Святослава Ігоровича. Спочатку, після кількох успішних операцій у 969 р., він навіть майже наблизився до стін столиці на Босфорі (рис. 3). Але через кілька років, програвши загалом протистояння на Балканах і ймовірно по наученню візантій-

Рис. 2. Князь Олег та його дружина ставлять кораблі на колеса і досягають Царгорода; залякані греки погоджуються платити данину Русі (мініатюра Радзивілівського літопису)

Рис. 3. Російське військо здобуває перемогу у битві з греками (мініатюра Радзивілівського літопису)

Рис. 4. Володимир Святославич приймає хрещення (мініатюра Радзивілівського літопису)

ських правителів, його було вбито печенігами в районі Запорізьких порогів на Дніпрі. Подальші спроби Візантії зменшити вплив русів на азовсько-чорноморському узбережжі не мали суттєвих успіхів. Тмутараканське князівство, кероване представниками роду Рюриковичів, розширило свої межі в районі Керченської протоки, де центр знаходився в Корчеві — сучасній Керчі.

Безперечним актом міжнародного рівня став шлюб київського великого князя Володи-

мира Святославича з візантійською принцесою Анною. Це була не лише гучна світська подія, а й релігійний акт європейської історії: Русь прийняла християнство у його православному варіанті. Крім того, молода східнослов'янська держава зайняла відповідне місце серед провідних країн світу. Адже візантійський імператор був недосяжним ідеалом величчя, могутності, влади, престижу для кожного європейського монарха (а поріднитися з ним могли лише одиниці). Престиж київського володаря з того часу піднявся на найвищий міжнародний рівень (рис. 4).

Високу «планку» утримував і його блискучий син Ярослав, який пізніше отримав найменування «Мудрий», а ще й за життя заслужив титул «тестя Європи», укладаючи вигідні для країни міжнародні шлюби. Щодо Візантії це можна підтвердити хоча б тим, що його син Всеволод поріднився з візантійським родом Мономахів шляхом укладання шлюбу візантійської царівни та власного сина Володимира.

Але єдина зовнішня політика надалі припинилася, на що вплинула феодальна роздробленість у східнослов'янському суспільстві на наступному етапі розвитку. Зокрема, вищезгаданий Володимир Мономах вів боротьбу з Константинополем за Нижнє Подунав'я. Зі свого боку, Візантія підтримувала галицько-суздальську коаліцію Юрія Володимировича Долгорукого, оскільки була зацікавлена у допомозі Галича у протистоянні на Балканах.

Внутрішній світ Візантії, починаючи з останньої чверті XII ст. був нестійким. Загрози з боку турків-сельджуків і хрестоносців стали реальними. Підростаюча економіка та політична могутність Венеції й Генуї поступово витісняли вплив старого центру на Босфорі з західноєвропейського регіону. Падіння 1204 р. імперії призвело до корінних змін у русько-грецьких стосунках. А з формуванням Латинської імперії функції Константинополя прийняла Нікея, куди перебралися патріархія і держава. Виникла нова імперія. Оскільки київський митрополит був греком саме з Нікеї, то за часів латинського наступу на заході і турків на сході, руські князівства розвивали нові відносини з Нікеєю (Давня... 2000, с. 515—538).

Вище ми в основному звернули увагу на політичні й військові аспекти у відносинах Візантії й Русі за часів їхньої могутності. Тепер хоча б коротко слід звернути увагу і на соціально-економічну складову. І насамперед на те, що ж спільного можна спостерігати в матеріальному «двигуні прогресу» населення цих двох «світів». Уже з кінця VIII — початку IX ст. ін-

терес Русі до чорноморських ринків помітно посилювався. Вилучений через систему «полюддя» додатковий продукт із підвладних Рюриковичам східнослов'янських літописних племен не лише задовольняв потреби правлячої еліти молоді Київської держави, а й був суттєвою статтею давньоруського експорту. Реалізація його на чорноморських ринках викликала протидію з боку економічно могутньої Візантії. А далі «включалися» торговельно-економічні інтереси, які часто підкріплювалися мечем і списом (Толочко 1996, с. 52).

Такі контакти в меридіональному напрямі пояснюються і географічним розташуванням різних країн, починаючи від давньоруського державного утворення та товариствами чорноморсько-середземноморського морського басейну з центром саме у Візантії. У результаті загальні риси давньоруського феодалізму можна шукати і на Балканах, і далі на південь, зокрема у середньовічному Єгипті (Литаврин 1989, с. 11—35; Семенова 1982, с. 100—110). Звичайно, це було не просто відображенням у контактній зоні взаємодії між різними цивілізаціями за умовною лінією «трьох К» (Київ — Константинополь — Каїр), а конкретні прояви загальноісторичних регіональних особливостей. На відміну від тих же Єгипту та Візантії, де зафіксована етнічна відособленість правлячого прошарку суспільства (у першому випадку) або ж часта мінливість щодо правлячої династії (у другому), на Русі від початку державності правителями були лише представники роду Рюриковичів, досить швидко асимільовані автохтонами: Олег / Хельгу, Ігор / Ингвар, а в третьому поколінні вже Святослав.

Одночасно, на відміну від західноєвропейських феодалів різних рангів (які у більшості випадків, отримавши з рук сюзерена свої володіння, залишалися там назавжди, а згодом передавали їх своїм нащадкам і цей процес, за досить рідкісними винятками, повторювався з покоління в покоління), давньоруські князі зі своїм безпосереднім оточенням — починаючи ще з часів ранньофеодальної монархії — весь час практично перебували в русі не шкодуючи сил та енергії для заняття вигіднішого в політичному й економічному відношеннях престолу.

Показовою у цьому плані є хоча б проблема замків — важливого елемента феодальної системи середньовічного суспільства. Парадоксом для давньоруських укріплених замкових центрів є практична відсутність на їх майданах власне будинків їхніх власників. Пояснюється це тим, що феодал більшу частину часу проводив у

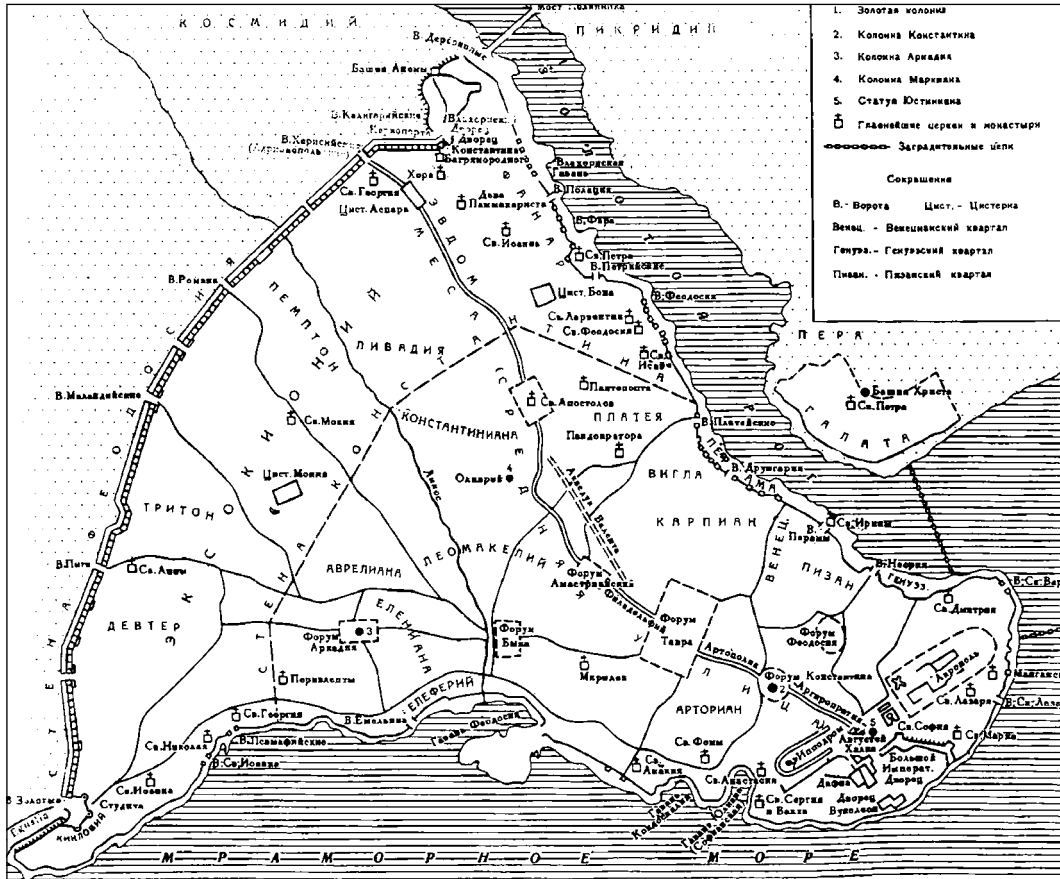

Рис. 5. План Константинополя / Царьграда (сучасного Стамбула)

місті, де й була його центральна садиба. Специфіка давньоруського феодалізму, про яку йшлося вище, передбачала перебування його саме в урбаністичному центрі за постійної можливої зміни сюзерена. На місцях, у вотчині, управлінські функції виконували довірені підлегли, передаючи потім отримані прибутки конкретному власнику.

Подібна ситуація зафіксована і в державних структурах на південь від Київської Русі: у Візантії та інших балканських країнах також були відсутні феодальні замки в цьому сенсі. Там вотчини були забезпечені укріпленнями, були й охоронювані вежі-сховища, але, як правило, саме панство, виключаючи час сезонних робіт, проживало в містах, де вони володіли цілими подвір'ями (Моця 2000, с. 34; Раннефеодальные... 1985, с. 119).

Певним символом у середньовічні часи на території Східної Європи, який пов'язував в одну систему північні й південні простори, був знаменитий шлях «з варягів у греки» зі своїми численними відгалуженнями (рис. 5, 6). Ще у X ст. його описав візантійський імператор Костянтин Багрянородний у трактаті «Про управління імперією», призначеному для читання його сину — майбутньому спадкоємцю константинопольсько-

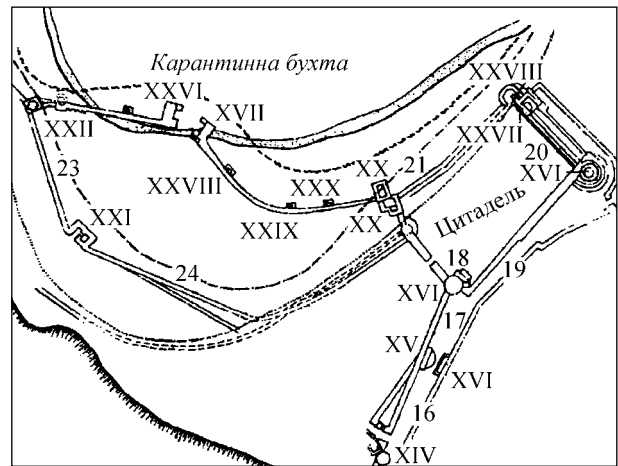

Рис. 6. Схема південно-східних оборонних споруд Херсонеса / Херсона / Корсуна

го престолу. В цьому випадку нас цікавить його південна ділянка від дніпровського острова Хортиця і до самої столиці неодноразово згадуваної тут імперії. Найпівнічніші його ділянки вже були проаналізовані в попередніх випусках цієї серії нарисів (Костянтин... 1991, с. 323—329).

Отже, пройшовши знамениті кам'яні пороги біля сучасного міста Запоріжжя та острів Св. Григорія, відомого набагато пізніше під назвою Хортиця, купецькі й бойові судна по-

чинали свій останній «кидок» до Константинополя / Цареграда (сучасного Стамбула): *«Від цього острова роси не бояться починакитів [печенігів — комент.], поки не опиняться в річці Селіна [центрального з трьох рукавів дельти Дунаю — комент.]. Потім просуваючись таким чином від [цього острова] до чотирьох днів, вони пливають, поки не дістаються затоки річки, що є гирлом, де лежить острів Св. Еферій. Коли вони досягають цього острова, то дають собі відпочинок до двох—трьох днів. І знову вони переоснащують свої моносили [однодеревки — комент.] всім тим потрібним, чого їм бракує: вітрилами, цоглами, кормилами, які вони доставили [з собою]. Оскільки гирло цієї річки є, як сказано, затокою і простягається аж до моря, а в морі лежить острів Св. Еферій, звідти вони прямують до річки Дністер і, знайшовши там притулок, знову там відпочивають [о-в Еферій зазвичай ототожнюють із о-вом Березань у дельті Дніпра. Інша гіпотеза ототожнює його із західною частиною Кінгсбурзького півострова, яка в давнину була островом — комент.]. Коли ж настає сприятлива погода, вирушивши, вони приходять у річку, яку називають Аспрос [р. Біла була, ймовірно, пов'язана з назвою придністровського міста Аспрокастра, тобто Білгорода — комент.], і, подібним чином відпочивши і там, знову вирушають у дорогу і приходять в Селіну, в так званий рукав річки Дунай. Поки вони не пройдуть річку Селіна, поруч із ними йдуть починакити [печеніги — комент.]. І якщо море, як це часто буває, викидає моносил на сушу, то всі [інші] причалюють, щоб разом протистояти починакитам. Від Селії ж вони не бояться нікого, але, вступивши в землю Болгарії, входять у гирло Дунаю [від Селії — власне гирла Дунаю, згідно з імператором Костянтином, починається «земля Болгарії» — комент.]. Від Дунаю вони прибувають у Кінопу [с. Летя в Північній Добруджі, що в Румунії — комент.] в Констанцію... до річки Варна [сучасна Констанца в Румунії; р. Варна — зараз Провадія, гирло якої знаходиться в районі сучасної Варни]: від Варни проходять до річки Дичина [р. Дичина — сучасна Камчія, її гирло — між Варною й Несембром — комент.]. Усе це стосується землі Болгарія [себто саме по р. Дичина тоді проходила межа між Болгарією та Візантією — комент.]. Від Дичини вони досягають області Месамврії [сучасний Несебр — комент.] — тих місць, де завершується їхнє болісне і страшне, нестерпне і тяжке плавання».*

З усього викладеного вище можна стверджувати: цей рух суден відбувався вздовж бе-

регів, тобто каботажним способом. Відповідно Г. Литавріну, в цьому названому останнім пункті, залишалася більшість прибулих людей, і навіть більшість веслярів і воїнів — до Константинополя входили з товарами лише купці.

Вище ми познайомилися з інформацією візантійського автора про маршрут із північних та центральних областей Східної Європи на південь до столиці могутньої середньовічної імперії на берегах Босфору. Але є ще один опис такого шляху у зворотному напрямку — зі згаданого урбаністичного центру в бік Балкан та деяких інших країн. Зробив його арабський географ та мандрівник Абу Абдаллах Мухамед ал-Ідрісі ближче до середини XII ст. у своєму творі «Розвага пристрасно бажаного мандрувати землями» (Бейліс 1988, с. 67—89).

Так, у секції 4 шостого клімату описаний маршрут від Константинополя до гирла Дунаю по берегу моря. До цього ж маршруту ал-Ідрісі повернувся у секції 5 того самого шостого клімату, але продовжив його опис, називаючи вже як «Шлях від ал-Кустанійн до міста Матраха на північному березі». У тій же секції описаний маршрут від згаданого «ал-Кустанайн берегом моря до прибережного міста Атрабзда». У цих описах відстані зазначені або в милях (миля, по ал-Нариси — 1555 м, себто близько 1,6 км), або ж у днях плавання морем (арабськ. маджран дорівнює близько 100 миль); відстані по суші іноді вказані в «днях шляху» (арабськ. мархала становить від 25 до 35 миль).

Маршрут від Константинополя до гирла Дунаю описаний так: *«Хто хоче [слідувати] цим [шляхом] виходить з ал-Кустантійн до міста Айгузіс (візант. Логой) — це [становить] 25 миль. Це місто на високій горі за 12 миль від моря, і владика один раз на рік відпочиває тут і полює на диких віслюків багато днів. Від Айгузіс до міста Аймідія (візант. Медейя) — 25 миль. Це красиве й багатолюдне місто поблизу моря, від нього до міста Агатубуліс (Агатополіс, нині Ахтопол) — 25 миль. Від останнього до Басіліка (Басилікон, нині м. Мічурін) на березі моря — 25 миль; від Басіліку до міста Сузубулі (Созополіс, нині Созопол) на [березі] моря — 25 миль. Також від нього до міста Ахілу (візант. Аіхіал, нині Поморіс) — 25 миль. Між ними (Сузупуліс та Ахілу) — морська затока шириною 12 миль, а довжина цієї затоки — 20 миль. Від Ахілу до міста Айман (візант. Аймос, нині селище Еліне поблизу однойменного мису) на море — 25 миль. Від Аймана до [міста] Барнас (візант. Варнас, нині Варна) 50 миль. Барнас розташований поблизу моря. Від Барнаса до міста Армукастру*

(? *Ермукастрон* — *порожня фортеця*)». Далі ал-Ідрісі переходить до опису маршруту вгору Дунаєм, так і не згадавши названого вище міста Міріс, який, як вважав Б. Недков, за часів ал-Ідрісі вже носив нову назву Армукастро.

Той самий маршрут ал-Ідрісі повторив у описі «Шляхи від ал-Кустатійн до міста Матраха на північному березі [моря]», а його продовження від гирла Дунаю змальовано так: «Від Армукастру до річки Дану (Дунай) 3 милі, а від річки до Данаст (Дністер) день плавання, а від річки Данаст до Кувла (Куала?) 50 миль, потім до Мульса — у гирлі річки Данабріс (Дніпро). Від гирла до Улиски (Олеши?) одна миля, а потім до Карсуни (Херсонес) майже день морського плавання, що становить 80 миль. Від Карсуни до [міста] Джаліта (Ялта) — 30 миль. Це місто з числа міст куманів. Від Джаліти до міста Гузрубі (Гурзуф) 12 миль. Це місто на березі моря. Від нього до міста Бартаніті (Партеніт) 10 миль. Це невелике, але жваве місто, в ньому є верф. Від Бартаніті до міста Лабада — 10 миль. І це місто красиве, велике, [воно] знаходиться біля моря. Від нього до міста Султатія (Судак), [розташованого] біля моря — 20 миль. Від міста Султатія до Бутару (Феодосії?) — 20 миль, а від Бутару до гирла річки Русія [також] 20 миль. Від гирла річки Русія до Матрахи — 20 миль. Матраха — це вічне місто, що існує з давніх часів, і невідомо, хто його збудував». Можна з відомою підставою вважати, що шлях з Константинополя до Матрахі (Тмутаракані) є найбільш важливим і освоєним торговим маршрутом: на користь цього говорить відносна точність та повнота інформації ал-Ідрісі.

Але серед цього доволі тривалого шляху знаходилась одна «перехідна» ланка — середньовічні центри Кримського півострова з головним містом — середньовічним Херсоном / Корсунем, античним Херсонесом. Не викликає жодних сумнівів, що за тих часів урбаністичний центр тут був лідером у торговельних відносинах Криму з південним узбережжям Чорного моря. Також безсумнівно: мореплавання цим маршрутом перебувало під міцним ромейським контролем. Ще імператорам Юстиніану I, Юстиніану II, Тиверію та Маврикію вдалося поєднати інтереси значної частини місцевої знаті та населення Південно-Західної Таврики, «країни Дорі» з інтересами Візантії. Як образно зазначив С. Сорочан: «*попереду меча та хреста йшли гроші, дари й товари*». Залежність Херсона від Візантії мали певне економічне коріння, її не можна назвати односторонньою, заснованою лише на політичному й ідеологічному пануванні

імперії. Історія міста свідчить, що тут діяли різноманітні сили взаємного тяжіння.

Немає жодних підстав говорити про суттєвий економічний занепад міста і про будь-яку зневагу імперії до північного спрямування її торговельно-економічних зв'язків. Навпаки, воно стало особливо важливим і взаємовигідним уже з кінця VII ст. у зв'язку з припливом нового населення з Півночі та Малої Азії, поліпшенням демографічної й політичної ситуації у Тавриці. У зв'язку з цим почалося піднесення сільськогосподарського виробництва та місцевого виноробства, надлишки яких почали надходити на вивіз як до Роменії, так і в Хазарію. При цьому областю найінтенсивнішої господарської взаємодії виявилися землі Південно-Західного, Гірського та Південного Криму, що збіглися з межами Херсоно-Дорантської (пізніше — Херсонської та Готфської), а також Сугдейської епархій. Центр останньої знаходився під особливо пильною увагою заморської ромейської влади та херсонських архонтів, про що свідчать і дані сфрагістики.

Але з часом сільське господарство перестало бути основою економіки суспільства херсонітів, а провідну роль у ньому зайняли підприємництво й торгівля, яка велася шляхом нееквівалентного обміну і в якій, так чи інакше, задіяно, ймовірно, не менше половини працездатного, економічно активного населення міста. Тому саме посередницький, транзитний характер такої розвиненої торгівлі багато в чому пояснює стрижень напрочуд стійкого зв'язку з Візантією / Романією та життєздатність міста, особливо за правління київського великого князя Володимира Святославича. Візантійська політика щодо Херсона й Таврики загалом постійно реагувала на зміни зовнішньої та господарської ситуації у цьому причорноморському регіоні, який імперія різними шляхами досить успішно завжди прагнула зберегти за собою (Візантійська... 2016, с. 61—72).

І щоб у цьому випадку закрити розгляд питання про важливі населені пункти на шляху з Русі до Візантії, ще раз звернемося до матеріалів у гирлі Дніпра. Протягом усієї давньоруської історії київські князі утримували у своїх руках дніпровську водну магістраль. На його південному краю розташовувалося літописне місто Олешія — важливий морський порт на перетині системи «річка—море», недоторканність якого ревно оберігали великі князі. Саме там зустрічали послів із Візантії та Кавказу, а також візантійських кандидатів на київську митрополічу кафедру. Князі трималися за цей центр не

лише тому, що це був важливий перевалочний пункт русько-візантійської торгівлі, але також, імовірно, через його промислове значення: місцеві рибалки постачали до столиці Русі великі партії риби (Толочко 1980, с. 128—129).

Після такої інформації про міжнародні маршрути логічно виникає і питання: яким чином практично здійснювалися такі водні переходи? Свого часу М. Воронін спробував відповісти на нього (Воронін 1951, с. 280—314). На самому початку цей дослідник наголосив на тому, що характер східноєвропейських річок, мілководність відгалужень основних магістралей, пороги північних річок і Дніпра, необхідність перетягування суден на вододілах вплинули на сам характер річкових суден, визначивши їх невеликі розміри, дрібне осадження і легкість. Однодеревки-моноксили Костянтина Багрянородного — доволі відрізнялися від вищеописаних човнів, рішуче непридатних для морських походів. Імовірно, що ці морські судна називалися однодеревками тому, що основою остова слугувало одне цілісне дерево. Але сама підготовка судів займала близько двох місяців (квітень—травень). З розповіді згаданого візантійського імператора ясно, що такі однодеревки для морського плавання значно переобладналися.

Ряд дослідників доходили висновків, що стародавні човни киян і жителів інших міст були схожі на козацькі човни пізнішої Запорізької Січі. Але навряд чи можна сумніватися в тому, що однодеревки X ст. під час відправлення зі столиці Русі отримували нову обшивку дошками і перетворювалися на місткі морські «набійні» човни, навантажені товаром, воїнами, рабами тощо, що було немислимо для простої однодеревки.

Проте лодії X—XI ст. все ж були менших розмірів за козацькі: вони піднімали близько 40 осіб, а менший масштаб був обумовлений також необхідністю проходження порогів, тоді як запорожці починали плавання нижче за них. За даними про цареградський похід князя Ігоря, в човнах гребли самі дружинники; лодія, що вміщала 40 «мужів», мала і 40 «ключів», тобто, ймовірно, уключин. Щогла («щела» або «щегля») і «паруса» («пре») були необхідною приналежністю морської лодії, так само як і «ужища» — мотузки для вітрила, причалу і якоря: судячи з даних того ж імператора, вітрила були відносно невеликих розмірів — на них витрачали від 28 до 30 ліктів тканини; весельному ходу віддавали перевагу над вітрильним. Лодія морська оцінювалася Руською Правдою у 3 гривні, а набійна у 2 гривні; різниця між ними полягала в оснастці та якості «набоїв».

Умови плавання в Чорному морі були найсприятливішими з кінця червня до початку серпня, коли починаються рівнодійні бурі; цим і визначався час виходу з Києва караванів. Увесь шлях між столицями двох держав займав близько 35—40 днів; за особливо сприятливих умов від Києва до дунайської дельти пливли 10, і від неї до кінця — 15 днів. Восени каравани поверталися додому. Оборона мандрівників від нападів кочовиків становила і пізніше, у XII ст., турботу князів, військові дружини яких тоді супроводжували їх. Ймовірно, подібним чином відбувалось і раніше. Однак, як правило, і самі купці були одночасно озброєними воїнами та могли самостійно обороняти своє добро від печенігів, торків і половців.

Поряд із лодією, але трохи пізніше, ми натрапляємо на нову назву річкових суден — «насад» (коли човни почали покривати дошками). Новий транспортний засіб, безсумнівно, був близьким до класичної лодії з набійними бортами. Особливо ефективними вони були під час проведення річкового бою з просуванням вузькою річкою. З'явилися також і «струги» — невеликі низькобортні судна з дуже дрібним осадом. Можливе використання «учанів» для перевезення вантажів, більших за розмірами ніж човни.

Як зазначав той самий М. Воронін, місцеві судна були переважно річковими, а їх еволюція в аналізованій період полягала в переході від довбаної однодеревки через набійну лодію і насад до дощатих суден, що розвивалися вже в післямонгольський період. Значно менший розвиток у Київській Русі отримало власне морське судноплавство та суднобудування (з відповідною модифікацією плавзасобів).

Переходячи до другої частини порушених у цій передмові питань, слід зазначити, що вже на початку ми виділили серед історичних «гравців» у цьому регіоні. Конкретніше серед своєрідних «локомотивів» часів пізнього середньовіччя виділяємо Українську козацьку державу та Османську імперію, під пріоритетом якої знаходився Кримський ханат. У зв'язку з цим необхідно певною мірою висвітлити й цивілізаційні контакти між ними.

У цьому плані слід почати з того, що геополітичне становище України було об'єктивною основою діалогу цивілізацій євразійського простору, і не лише у розглянуті тут часи. Але саме в середньовічну епоху, а також раннього модерну в її багатотнічному просторі надзвичайно важливу роль набули взаємовідносини слов'янського і тюркського компонентів. Вони представлені різними цивілізаційними осеред-

ками та пройшли кілька етапів розвитку у межах своїх державних утворень.

Як зазначає С. Беляєва, вивчення історичного досвіду співіснування людських спільнот, які мають різні основи цивілізацій і ментальності, дедалі більше цікавить дослідників і можливість реалізації завдань сучасності, формування єдності людства у його різноманітності культурного середовища. Але на особливу увагу заслуговує проблема інкорпорації ісламського Сходу та християнського Заходу у світовому культурному процесі.

Зокрема, на території України історична ретроспектива вивчення даної проблематики відображає процеси співіснування тюркського та східнослов'янського населення у Північному Причорномор'ї як прояви локальних і спільних світових цивілізаційних тенденцій (Біляєва 2012, с. 9). До цього можна лише додати, що подібні дослідження необхідно проводити й у зворотному напрямку: з берегів Босфору та малоазійської Анкари, що нині проводиться досить слабо.

Але османсько-козацькому періоду в Північному Причорномор'ї передували інші, не менш важливі історичні етапи людських взаємин. Ідеться про золотоординські часи, засновані на принципах функціонування імперії Чингисхана та його нащадків.

У другій половині XIII ст. сталося зіткнення реального механізму співіснування двох цивілізаційних осередків у межах східноєвропейського поля. Створення системи організації та безпеки торгівлі було внесено до мережі поселенських структур, яку тоді створили золотоординці на півдні сучасної України. Кочова цивілізація з іншою системою цінностей і джерел розвитку, ніж у осілих цивілізаційних системах, побудувала власні степові міста як складові єдиної структури торгівлі Євразії. У ланках урбанізаційних центрів Подністров'я, Східного Поділля, Нижнього Подніпров'я знайшов свою реалізацію специфічний тип локальної цивілізації Золотої Орди — Улуса Джучи, що поєднувала кочівницький та осілий способи життєдіяльності. Початок нового етапу розвитку слов'янських і тюркських взаємин був зі змінами вектора контактів зі східних центрів Улуса Джучи — володіння одного з синів самого Чингисхана — у південному напрямку та становленням у першій половині XV ст. Кримського ханату.

На відміну від золотоординської, османська цивілізація, яка включала і кочову, й осілу частину, була побудована на пріоритеті осілого землеробського ареалу, посиленого потенціалами інших землеробських спільнот Південної Європи. Але й османи віддавали належне розвитку торговельно-

Рис. 7. Кафа (сучасна Феодосія) — великий турецький порт у Криму (середньовічна гравюра)

економічної діяльності, яка була досить необхідним елементом за часів бурхливого розвитку їхньої столиці Стамбула, а також інших урбаністичних центрів Анатолії, забезпеченням метрополії продуктами харчування, як і іншими товарами, отримання доходів від торговельних операцій.

Саме тоді відбулося становлення та розвиток торговельно-економічних контактів через великі порти чорноморського узбережжя. Процес утвердження османів на причорноморських берегах мав безпрецедентний вплив на формування нової політичної, релігійної та соціально-економічної ситуації в ареалі Балкан, Південної та Східної Європи. Історичний аналіз сутності цього процесу дає змогу виділити основні етапи османської експансії на територію України в ті часи. Вони відрізнялися засобами оволодіння територіями, формами володіння, просторовими рубежами залежно від різних чинників, зокрема політичних рішень лідерів українського козацтва та їхніх південних могутніх сусідів.

Перший етап охоплює період із останньої чверті XV до середини XVII ст. та має характер експансії на землі східноєвропейського простору з метою включення їх в орбіту політичних та економічних інтересів Порти, об'єднання тюркських етнополітичних спільнот та подальшої ісламізації (рис. 7).

Рис. 8. Штурм Кафи запорізькими козаками 1616 р.

Другий етап охоплює другу половину XVII — початок XVIII ст. У той час дедалі більшого розвитку набули протурецькі настрої, що поширювались у козацькому середовищі, насамперед у його вищих колах. Припинились і військові походи козацьких військ до турецьких берегів, настільки популярні в попередньому етапі. Продовжився розвиток різних форм контактів, що простежуються в подальшому поширенні орієнтального впливу (рис. 8).

Третій етап розпочався наприкінці першого десятиліття XVIII ст. та продовжився до кінця XVIII — початку XIX ст. — останніх спроб Османської імперії зберегти свої колонії у Східній Європі. Одночасно це найактивніший період розбудови й модернізації турецьких фортець, що фіксують письмові джерела та археологічні матеріали.

Водночас територіальне зближення масивів української й тюрської культур сприяло процесу їхньої певної інтеграції (Біляєва 2012, с. 9, 426—428).

Говорячи про еволюцію українського суспільства на той час, необхідно відзначити таке. Запорізька Січ (по-іншому Кош) була федерацією незалежних одиниць-куренів, об'єднаних загальною військовою юрисдикцією. У зв'язку з тим, що зародження та розвиток цієї середньовічної структури трапилося в епіцентрі так званого Великого Кордону — рубіжної лінії між європейськими та неєвропейськими цивілізаційними світами, який тоді був охоплений вогнем боротьби з турецько-татарською експансією — однією з найхарактерніших ознак молодого української державності стала її мілітарність, яка пронизала різні сторони життя. Через це вона часто називалася саме як «Військо Запорізьке» (рис. 9).

На першому етапі функціонування такої соціальної структури — власне на прикордонних землях у районі знаменитих дніпровських порогів — основну частину територій низового дніпровського козацтва використовували лише

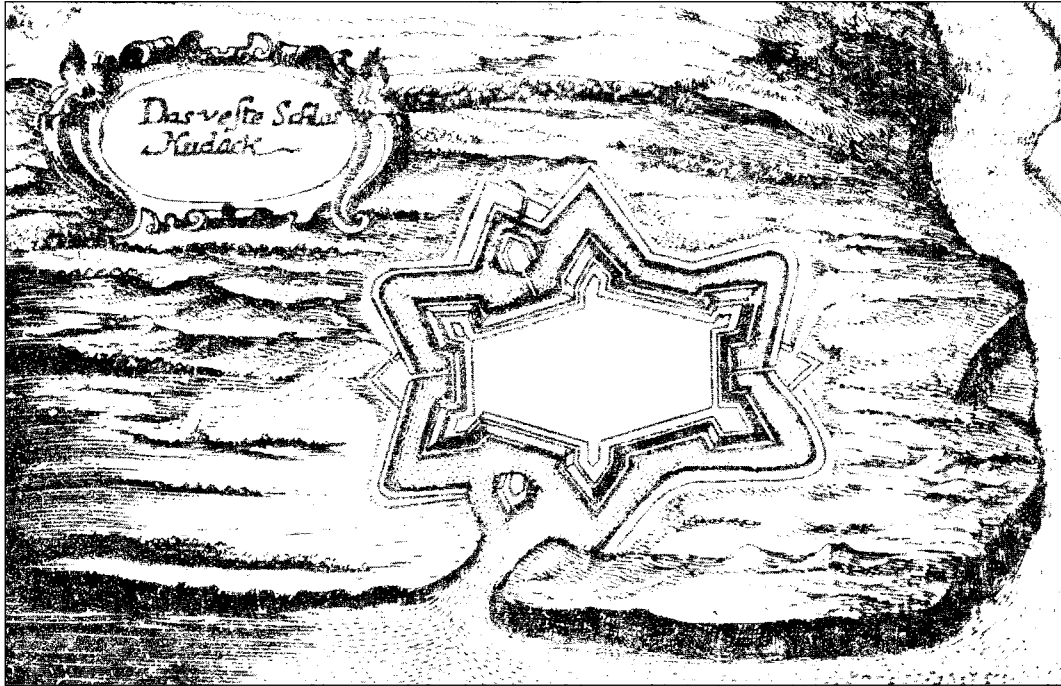

Рис. 9. Кодакська фортеця (середньовічна гравюра)

для занять скотарством, мисливством та рибальством усієї козацької громади. Основні можливості для забезпечення життєдіяльності виходила за рахунок військового видобутку, обміну та ресурсів (гроші, провізія, військові припаси) з державних запасів держав, що контролювали цю військову структуру.

На відміну від такого варіанту життєдіяльності, основні принципи держави гетьмана Б. Хмельницького створені насамперед на землях Середнього Подніпров'я, і реалізовані в другій половині XVI — середині XVIII ст. Правові основи такої форми держави знайшли втілення у «козацьких вольностях», які надавалися тим воїнам та їхнім сім'ям, що перебували на державній службі у гетьмана. Права та привілеї мали визначати місце козацтва у сфері суспільних відносин. Водночас влада вбачала тоді у козацтві виключно військовий контингент. Економічним стимулом ставлення цього стану до влади виступало приватне землеволодіння. Практика надання реєстровим (міським) козакам володінь — як винагороду за службу — утвердилася за часів гетьманства самого Б. Хмельницького. Але при цьому регулятором взаємин серед козацтва залишалось право, основні засади якого були розроблені саме у Запорізькій Січі (Горелов, Моця, Рафальський 2005, с. 228, 257).

Після цього, загалом охарактеризувавши основні складові суспільних структур та деталі їх розвитку у кінцевій фазі середньовічної епохи, слід перейти до розгляду механізму прак-

тичної взаємодії цивілізаційних організмів у чорноморському регіоні. Як і в попередньому «давньорусько-візантійському» випадку, коротко зупинимося на суто практичному сюжеті взаємозв'язків та взаємопротистояння козаків і турків на водних теренах. І для цього використовуємо інформацію, накопичену в різний час та в різних країнах.

Характерною особливістю морських походів запорожців було пересування у великих човнах, які називалися «чайками» (від татарського слова «каїк» — «чайк», тобто круглий човен), «байдаками» або «дубками». Такі плавзасоби діяли в системі «річка—море» — безпосередньо від Січі і до населених пунктів Криму, а іноді й далі на південь. Тому запорізькі човни були двоякого роду: річкові та морські. Перші ділилися на ті, які використовували для риболовлі і «для всякого запасу хормного і дров'яного», вони могли вмістити максимум 10 плавців. Човни річкові — чайки, байдаки чи «човни морські», виготовляли як у північних подніпровських районах, і у самій Січі (рис. 10).

Спосіб виготовлення морських суден у запорожців не був особливо складним: спочатку вони мали човни, зроблені з буйволової шкіри (для зручності перетягування від однієї річки в іншу по суші). З часом такі «первісні» човни замінювалися на великі чайки або дуби. Споруджували їх в особливому місці Січі, яка називалася «скарбницею» і за своїм зовнішнім виглядом нагадували неаполітанські фелюки, іспанські

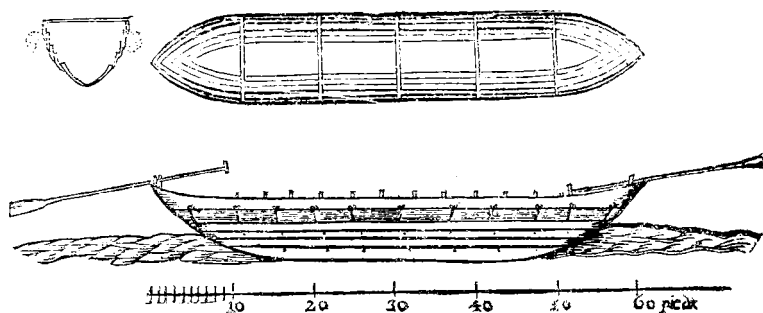

Рис. 10. Козацька чайка (за Г. Л. Бопланом)

беркелого — з корми та носа гострої форми, без кіля та палуби, а за розмірами дуже різні: завдовжки від 50 до 70 м, шириною від 10 до 12 або від 18 до 20 м, висотою до 12 футів.

Основою для такої чайки служило дно, виводбане з вербової або липової колоди, довжиною зазвичай близько 45 футів; до цієї основи прибивали з обох боків — знизу вгору — дубові дошки, завдовжки до 12 і завширшки до 1 фута кожна. Нашивку дощок додавали доти, доки човен не отримував запланованих розмірів по довжині, ширині та висоті. Після спорудження такий човен обсмальювали. До нього прилаштували два керма або загребні весла: одне на кормі, інше на носі, щоб не повертати з одного боку в інший і, таким чином, діяти ним вільно, без втрати зайвого часу. Потім до бортів обсмоленого човна, з зовнішнього боку, вздовж дощок від корми до носа, за допомогою лика або глоду, прив'язували пучки очерету завтовшки від 6 до 18 футів. Робили це для того, щоб захистити його від потоплення під час морських хвиль та захистити під час спекотних сутічок від ворожих стріл. При кожній чайці, залежно від розмірів, прикріплювали від 20 до 30 і навіть до 40 весел з обох боків. Посередині ставили одну щоглу, до якої за необхідності прикріплювали вітрило. Таким чином, судно могло йти і під вітрилом, і на веслах. Але в принципі козак за сильного попутного вітру завжди воліли йти на одних веслах та уникали вітрил — ті могли видати їх ворогові.

Крім того, на кожну чайку встановлювали з одного боку бочку для сухарів, а з іншого — 4 або 6 фалькометів, тобто невеликих кованих залізних або мідних гармат. Над кожним судном працювало щонайменше 60 чоловік протягом 15 днів, протягом двох—трьох тижнів. Вони могли виготовити від 80 до 100 човнів. У кожен з них сідало від 50 до 70 осіб, озброєних шаблями та двома рушницями (плюс порох, кулі та інші елементи необхідного обладнання).

Для морських походів обирали переважно осінній час, особливо похмурі дні й темні ночі

перед молодим місяцем, коли можна було приховати пересування від ворога. Чайки виходили від гавані Січі, а на чолі флотилії рухався сам отаман. Так доплив козацький флот до о-ва Тамані і до турецького міста Казікерменя, що знаходився навпроти нього на правому березі Дніпра; далі запорожці минули Очаків та Кінбур. Ймовірно, в окремих випадках використовували й кораблі, але про них є вкрай мало інформації (Яворницький 1990, с. 389—390).

Загалом, коротко охарактеризувавши історичний середньовічний період та найважливіші процеси взаємодії різних цивілізацій, в окремих нарисах фахівців з України, Болгарії й Туреччини спробуємо розкрити накопичену на сьогодні інформацію. Слід підкреслити, що йдеться лише про окремі сюжети, а не відновлення цілісної системи взаємодії різних народів у чорноморському регіоні у цікавий для нас середньовічний час. Цю грандіозну задачу може надалі певною мірою вирішити більш фундаментальна кількість фахівців різних профілів історичної науки. Тому перспектива подальших розробок є. Але розпочинати поглиблені дослідження потрібно вже зараз.

Література

- Багрянородный Константин. 1991. *Об управлении империей*, изд. 2-е, исправл. Древнейшие источники по истории народов СССР. Москва: Наука, 1991.
- Бейлис, В. М. 1989. Ал-Идриси о портах Черноморского побережья и связях между ними. В: *Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века*. Ростов-на-Дону, с. 67—89.
- Біляєва, С. 2012. *Слов'янські та тюрські світи в Україні*. Київ: Університет України.
- Византийская... 2016. *Византийская мозаика*, 4. Харьков.
- Воронин, Н. Н. 1951. Судходство и пути сообщения. В: Каргер, М. К. (ред.). *История культуры древней Руси*. I. Москва; Ленинград: АН СССР, с. 280—314.
- Горелов, М. Є., Моця, О. П., Рафальський, О. О. 2005. *Цивілізаційна історія України*. Київ: ЕксОб.
- Давня... 2000. *Давня історія України*. 3: Слов'яно-руська доба. Київ: Наукова думка.
- Кримський, С. Б., Павленко, Ю. В. 2007. *Цивілізаційний розвиток людства та Україна*. Київ: Фенікс.
- Литаврин, Г. Г. 1989. Византийская история во второй половине VIII—XII вв. В: Удальцов, З. В., Литаврин, Г. Г. (ред.). *Культура Византии. Вторая половина VII—XII вв.* Москва: Наука, с. 11—35.
- Моця, О. 2000. *Замки Київської Русі як соціальний тип поселень*. Україна в Центрально-Східній Європі: студії з історії XI—XVIII століть, 1. Київ: Інститут історії України НАН України.

Раннефеодальные... 1985. *Раннефеодальные государства на Балканах VI—XII вв.* Москва: Наука.

Семенова, Л. А. 1982. Особенности феодализма в Египте. В: Алаев, Л. Б. (ред.). *Типы общественных отношений на Востоке в средние века.* Москва: Наука, с. 100—110.

Толочко, П. П. 1980. *Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков.* Киев: Наукова думка.

Толочко, П. 1996. *Київська Русь.* Київ: Абрис.

Яворницький, Д. І. 1990. *Історія запорізьких козаків.* І. Київ: Світ.

Foreword

The book examines international contacts on the shores of the Black Sea during the Middle Ages. Particular attention is paid to the civilizational ties that are formed during the transition from primitive to socially stratified society. During this period, statehood, writing, cities, clear property and social differentiation.

The preparation of this collective work is carried out within the framework of the theme “Medieval Baltics and the Black Sea: the material reconstruction of trade relations” approved by the General Assembly of the International Union of Academies of Sciences (MAI—IUA) in 2015. From 2018, members of the Commission on Slavic Archeology of the International Committee of Slavists will take part in its development. The most important processes of interaction of different civilizations are highlighted in separate essays by experts from Ukraine, Bulgaria and Turkey.

In the medieval era, considered in this book, the main historical «players» were «Russian Land» (office name — «Kievan Rus»), Ukrainian Cossack state «Zaporizhzhya Army»), Byzantine (Roman) and Ottoman «Brilliant Gate») empire. In addition to them, associations of nomads, Balkan Slavs, Wallachians and other peoples functioned at different times, which also made their best contribution to the civilizational development of the Dnieper-Bosphorus territories.

An important question for the study of international routes is the question: how were such water crossings carried out in practice? At one time M. Voronin tried to answer him (Voronin 1951, p. 280—314). At the beginning, the researcher stressed that the nature of Eastern European rivers, the shallowness of major highways, the thresholds of northern rivers and the Dnieper, the need to tow vessels on watersheds affected the nature of river vessels, determined their size, deposition and weight.

For example, the monoxyl of Constantine the Crimson — quite different from small boats, unsuitable for sea voyages. It is probable that these ships were called monoxyls because the basis of the skeleton was a single solid tree. The preparation of the courts itself took about two months (April—May). From the story of the aforementioned Byzantine emperor, it is clear that monoxyls for sea navigation were significantly re-equipped.

A number of researchers have concluded that the ancient boats of Kyivans and the inhabitants of other cities were similar to the Cossack boats of the later Zaporozhian Sich. A characteristic feature of later sea voyages of the Cossacks was the movement in large boats, called «seagulls». Such vessels operated in the river—sea system, directly from the Sich to the settlements of the Crimea, and sometimes further south. Therefore, Zaporozhye boats were of two kinds: river and sea.

МОЦЯ Олександр Петрович, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділом, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

MOTSIA Oleksandr, Doctor of History, Corresponding Member of NAS of Ukraine, Professor, Head of Department, Institute of Archeology of NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Нарис 1

ПЕРШИЙ ПОХІД РУСІВ НА КОНСТАНТИНОПОЛЬ І ЇХ ПРИСУТНІСТЬ НА БЕРЕГАХ АЗОВСЬКОГО ТА ЧОРНОГО МОРІВ

Причорномор'я було територією, яка постійно привертала увагу київських князів. В статті детально розглянуто перший морський похід русів на Візантію. Також проаналізовано причини й динаміку формування і розвитку міста Тьмутаракань, та розглянуто його роль в політичному й економічному житті Київської Русі.

Ключові слова: Причорномор'я, морські походи, руси, Константинополь, Візантія, Тьмутаракань.

У «Повісті минулих літ» під 866 р. знаходимо таке повідомлення: *«В лето 6374. Иде Аскольдъ и Диръ на греки, и прииде в 14 лето Михаила цесаря. Цесарю же отишедю на огаряны, и дошедю ему Черные реки, вестъ епархъ посла к нему, яко русь на Царьгородъ идетъ, и вратися царь. Си же внутрь Суду вшедше, много убийство крестьяномъ створиша, и въ двою сотъ корабль Царьград оступиша. Цесарь же едва въ градъ вниде, и с патрехомъ съ Фотьемъ к сущей церкви святей богородице Влахерне всю ноць молитву створиша, та же божественую святы Богородиця ризу с песними изнесъше в мори skut омочивше. Тишине суци и морю укротившюся, абье буря въста с ветром, и волнамъ вельямъ въставшем засобъ, безбожныхъ Руси корабля смяте, и к берегу приверже, и изби я, яко мало их от таковыя беды избегнути и в сво-яси възвратишася»* (Повесть... 1950, с. 19).

Нагадаємо, що церква Богородиці на Влахернах знаходилася поблизу затоки Золотий Ріг в Константинополі, де якраз і молилися імператор Михаїл III та патріарх Фотій. Похід русів на столицю могутньої імперії й взивання моговладців до бога із проханням спасіння міста відбулися 18—25 червня 860 р., хоча існує й теорія про два руські напади — у 860 і 866 рр. (Рапов 1988, с. 84—85). Вищезгадана риза належала самій Діві Марії. Вважалось, що вона являється захисницею від ворогів. Тому під час оборо-

ни Цареграда / Константинополя від чисельних нападників церковнослужителі неодноразово діставали її зі сховища та робили спроби за допомогою реліквії впливати на супротивника. О. Рапов допускає, що чудо із ризою Богородиці було заплановане церковниками заздалегідь. Встановивши за певними ознаками, що на Босфор насувається негода, вони вирішили змочити кінець святині у морській воді, щоби пізніше приписати наслідки бурі гніву Богородиці на язичників — русів (Рапов 1988, с. 83, 85).

Слід відзначити, що деякі дослідники ставили під сумнів відомості про вищезгаданий напад русів на Константинополь стверджуючи, що буря, котра викинула ворожу флотилію на берег, піднялася ще у 626 р., коли візантійську столицю атакували авари (Васильевский 1893, с. 83). Але про це мова ще піде далі. А тут слід лише відзначити, що ця військова операція русів була однією з ланок їх нападів на володіння імперії в IX ст. Насамперед це стосується її кримських володінь — таких міст як Херсонес, Керч та Сурож. Упродовж того самого століття Русь атакувала і малоазійські володіння Візантії, пройшовши від Босфору до міста Амастріди. Паралельно робилися спроби у проведенні й мирних контактів із володарями тогочасного світу. Про це, зокрема, свідчить посольство русів 838 р., що було зафіксовано у так званих Бертинських анналах.

Та, повертаючись до першого військового нападу русів слід відзначити, що він буквально став «громом із ясного неба» для вододарів світу — візантійців, а тому на протязі аж п'яти століть являвся сюжетом хронік, переписок, релігійних піснеспівів, вдячних виступів, часословів, проповідей, офіційних циркулярів. Можна погодитися із думкою О. Сахарова, що не викликає сумніву одне: згадана подія не стала для Візантії ні ординарним прикордонним

конфліктом, ні звичайним нападом одного із варварських племен, а протиборством із небезпечним і досить сильним супротивником, нехарактерним явищем, можливо, також пролунавши на весь тогочасний європейський й близькосхідний світ, як і попередні напади на Візантію персів, аварів та арабів, після чого в зовнішній політиці імперії на довгі роки кожна з цих нових держав займала особливе, досить значне місце у тогочасних її міжнародних взаємовідносинах (Сахаров 1976, с. 37—38).

А про блискавичність давньоруського нападу свідчить хоча б емоційний вигук патріарха Фотія із цього приводу: «Откуда упал на нас этот дальнесеверный и страшный перун?» — реакція визначного священноцерковнослужителя тих часів, зафіксована в одній із його бесід (Четыре ... 1864, с. 1). Про цю сумну для візантії подію 860 р. свідчить ще один сучасник — Нікіта Пафлагонський, біограф патріарха Ігнатія (хоча й скупіше за Фотія). У ті самі роки була створена ще одна церковно-літературна пам'ятка, сюжет котрої безпосередньо навіяний вищезгаданим нашествям, — «Слово на положення ризи Богородиці у Влахернах». Четвертим сучасним повідомленням, у якому було відображено розглянутий напад, став лист папи Миколая I до імператора Михаїла III, написаний у вересні 965 р. А п'ятим свідченням слід визнати «Акафіст божій матері» — гімн, створений в честь Богородиці, яка начебто рятувала місто від нападів ворогів (рис. 1).

Але не лише на протязі IX ст. у вищезгаданих джерелах існують згадки про цю подію. Про неї пишуть і у X ст. (продовжувач хроніки Феофана, Сімеон Логофет), як і в XI—XIII ст. (хроніки Георгія Кедріна, Іоанна Зонари, Михаїла Гліки, Льва Граматика та ін.; Сахаров 1976, с. 35—37).

Тож реальна картина облоги Константинополя вимальовується досить чітко, хоча й існують відмінності у повідомленнях різних авто-

Рис. 1. Мініатюри Радзивіловського літопису: 1 — до візантійського імператора Михаїла прямує кінний гонець, із повідомленням, що Аскольд і Дір ідуть на Царгород; 2 — Аскольд і Дір ідуть в похід на Царгород. Грецький епарх у Царгороді тримає раду із восначальниками; 3 — руські військові дружини входять на кораблях в Суд. Починається облога Царгорода. Імператор Михаїл повертається із походу для захисту Царгорода; 4 — Патріарх Фотій занурює в море ризу Пресвятої Богородиці; піднімається буря, у якій гинуть кораблі язичників

рів. «Город едва... не был поднят на копье», — повідомляв у своєму другому посланні той самий Фотій. У такій обстановці духовні ієрархи вирішили рятувати церковні цінності, зокрема ризу Богородиці, котра зберігалася у Влахернському храмі: покриття раки із золота і срібла розрубали, а її саму перенесли до центральної частини міста. Після нічної молитви при величезному скупченні народу ризу вийняли із раки, розвернули й показали зібранню. Люди падали на землю, роздавалися голоси «Господи, помилуй!» Після цього святиню перенесли до Святої Софії, а сама молитва продовжувалася. Так описані ці дійства у «Слові на положення ризи Богородиці у Влахернах». А Сімеон Логофет виклав ці події дещо по-іншому. Він розповідає, як у присутності великої кількості людей край ризи Богородиці було впущено у море, після чого й розігралася буря, котра якраз і розметала судна русів. Така версія знайшла відображення в хроніці продовжувача Георгія Амартола та пізніших хроністів, а також у «Повісті временних літ», звідки й була наведена нами цитата. Ні Фотій, ні «Слово» Георгія Хартофілакса, ні продовжувач Феофана не згадують ні про опускання ризи в море, ні про бурю, котра начебто й стала причиною поразки русів. У цих джерелах причину зняття облоги пояснюють дещо інакше: руси зняли облогу тоді, коли ризу пронесли по міських стінам.

25 червня греки побачили, як руси відходять від їхніх міських домівок, а 2 липня ризу Богородиці у святковій обстановці повернули на «законне місце» — в раку Влахернського храму. З того часу день 2 липня став одним із найкрупніших храмових свят церкви, що також підтверджує значимість подій 860 р. та їх великий резонанс у свідомості візантійців. Адже їхня столиця виявилася практично беззахистною перед лицем ворога: імператор повів проти арабів 40-тисячне військо, а грецький флот пішов до острова Крит боротися із піратами. Адмірал флоту патрикій Нікіта Орифа, що залишився у столиці, та патріарх Фотій (до них пізніше приєднався й сам Михаїл III) у випадку ворожого нападу могли надіятись лише на міцність константинопольських стін, котрі неодноразово захищали жителів від «варварів». Руси підходили до міста одночасно і з боку моря — району Золотого Рогу — Суду, так і із суходолу — з боку фортеці Ієрон. Тобто облога відбувалася з усіх боків, але через певний час вона була знята.

Подібне протистояння імперії із новими ранньодержавними «варварськими» утвореннями, що формувалися на землях Північного

Причорномор'я та Балканах, не являлося для першої із них новиною. Так, у VI ст. н. е. Візантія була змушена визнати Аварський каганат, в VII ст. — Болгарське царство, у VIII ст. — державу хозар. У всіх цих випадках нові держави, заявляючи про себе на міжнародному рівні, буквально виривали у Візантії визнання силою — чи то прямими нападами на Константинополь, чи через серію тяжких та спустошувальних війн. У 860 р. настала черга й Київської Русі.

Але повертаючись від цієї дати до більш ранніх часів, у контексті даної праці, треба звернутися до проповіді Феодора Сінкелла — проповідника константинопольської Святої Софії — який жив в епоху імператора Іраклія і виголосив свою промову в першу роковину осади рідного міста 7 серпня 626 р. «варварами» на чолі із хаганом аварів.

«А в заливе [Золотой] Рог [хаган] заполнил моноксилы славянами и другими свирепыми племенами, которые он привел [с собой]. Доведя число находившихся там варварских гоплитов до огромного множества, он приказал [флоту] налечь на весла и с громким криком двинуться против города. [Сам он] начал приступ, мечтая о том, что его воины на суше низвергнут стены города, а моряки проложат легкий путь к нему по заливу. Но повсюду Бог и Дева Владычица сделали его надежды тщетными и пустыми. Такое множество убитых врагов [пало] на каждом участке стены и столько повсюду погибло неприятелей, что варвары не смогли даже собрать и предать огню павших.»

А в состоявшемся на море сражении Богородица потопила их моноксилы вместе с командами перед собственным ее Божиим храмом во Влахернах, так что весь этот залив заполнился мертвыми телами и пустыми моноксилами, которые носились по воле волн, плавали бесцельно, если не сказать бессмысленно. Всего этого было так много, что по заливу можно было [ходить], словно посуху. Что одна только Дева вела это сражение и одержала победу, несомненно явствовало из того, что сражавшиеся на море в наших судах были обращены в бегство первым же натиском вражеских полчищ. Дело уже шло к тому, чтобы [они] поворотили корму и открыли врагам легкий доступ [к городу], если бы человеколюбивая Дева не упредила этого своим могуществом и не явила бы свою силу... Некоторые говорят, что наши [воины] были подвигнуты к отступлению не страхом перед противником, но что сама Дева, желая показать свою власть творить чудеса, приказала им притворно отступить, чтобы варвары потерпели полное круше-

ние около ее святого храма, нашей спасительной пристани и тихой гавани — Влахернского храма Богородицы» (Свод... 1995, с. 85, 87).

Важко стверджувати, чи повторився через двісті тридцять чотири роки шторм на Чорному морі, котрий дозволив візантійцям в обох випадках впоратися із «варварськими» нашествиями. Це аж ніяк не можна встановити навіть використовуючи сучасні наукові методи досліджень кліматологів. Але ми можемо впевнено говорити про інше: під час вивчення літописних текстів (особливо ранніх) науковці досить аргументовано обґрунтували факти того, що в них кожна помітна подія знаходила відповідність у біблійних, передусім старозаповітних, подієвих моделях, про що мова йшла вже вище. Тобто, на основі Біблії на Русі робилася певна «калька» під час опису важливих історичних явищ.

Але у русів, як і їх раніших попередників у східнослов'янському середовищі другої половини I тис. н. е., на відміну від візантійців тих часів, не було багатой літературної «архівної спадщини», з котрої можна було б легко діставати блоки інформації для описів аналогічних явищ як суспільного життя, так і природних катаклізмів. Сукупність наявної інформації та загальний повтор природної та військової ситуації у 626 й 860 рр. могли спричинити, можливо й підсвідомо, до використання «трафарету» під час опису незвичної та небезпечної для Візантії обстановки у протистоянні із східними супротивниками. А вже потім, під час написання «Повісті временних літ», готові деталі цього сюжету «перекочували» і на її сторінки (рис. 2).

Тепер з міста на Босфорі перенесемося на береги Меотиди — нині Азовського моря — і згадаймо слова невідомого автора «Слова о полку Ігоревім».

*«Были вечи Трояни,
минула лета Ярославля,
были плъци Олговы, Ольга Святъславличя.
Тъй бо Олегъ мечемъ крамолу коваше
и стрелы по земли сеяше.
Ступаетъ въ златъ стремянь въ граде Тъмutorокане,
той же звонъ слыша давный великый Ярославъ
сынъ Всеволодъ,
а Владимиръ на вся утра уши закладаше въ Чернигове»*

(Махновець 1989, с. 250).

У цьому фрагменті знаменитого середньовічного літературного твору мова йде про сина Ярослава Мудрого, а також про його не менш знаменитого внука — Володимира Моно-

маха, який у свій час правив у Чернігові. Третій згаданий тут — князь Олег Святославич на прізвисько Гореславич — є сином ще одного Ярославича — Святослава. З юридичної точки зору якраз йому належав чернігівський князівський стіл, але представники іншої гілки роду Рюриковичів відібрали цей спадок у нього. Скривдений Олег втікає до свого брата у далеку азовську Тмутаракань і вже звідти робить спробу відновити справедливість у відношенні «отчиного» володіння на берегах Десни, далі попадає у візантійський полон, і лише потім йде на Русь із новими союзниками — половцями.

М. Котляр у одній із своїх праць відзначав, що давньоруське суспільство довго, прискіпливо і постійно цікавилось Тмутараканню, — навіть тоді, коли вона вже давно щезла із політичної карти Русі. Уявлення сучасників «Слова» продовжували хвилювати драматичні події у Тмутаракані і навколо неї у середині 1060 — на початку 1090 років. Тоді вона являлася головним і, вірогідно, єдиним вогнищем спротиву князів-ізгоїв централізаторським зусиллям київських володарів — і після цього миттєво й назавжди щезла із сторінок давньоруських літописів (Котляр 2012, с. 85).

Але про це місто, що було розміщене на мису Таманського півострова, що знаходиться на березі Керченської протоки, знали не лише на Русі, але й у багатьох країнах: хозари називали його Самкерц, візантійці Таматарха, а руси Тмутаракань (або ж Тмutorокань). Східнослов'янські володарі мали інформацію про нього ще у X ст. — якраз тоді тут було створене окреме й своєрідне князівство, а його центральний вищезгаданий центр на протязі кількох віків відігравав важливу роль у економічному та політичному житті причорноморсько-азовського регіону. Він являвся найбільш крупним перевалочним пунктом, де схрещувалися кілька морських та суходільних доріг. Місто в розглянутий тут час виникло на місці зруйнованої античної Германоси і, судячи з археологічних джерел, життя в ньому не припинялося навіть у важкий та складний період після нашествия війовничих гунів. Говорячи по-науковому, дана місцина являлася не анклавом, а напіванклавом, так як мала вихід до моря.

Городище являє собою горб великих розмірів із культурних нашарувань висотою 10—15 м. Хвилі Азовського моря постійно розмивали берегову лінію, а тому третина городища вже обвалилася у воду. У VII—X ст. місто займало всю площу цього горбу, а на окремих ділянках навіть виходило за його межі. Воно було густо

Рис. 2. Південна зона середньовічної Східної Європи (за Л. Махновцем)

заселене; самі будівлі зводилися без будь-якого врахування загального плану, однак на тих ділянках, де збереглися давні будівлі у монолітних кварталах. Нові жителі лише підновляли й добудовували старі споруди й вимощували приблизно кожні 20 років вулиці битою керамікою й кістками тварин, тобто у розрізі вони нагадували багатшаровий пиріг. Правда нерід-

ко споруди добудовували вже не з каміння, а за допомогою саманної цегли. Нові кладки стін та цоколів скрізь були викладені «в ялинку» — такий будівельний прийом на усій території Північного Причорномор'я був характерним для початку хозарської епохи. Але у ньому виявлена велика кількість візантійських монет (Плетнева 1976, с. 52—53).

Про важливість Тмутаракані навіть по відношенню до проведення окремих маршрутів між різними регіонами говорить хоча б так званий Тмутараканський камінь, знайдений ще в кінці XVIII ст. на Таманському півострові, і котрий датується 1068 р. Чіткий напис крупними літерами в два рядки із вказівкою року його виготовлення повідомляє, що князь Гліб проміряв море по льоду від самої Тмутаракані до міста Корчева (сучасна Керч) у Криму і виявив, що вона становить «10 і 4 тисячі сажень». Цей напис зберігає досить цінну інформацію: адже вона поточніше місцеположення літописної Тмутаракані і розкриває порядок князювання у цьому князівстві. Окрім того, напис на камені являється офіційним актом, котрий підтверджує наявність тут князівської влади взагалі. Адже він підтверджує проведення гідрографічних робіт того ж князя Гліба й одночасно підтверджує його права на тмутараканський престол і все східне узбережжя Керченської протоки. І взагалі — це поки-що основний реальний аргумент перебування русів у цьому районі. Доповнюють його ще й залишки церкви Святої Богородиці, котра була зведена сином Володимира Святославича Мстиславом у 1022 р. (рис. 3).

Вона була невеликих розмірів (16,5 × 10 м); збереглися лише частини фундаментів та ровики від них. Вірогідно мала три апсиди, котрі утворювали трьохпелюсткову форму. Поперек споруди проходили три стрічкові фундаменти, котрі дозволяють допускати, що церква була шестистовпною (або ж чотирьохстовпною з нартексом). Ширина зовнішніх фундаментів дорівнювала 1,5—1,7 м. Кладка споруди виконана із каміння різних порід; фундамент — із рядів плитняка, що чергувався із шарами дубових лежнів, котрі заливалися розчином. Під ними збереглися сліди забитих у землю кілочків (Раппопорт 1982, с. 115—116). Але у цілому вся археологічна колекція із даного об'єкта відображає місцеву матеріальну культуру. Вірогідно, що руси (так як і в Криму) аналогічно скандинавам у Західній Європі, подібно своєрідній губці сприймали, буквально «всосували» в себе високу за технологічним розвитком побутову матеріальну культуру місцевого населення, але при цьому залишалися на панівних позиціях по відношенню до автохтонів.

Але, як теж відзначала С. Плетньова, розміри самого Тмутараканського князівства точно не відомі, а тому зайняту ним територію важко оконтурити на карті. Ясно лише одне: даний північнокавказький регіон здавна тягнувся до середньодніпровської давньоруської території,

Рис. 3. Фрагмент напису на Тмутараканському камені

а ще конкретніше — спочатку до Чернігова або ж потім вже й до Києва. І це не дивлячись на значне тмутараканське віддалення від названих придніпровських урбаністичних центрів — приблизно на 800—1000 км.

На думку В. Мавродіна, вигідні річкові системи сполучення вплинули, разом із давніми сухоподольними маршрутами, на потяг Тмутаракані до землі літописного племені сіверян, а потім вже й до Чернігівської землі. Потяг до контактів був взаємним: адже для подеснянських міст південний центр являвся тим торговельним осередком, де сіверські купці зустрічалися й вигідно обмінювалися товарами ізвізантійськими, кримськими, кавказькими й середньоазійськими колегами. Давні соціально-культурні зв'язки із багатим містом та його округою північнокавказького регіону посилювали потяг східнослов'янської лівобережнодніпровської князівсько-боярської та купецької верхівки до цього пізніше всеж втраченого краю (Мавродин 1940, с. 261).

Але тенденція контактів із Кавказом продовжувала прослідковуватися на протязі кількох послідовних століть давньоруської історії, і не лише у торговельно-економічному відношенні. В 1153 р. князь Ізяслав Мстиславич одружується з донькою «обезського царя» (абхазького); інший князь Юрій — син Андрія Боголюбського, являвся чоловіком грузинської цариці Тамари; Всеволод Суздальський і Мстислав Ізяславич Чернігівський були одружені на двох сестрах «ясинях» (осетинках); Ярополк Володимирич «взяв в жєны ясского князя дщєрь».

Окрім того Тмутараканське князівство згадується в літописі під час опису перерозподілу владних функцій серед нащадків великого князя київського Володимира Святославича. Зокрема, після смерті його старшого сина Вишеслава, який правив у Великому Новгороді починаючи з 997 р., відбулася нова рокировка між братами.

В результаті її тмутараканський стіл, котрий вірогідно вже тоді існував, перейшов до одного із молодших синів могутнього київського володаря — до Мстислава, одночасно у Новгороді сів його брат Ярослав (пізніше вони поділили «руську землю» по Дніпру, один при цьому сів у Чернігові, а інший — у Києві). Можливо північно-південне вищезгадане «сидіння» відбулося 1010 р. А до Мстиславової появи на місцевому князівському тмутараканському столі тут правив якийсь із його братів (найближчий родич не лише по батькові, але й по матері, другої взятій Володимиром дружини, родом із Чехії), вірогідно Святослав, якого у тому ж 1010 р. було переведено із далекого північнокавказького наділу ближче до Києва — у Древлянську землю.

Якою ж була адміністративно-політична структура тмутараканських володінь можливо уявити (гіпотетично) за розповіддю про полянську данину хозарам, котру вніс у літопис в XI ст. добре знайомий із тмутараканською дійсністю і відповідно з місцевими хозарами (в тексті — «козари») чернець Києво-Печерського монастира Никон, який багато років прожив у цій місцевості і заснував там у 60-ті рр. XI ст. монастир. У хозарському середовищі він знає князів і старійшин (або старців), яким належить виключне право у вирішенні найбільш важливих питань. На думку О. Гадло, навряд чи можна сумніватись, що Никон інтерполював у глибоку давнину — тобто в епоху перших сутічок між хозарами і дніпровськими полянами у VIII ст. — реальність своїх днів. Безперечно князя і старців він бачив у приазовському місті, де у свій час приймав діяльну участь в місцевій політичній боротьбі.

Як і в середньовічному Херсоні/Корсуні на Кримському півострові (античному Херсонесі), в Тмутаракані існувала автокефальна єпархія, діяльність котрої не обмежувалася міськими межами, але й поширювалася і на осіле населення в його околицях, де проживали не лише місцеві язичники, але й вірні хозарського іудаїзму. На думку того ж О. Гадло, якраз хозарські іудеї — «жидове козарьстии» — із Тмутаракані й представляли свою релігію у Києві під час «вибора вери» Володимиром Святославичем у 986 р. Тоді вони жалілися, що «предана бысть земля наша хрестеяном» (Гадло 1994, с. 80—81).

Із даною місцевістю, а конкретніше при описі протистояння із касогами (адигами) та давньоруських військ Мстислава Володимирича, пов'язано ще одне літописне повідомлення:

«В си же времена Мстиславу суцю Тмутаракани поиде на касоги. Слышав же се, князь

касожський Редедя изиде противу тому. И ставишема обема полкома противу себе, и рече Редедя к Мьстиславу: “Что ради губиве дружину межси собою? Но свидеве ся сама борот. Да аще одолеши ты, то возмешси именье мое, и жену мою, и дети мое, и землю мою. Аще ли аз одолею, то възму твое все”. И рече Мстислав: “Тако буди”. И рече Редедя ко Мстиславу: “Не оружьемь ся бьеве, но боротьбою”. И яста ся бороти крепко, и надолзе борющемася има, нача изнемагати Мьстислав: бе бо велик и силен Редедя. И рече Мьстислав: “О пречистая Богородице, помози ми. Аще бо одолею сему, съзижю церковь воимя твое. И се рек удари имь оземлю. И вынзе ножь, изреза Редедю. И шед в землю его, и жену его и дети его, и дань възложи на касоги”».

Ця акція не лише посилила позиції сина Володимира Святославича у регіоні, але й стала одним із етапів у його подальшій боротьбі за владу на Русі — адже подальші події вимагали доповнити князівські людські ресурси й матеріальне становище для подальшого протистояння із родичами. А взяти їх Мстислав, окрім самої Тмутаракані, міг лише із сусідніх з нею областей Північно-Західного Кавказу, де й знаходилися володіння того ж касожського об'єднання. І це йому цілком вдалося зробити.

Можливо також припускати, що стратегічна лінія Мстислава Володимирича у досягненні вищої влади у східноєвропейському регіоні вимагала поліпшення відносин із «козарами» — міською громадою і з її верхівкою, із місцевою християнською єпархією, з котрою були пов'язані провізантійсько настроєні групи місцевого люду, і з оточуючою тмутараканську округу касожською (адигейською) периферією. Наскільки глибокі були його зв'язки із місцевим північнокавказьким світом свідчить і ім'я його сина, який залишився правити у Тмутаракані після відбуття батька в Середнє Подніпров'я. Його він назвав ім'ям незвичайним для давньоруської великокнязівської сім'ї, але досить популярним якраз серед християн середньовічного Кавказу — Євстафій.

Отже, на Русь у 1023 р. Мстислав виступив не у ролі намісника окремого й достатньо далекого наділу, а суверена крупного політичного утворення, що спиралося на матеріальний і людський потенціал Північно-Західного Кавказу. Він об'єднав у рамках однієї політичної системи Тмутаракань і адигейські територіальні групи. А в особах тмутараканських давньоруських князів верхівка вищезгаданого автохтонного населення знайшла прийнятне для себе в тих

умовах (на ранньому етапі будівництва своєї держави) форму політичної надбудови. Літописна розповідь про протиборство з Редедєю, котра повторяла фабулу балади із звеличенням лицарської доблесті Мстислава та його супротивника, слід трактувати не як рядовий епізод із історії русько-адигейських взаємовідносин, а як факт їх встановлення, факт сприйняття адигами верховної влади давньоруських правителів Тмутаракані.

Звичайно, дана територія у порівнянні з іншими давньоруськими землями мала свою специфіку в соціально-економічному та етнічному відношеннях: «Тмутараканська «волость» знаходилася зовні основної території Давньоруської держави, котра перебувала у процесі формування, — дуже далеко від її меж, була відрізана від Русі безкрайніми степами, де панували половецькі хани. В таких умовах основним джерелом існування київського намісника і його дружини були, можна думати, таможенні збори (мита), котрі отримувалися від купців у самій Тмутаракані, як і в іншому місті намісництва — Корчеві. Головне ж — руські намісники господарювали в середовищі, яке було в основному іншомовним та іншоетнічним. Адже населення самої Тмутаракані й околиць місць складала хозари і касоги (адиги). Тому термін «князівство» відносно цієї області уявляється досить умовним. Думаю, що Тмутаракань зовсім не було князівством, а лише руським центром володіння в іноплеменному середовищі, намісник якого зустрічав постійний супротив місцевих жителів і правив околицьніми землями насильницькими методами» (Котляр 2012, с. 87). Такі відмінності в характеристиці «тмутараканського феномена» можливо зовсім логічно пояснити відсутністю достатньо повної інформації із даного питання. Але само-по-собі таке «тмутараканське явище» не викликає сумнівів як історичний факт.

Як вже згадувалося вище, у 1023 р. Мстислав разом із північнокавказькими союзниками відправився на «справжню» Русь, на землі Середнього Подніпров'я. А його брат Ярослав знаходився у Великому Новгороді. Та плани тмутараканського володаря укріпитися у Києві не були виконані — як пише літописець: «не прияше его кыяне». «Південний гість» перейшов на лівий берег Дніпра і ствердився в місті на Десні — в Чернігові. Між братами розпочалося протистояння, котре завершилося жорстокою битвою під Лиственном у 1024 р., в котрій блискучу перемогу отримав якраз Мстислав. Ярославу прийшлося змиритися з цим. Далі переможець запропонував своєму старшому брату

такий варіант угоди: «Сяди в своемъ Кыеве: ты еси старейшей брат, а мне буди си сторона». Вірогідно, на той час південно-східні економічні зв'язки, котрі відбувалися через чернігово-сіверські й тмутараканські простори, були більш достатніми і перспективнішими, ніж русько-візантійські у південному напрямі — безпосередньо на Босфор та Балкани. Усна угода була підкріплена мирним договором 1026 р. в Городці Пісочному на лівому березі Дніпра. Згідно нього Русь було розділено на дві сфери впливу: Дніпровське Лівобережжя із Черніговом відійшло Мстиславу, а Правобережжя із Києвом залишилося під владою Ярослава. І лише тільки після смерті молодшого брата у 1036 р. Ярослав почав правити на Русі один, але чернігово-тмутараканські контакти лише розвивалися.

У цілому ж причорноморсько-приазовські зв'язки з Руссю продовжувались, після певної перерви, існувати й пізніше. Це відноситься і до судацького регіону в Криму, про що мова більш докладно піде трохи далі. Особливо активно вони фіксуються на протязі XIII ст., що було пов'язано з активізацією міжнародної торгівлі. В першу чергу товари із східнослов'янської зони на згаданий півострів доставлялися відомим «Залозним шляхом», що проходив вздовж Дніпра і далі на південь проходив по степах через Перекоп до Судака, або ж донським відхиленням.

В цьому причорноморському місті в XIII ст., окрім основного грецького населення, селилися руси, половці, алани, а також купці із Замор'я (Малої Азії) та інших місцевостей Близького Сходу. На початку згаданого століття тут з'явилися й торговці із Венеції, а трохи пізніше також із Генуї. А. Якобсон цілком справедливо відзначав, що не випадково саме Чорне море тоді, й навіть пізніше, нерідко іменувалося як Судацьке, а в східнослов'янських письмових джерелах як Сурозьке (Якобсон 1975).

А тепер, як відзначалося вище, слід розглянути й деякі артефакти із середньовічних Криму та окремих східнослов'янських територій, котрі теж вказують на певні контакти північних та південних районів Східної Європи в цивілізаційному процесі розвитку автохтонів.

У першу чергу це відноситься до однієї знахідки, виявленої під час досліджень поблизу Фортечної гори в Судаку: залишків будинку XIII—XIV ст. де знаходився литий бронзовий кіотний хрест шестикінцевої форми. На ньому зображено розп'ятого Христа, а з правого боку від нього на спеціальному кронштейні — Богоматір; нижче Бога вірогідно зображено Лазаря.

Рис. 4. Хрест із Судака

Рис. 5. Наконечники піхов меча із Херсонеса й Керчі

На кінці великої поперечної перекладини знаходяться зображення Петра (справа) та Павла (зліва). Над самою перекладеною симетрично виступають погрудні зображення Михаїла та Гавриїла; над головою Ісуса розміщені хрест і монограма «ІС ХС». Вище, на мідній перекладені, знаходяться погрудні зображення чотирьох святих, серед яких Борис і Гліб; поруч з ними

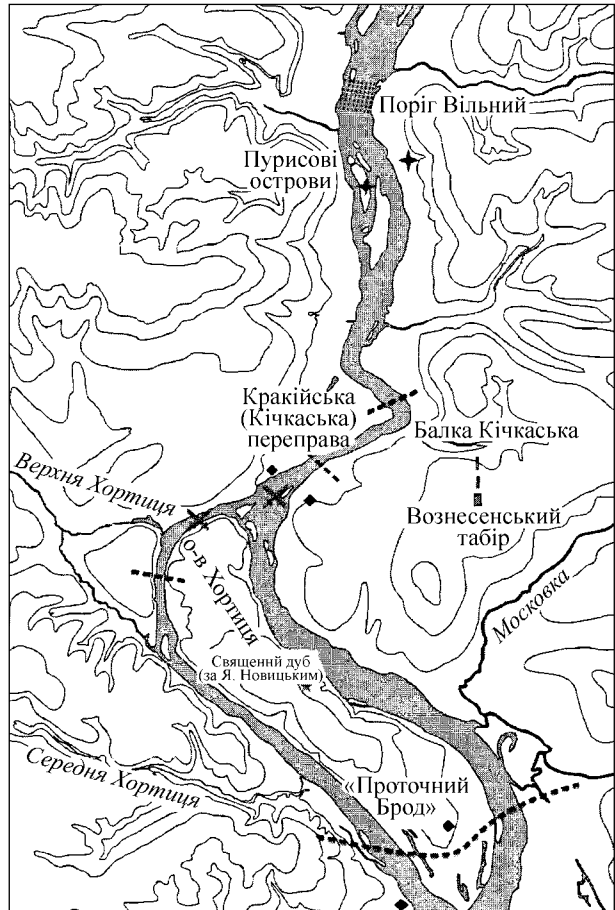

Рис. 6. Археологічні пам'ятки доби Київської Русі в південній частині дніпровських порогів (за М. Остапенком і В. Сарачевим)

Василій і Григорій. Далі над ними — зображення ще двох святих і престол із шестикінцевим хрестом на його спинці. Всього на Судацькому хресті зафіксовано 13 фігур (рис. 4).

Найближчою аналогією йому є мідний хрест із Херсона — літописного Корсуня, античного Херсонеса (квартал XVII), також виявлений у світському приміщенні. Стилистичну близькість їм простежено на кількох виробках із території Середнього Подніпров'я — Княжої Гори під Каневом, Переяславля Руського (нині Переяслава Хмельницького), Шепетівки. Ні у кого із дослідників не викликають сумнів розуміння, що всі вони виконані давньоруськими майстрами.

У цьому випадку найцікавішим є зображення Бориса і Гліба, яких під активним впливом Ярослава Мудрого було визнано святими навіть у Візантії. Тим самим великому князю київському вдалося добитися канонізації своїх братів і заодно увінчати ареалом святості й свою князівську владу. Почитання обох швидко вийшло за межі Київської Русі: у самій імперії на берегах Босфора було прийнято цей культ, а в Константинопольській Софії поставлена ікона згаданим

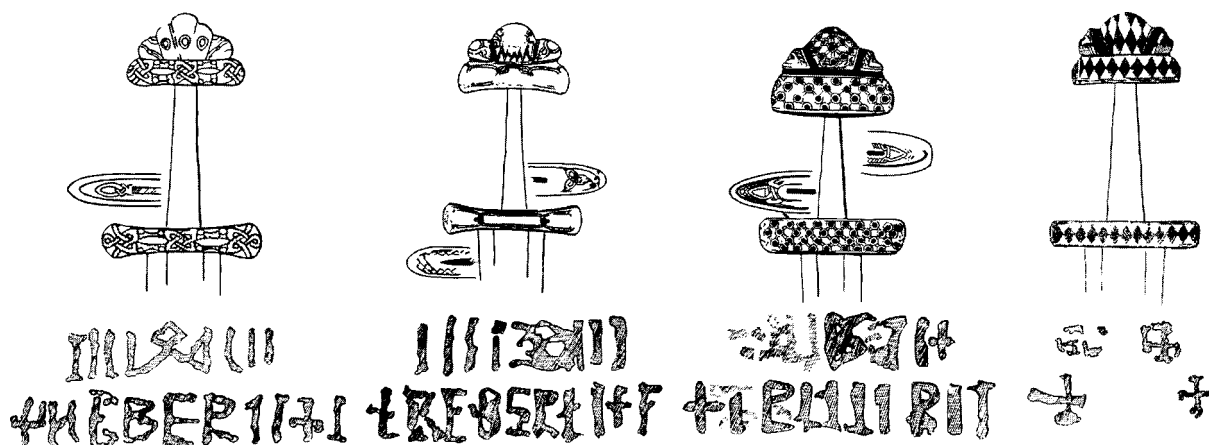

Рис. 7. Мечі 12 ст. (за Н. Чернишовим)

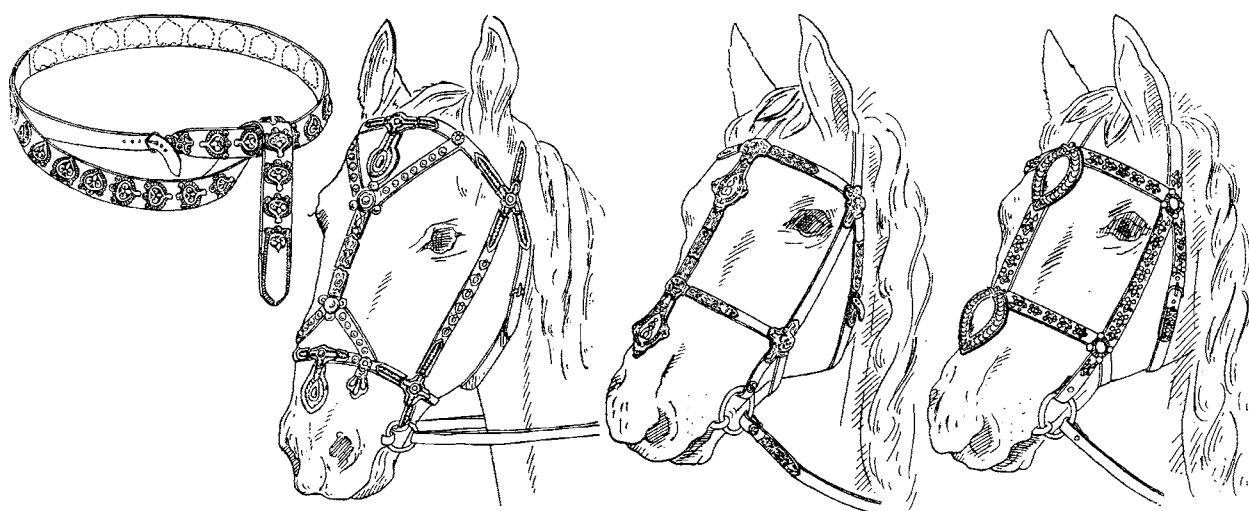

Рис. 8. Варіанти оздоблення поясу і вуздечок (за Р. Орловим)

святим; в Іспагасі побудована у їх честь церква. Звичайно, і в першу чергу, прихильниками нової духовної святості, могли бути представники давньоруської громади, яка з'явилася на берегах Керченської протоки ще на межі I—II тис., а нова хвиля відобразилася в деталях сакральної матеріальної культури в XIII ст. (Іванченко, Моця 2004, с. 106—108).

Останнім часом на підтвердження давньоруського виробництва судацького хреста та його аналогій добавилися нові знахідки із кількох центрів Середнього Подніпров'я та інших східнослов'янських міст, котрі ще раз вказують на розвиток виготовлення даної групи художніх сакральних виробів якраз у автохтоному середовищі русів, але при безпосередній участі візантійських майстрів (Готун та ін. 2019). Нам це особливо важливо у зв'язку із піднятою тут темою постійних контактів між Руссю і Кримом у середньовічні часи.

Ще однією групою знахідок, котрі мають безпосереднє відношення до піднятої тут проблеми являються екземпляри середньовічної зброї (всього 8 артефактів) виявлені на Кримсь-

кому півострові і котрі, вірогідно, були виготовлені у слов'яно-скандинавському середовищі. Вони виявлені у вже згаданому Херсоні / Корсуні та Корчеві / Керчі: скрамасакс, наконечники піхов мечів та стріл, датованих X ст. (рис. 5).

Закінчуючи розмову про знахідки елементів озброєння не можна не згадати й про виявлений біля берегів о-ва Хортиця мечів X ст., де у районі виходів Українського кристалічного щита природа створила 9 кам'яних порогів, котрі згадували ще грецький історик Геродот та візантійський імператор Костянтин Багрянородний (рис. 6, 7). Взагалі ж довжина порожистої частини із шириною Дніпра в цьому місці до 900 м складала близько 70 км, а загальне падіння води досягало 31 м. В попередні часи на відстані у 2 км було виявлено ще 5 подібних знахідок (Остапенко, Саричев 2016, с. 49—64).

І дійсно унікальною знахідкою для Північного Надчорномор'я є кам'яна плита із рунічним написом «Грані зробив цю пам'ятку по Карлу, своєму товаришу». Її виявили на о-ві Березань в кургані, де виявлені різночасові поховання. Найвірогіднішим є те, що тут у давньоруський час тут

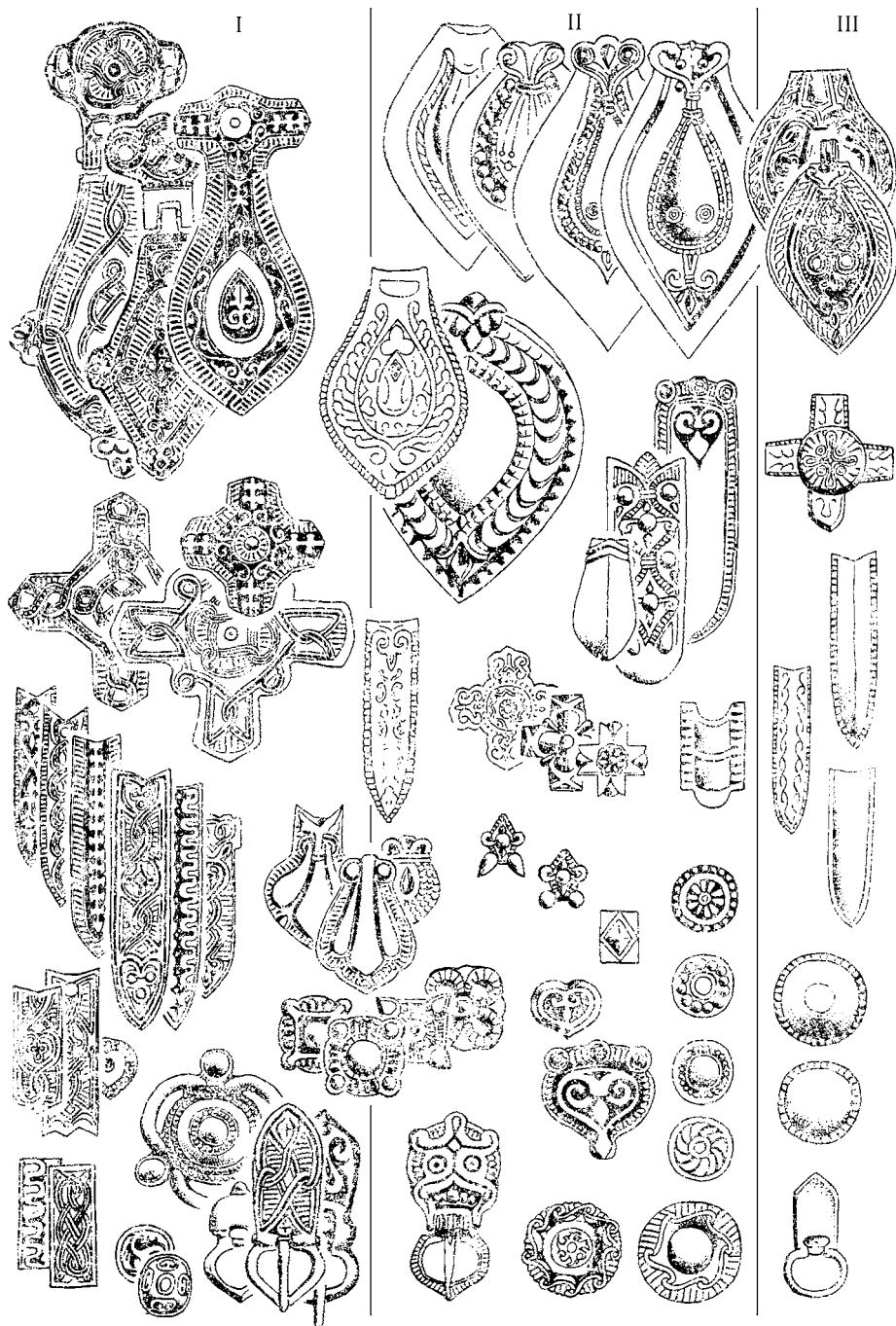

Рис. 9. Групи ремінних прикрас із Північного Причорномор'я (за Р. Орловим)

було поховано одного із членів морського каравану, котрий направлявся із столиці Русі в столицю могутньої середньовічної імперії на берегах Босфору (Андрощук, Зоценко 2012, с. 131—139).

Справедливості ради, згадавши про захоплення скандинава необхідно звернути увагу і на матеріальні старожитності номадів, конкретно — печенігів, про яких вище вже йшла мова під час опису шляху «із варяг в греки»: вони, згідно інформації Костянтина Багрянородного, супроводжувалися каравани русів від Хортиці до гирда Дунаю. Та і взагалі, степова зона середньовічної України (як і в раніші епохи) була «зоною впли-

ву», в першу чергу степняків-кочівників. «Візитною карткою» представників такого способу життя являвся їх невідмінний атрибут — кінь, археологічним «паспортом» якого являлася зброя.

У цьому відношенні привертають увагу знахідки наремінних прикрас у багатьох захороненнях кочівницької знаті, у різні роки досліджені в південних областях сучасної України (рис. 8, 9). Вони дають можливість допускати існування місцевих центрів художньої металообробки. Найважливіша база дозволяє, передусім, визначити етнічну належність ремінної гарнітури — важливої деталі престижного костюму печенігів

і торків. У створенні місцевої художньої школи приймали участь й візантійські та східні майстри; окрім того виділяється й група речей давньоруського ремесла. Якщо на першому етапі розвитку даного центру переважали традиції ремесла країн ісламу (друга половина X — початок XI ст.), то на другому — перше місце займали впливи Візантії (XI — початок XII ст.). Але потребує подальшого вивчення питання про локалізацію окремих майстерень в межах Північного Причорномор'я — від Нижнього Дунаю до Празов'я і Корчева в Криму (Орлов 1984, с. 24—44).

Слід при цьому лише надіятись, що подальші археологічні дослідження дозволять отримати нові й не менш цікаві знахідки, котрі будуть лише доповнювати інформацію про зв'язки автохтонних груп населення не лише Подніпров'я і Причорномор'я, але й віддаленіших від них територій.

Література

- Андрощук, Ф., Зоценко, В. 2012. *Скандинавские древности Южной Руси*. Париж.
- Васильевский, В. Г. 1893. Авары, а не русские, Федор а не Георгий. *Византийский временник*, 3, с. 81—87.
- Гадло, А. В. 1994. *Этническая история Северного Кавказа X—XIII вв.* Санкт-Петербург.
- Готун, І. А., Казимір, О. М., Сухонос, А. М. 2019. Богородиця з Ходосівки. *Археологія*, 1, с. 42—58.
- Іванченко, Л. І., Моця, О. П. 2004. Судацький хрест XIII ст. В: *Причорномор'я, Крим, Русь в історії та культурі*. ІІ. Київ; Судак: Академперіодика, с. 106—108.
- Давня... 2000. Толочко, П. П. (ред.). *Давня історія України*. 3: Слов'яно-руська доба. Київ.
- Котляр, Н. 2012. Тмутараканський острів. В: *Древняя Русь. Книга первая*. Москва, с. 85—91.
- Мавродин, В. В. 1940. *Очерки истории Левобережной Украины*. Ленинград.
- Махновець, Л. Є. 1989. *Про автора «Слова о полку Игоревім»*. Київ: КДУ.
- Орлов, Р. С. 1984. Північнопричорноморський центр художньої металообробки у X—XI ст. *Археологія*, 47, с. 24—44.
- Остапенко, М. А., Саричев, В. Д. 2016. Знахідка меча X ст. біля Хортиці (до питання про похід князя Святослава «в пороги» 972 р.). *Археологія*, 3, с. 49—64.
- Плетнева, С. А. 1976. *Хазары*. Москва: Наука.
- Повесть... 1950. *Повесть временных лет*. І. Москва; Ленинград: Наука.
- Рапов, О. М. 1988. *Русская церковь в IX — первой трети XII веков. Принятие христианства*. Москва: Высшая школа.
- Раппопорт, П. А. 1982. *Русская архитектура X—XIII вв.* Свод археологических источников, Е1-47. Ленинград: Наука.

МОЦЯ Олександр Петрович, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділом, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

MOTSIA Oleksandr, Doctor of History, Corresponding Member of NAS of Ukraine, Professor, Head of Department, Institute of Archeology of NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Ричка, В. М. 2005. *Київ — другий Єрусалим (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі)*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Сахаров, А. Н. 1976. Дипломатическое признание «Древней Руси» (860 г.). *Вопросы истории*, 6, с. 33—64.

Свод... 1995. Литаврин, Г. Г. (ред.). *Свод древнейших письменных известий о славянах*. ІІ: VII—IX вв. Москва: Наука.

Четыре... 1864. *Четыре беседы Фотия святейшего архиепископа Константинопольского и рассуждения о них архимандрита Порфирия Успенского*. Санкт-Петербург.

Якобсон, А. Л. 1975. *Крым в средние века*. Москва: Наука.

Essay 1

THE FIRST RUSSIAN TRIP TO CONSTANTINOPLE AND THEIR PRESENCE ON THE COASTS OF THE AZOV AND BLACK SEAS

Chronicle sources provide a detailed description of the attack on the Byzantine capital in 866. It is reported that Askold and Deer marched on Constantinople. The campaign coincided with the absence of troops and the emperor in the city. In his absence, the Russians have time to come close to the city, arrange robberies and murders. The story then tells of the emperor's return to the city and prayer in the church with the patriarch. After the prayer, the holy relic from the church is taken to the sea and lowered into the water. A miracle happens: a strong storm begins. Rus'; ships were scattered and thrown ashore. The Byzantine army destroys part of the Rus. Only a small part was able to return.

Some researchers question the events described in the chronicle. The reason is that a similar plot relates to the events of 626. This year the Avar army, which included representatives of the Slavic tribes, was defeated by a strong storm. That is, the campaign of Askold and Deer was no exception in the relations between the empire and its entourage.

O. Sakharov expresses an interesting opinion in his works. He believes that the mentioned campaign of the Rus occupies a special place among the attacks on Byzantium. He has signs of the empire's confrontation with a dangerous and strong and well-prepared enemy. It is possible that this event spread throughout the European and Arab world. Proof of this can be given to the salvation of Constantinople by written sources of the nature of a miracle and the creation of a separate plot in Christian literature.

The first march of the Rus to Byzantium testifies to the importance of this direction for Kievan Rus. No less important was the direction east to the Sea of Azov. This is evidenced by the important role of the city of Tmutarakan, which played an important role in the political and economic life of ancient society.

Keywords: Black Sea coast, sea campaigns, Rus, Constantinople, Byzantium, Tmutarakan.

Нарис 2

ФОРТЕЦІ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я XIV—XVIII ст.: ПРОБЛЕМИ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ КУЛЬТУР

Дослідження присвячено актуальним проблемам цивілізаційних зрушень в ареалі Північного Причорномор'я у XIV—XVIII ст. на основі аналізу загальноісторичних закономірностей та локальних культурних інтерференцій у розвитку регіону, його значення в історичному минулому України.

Ключові слова: фортеці, Північне Причорномор'я, культурні інтерференції, загальноісторичні закономірності, локальні прояви.

ВСТУП

Північне Причорномор'я посідає особливе геополітичне місце в історії цивілізацій Східноєвропейського ареалу, осередку народження та взаємодії різних цивілізаційних спільнот та культурних інтерференцій. Своєрідність розвитку регіону обумовила і специфіку взаємодії культур, яка на наш погляд, найбільш точно може бути визначена як інтерференція — термін, який прийшов у наукову літературу з фізики для визначення назви процесу накладання хвиль, що призводив до їх взаємного посилення або послаблення внаслідок контакту. Результатом руху, торкання, удару хвиль (інтерференції), фіксованого за даними археології, мали місце різні трансформації культурного простору. Це добре простежується на прикладі Південної України, де інтерференція культур призвела до надзвичайної багатоманітності та мозаїчності культурної спадщини багатьох культурних груп у цивілізаційному розвитку регіону.

СВОЄРІДНІСТЬ ІСТОРИЧНОГО ПЕРІОДУ ТА КУЛЬТУРНОГО ОБЛИЧЧЯ РЕГІОНУ

Вагомими ознаками значних змін у культурному обличчі регіону постали фортеці, які у концентрованому вигляді віддзеркалюють
© С. О. БЕЛЯЄВА, 2022

риси перетворень та своєрідність складного історичного періоду XIV—XVIII ст. Перші кроки із розбудови укріплень пов'язуються із намаганням закріпитися на узбережжях Чорного та Азовського морів італійських міст-держав Генуї та Венеції після Німфейського договору 1261 р.

Разом з тим, із середини XIII ст. до 60—70 рр. XIV ст. («золотоординський період») триває час відкритих поселенських структур, зокрема міського типу, із створенням портів по річках, гирлах великих річкових артерій та узбережжя Чорного і Азовського морів, що забезпечували функціонування провідного економічного напрямку Монгольської імперії — торгівлі. У Західній частині Північного Причорномор'я — головна роль належала місту-порту на Дністровському лимані, назва якого у різні періоди існування за змістом відповідала назві Біле місто (Білгород) з яскравою інфраструктурою східного зразка та синкретичною культурою локального варіанту золотоординського часу. У центральній частині регіону та на сході існували міські центри Нижнього Подніпров'я, великі, залишки яких були зафіксовані біля с. Юрківка (городище «Кінські води») у Запорізької обл., в ур. Великі Кучугури на Дніпропетровщині, Тягинське городище на Херсонщині та інші. Вони мають спільні риси матеріальної культури, притаманної широкому ареалу Євразії та специфічні риси локальних варіантів історико-культурного розвитку мікрорегіонів (рис. 1).

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ФОРТИФІКАЦІЙ. ОСНОВНІ РИСИ КУЛЬТУРНИХ ІНТЕРФЕРЕНЦІЙ

А. Замкова фортифікація та особливості культурних інтерференцій

А.1. Молдавсько-Литовський етап. Докорінну зміну ситуації у регіоні відзначили

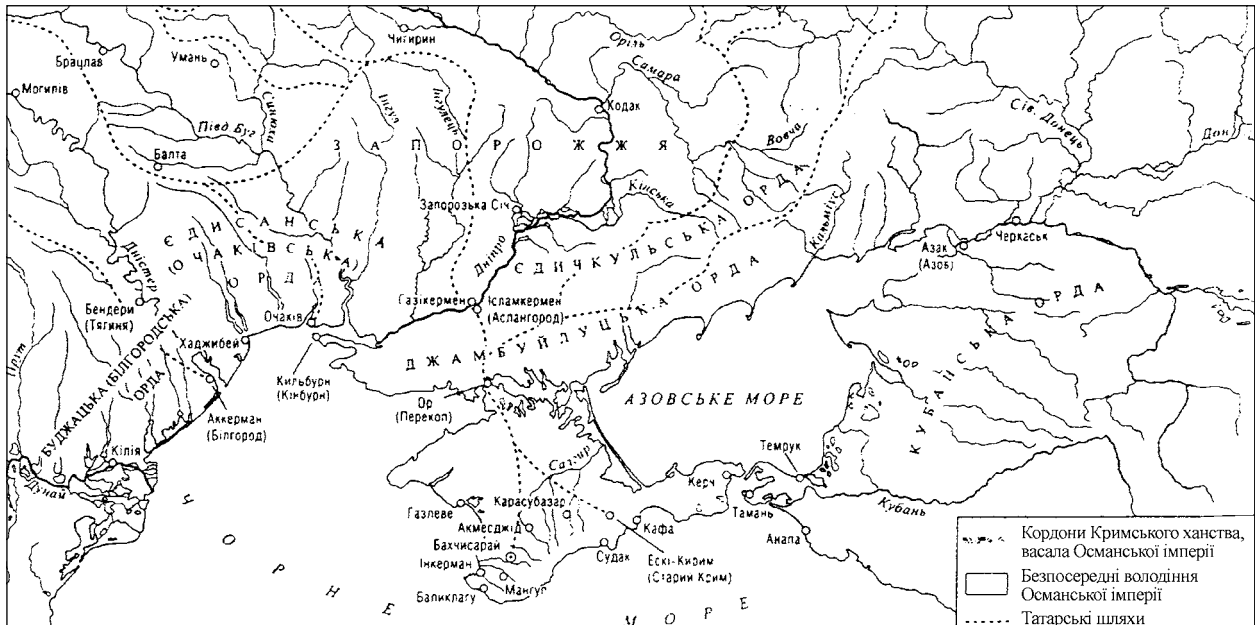

Рис. 1. Карта Північного Причорномор'я за доби Золотої Орди, Кримського ханства та Османської імперії (за Моця 2009, с. 38, рис. 9)

події середини XIV ст., коли відбуваються схожі та паралельні процеси у Південній частині Східноєвропейського простору. На історичну арену виходять держави, які створюють системи захисту із спорудженням замків-фортець на основі кам'яного будівництва, нового типу, який типологічно відповідає періоду замкової фортифікації. Його початок припадає на час співіснування Молдавського та Великого Литовського князівства, будівельна діяльність яких привнесла власні риси у створення та побудову фортець.

На Південному Заході відбулося звільнення від татарської (1352—1353 рр.) та угорської залежності (1359 р.) із становленням незалежного Молдавського князівства, у складі якого опинилося Пруто-Дністровське межиріччя. Просування кордону Литовського князівства до гирла Дністра та Чорного моря на Південно-Західному напрямку наштовхується на все зростаючу силу Молдавського князівства. У 70-ті рр. литовські князі, які надавали виключне значення Білгороду, як «ключу Литви» також претендували на це місто. Не виключений навіть й факт нетривалого правління у ньому литовського князя Юрія Коріатовича у 1377—1378 рр. Політичне протистояння між Молдавським та Литовським князівством переходить у відкритий військовий конфлікт вже у 1377 р. Господар Роман I Мушат (1391—1394 рр.) відсуває кордони Молдавського князівства на Південь до Чорного моря та прикладає зусилля до створення єдиної системи оборони на основі кам'яного будівництва, провідне положення у якій посідає Білгород (у

перекладі Четатя Альба). Останній увійшов до складу Молдавського князівства із закріпленням привілейованого положення його спільноти, правом чеканки монет із зображенням державного герба у вигляді голови тура (Шлапак 2001, с. 26). Згадка Білгороду серед волоських міст є у літописному «Списку міст далеких і близьких, що відноситься до 1388—1394 рр.» На думку М. Шлапак, Білгород-Монкастро позначений у картографічному документі під назвою Кодекс Латинус Парисинус, складеному до 25 вересня 1396 р. (Шлапак 2001, с. 19). На зображенні — цитадель квадратної у плані форми із вежами по кутах (Шлапак 2001, с. 59). Але щодо останнього існують різні тлумачення. Дослідник архітектури Аккерманської фортеці А. В. Красножон, вважає таку інтерпретацію помилковою й наводить аргументи на користь зображення на карті укріплень іншого міста — Старої Кілії (Красножон 2012, с. 25). До 1421 р. належить найраніше письмове визнання Білгорода як *укріплене місто*. Надзвичайно важливо, що це характеристика сучасника, який сам був в Білгороді на той час, французького посланця Гилльбера (Жилльбер) де Ланнуа. Він констатує, що прибув в укріплене портове місто Великого (Чорного) моря, де мешкають генуезьці, волохи та вірмени (Ланнуа 2015, с. 232). Але, які саме укріплення міг бачити Г. Ланнуа залишається остаточно не з'ясованим. На сьогодні, одним з основних елементів, які дозволяють датувати Білгородський замок є артилерійські амбразури Північно-Східної вежі. На думку А. В. Красно-

жона, датування замка, виходячи з інформації джерел про появу в середньовічній Молдові вогнепальної зброї (не раніше 1407 р.) у сукупності із інформацією про військово-політичну ситуацію в регіоні, звузився до 1414—1420 рр.; Красножон 2018, с. 51). Яскравими свідченнями молдавської історії фортеці є колекція плит з написами, що знаходилися на її стінах, найбільш ранньою з яких є плита із текстом 1440 р., пізніша — 1484 р. (Красножон 2018, с. 53—71). Важливими об'єктивними фактами у вивченні ранніх етапів створення комплексу фортеці є також аналіз фотограмметрії стін Нижнього або Портового двору фортеці. Як було встановлено нижня частина стіни до 3,5 м. заввишки разом із первинною спорудою барбаканом відноситься до молдавського будівельного періоду, на що вказують і османські джерела, що констатують необхідність підвищення стін Нижнього двору (Fincel, Biliaieva, Ostapchuk 2008, р. 8). Але судячи за характером добудови стіни за османських часів це був розрахунок на ранній період артилерії. Навіть верхній ярус надбудови має збережені автентичні бійниці, що призначалися для легкої вогнепальної зброї на кшталт гаківниць, котрі з'явилися у XVI ст. (Біляєва, Мартинюк-Медведька, Присяжний 2008, с. 352).

Іншими об'єктивними даними у датуванні є результати дендрохронологічних аналізів деревини з будівельних структур молдавського періоду, зроблених під час досліджень міжнародного колективу Південної Середньовічної експедиції ІА НАН України. Зразки з вежі 21, 15 і Водної Брами є молодшими на 30—40 років порівняно з іншими зразками, а так як вони були вмонтовані у муровані кам'яні конструкції, вони дозволяють встановити вік побудови останніх (Важний, Болтрик, Сагайдак 2009, с. 27). Колоди найраніших зразків використані у конструкціях Цитаделі та Барбакану. Порівняльний аналіз хронології зразків територіально і кліматично близьких територій, як наприклад південно-східній Польщі та Словаччини засвідчують, що ранній Аккерманський дуб охоплює період 1356—1507 рр. При цьому 32 зразка цієї групи можуть мати абсолютні дати, вони були зрублені між зимою 1438/1439 рр. та зимою 1507/1508 рр. Звичайно треба додати декілька місяців на транспортування у пониззя Дністра (Biliaieva et al. 2010, р. 7, 8). Надзвичайно важливим для датування будівельних періодів в історії фортеці є та обставина, що якщо група зразків 1438/1439 рр. припадає на Молдавський час розбудови фортеці, зразки другої групи 1507/1508 рр. припадають вже на османський

час періоду відбудови султаном Баязідом II стін та веж зовнішнього периметру фортеці зруйнованих під час штурму 1484 р.

Отже, за низкою писемних, архітектурно-археологічних джерел та історичними обставинами створення системи замкової фортифікації Білгороду можливо визначити в межах 1410-ті рр. — 1484 р. (Красножон 2018, с. 39). Воно припадає на час від появи в середньовічній Молдові вогнепальної артилерії (не раніше 1407 р.) до османського захоплення (Федорук 2014). Що стосується культурної інтерференції Молдавського часу в історії Білгороду та його осередку, вона репрезентована певними напрямками матеріальної культури. В архітектурно-будівельній справі — зведення видатної пам'ятки фортифікаційного зодчества XV ст. — фортеці, яка входить до групи так званих «рівнинних» планів. На думку М. Шлапак, вихідний тип планування цитаделі має аналогії серед багатьох фортець римсько-візантійського світу та європейських територій загалом у XIII—XIV ст. (Шлапак 2001, с. 226). План зовнішнього поясу мурованих укріплень створено у формі трикутника, характерного фортецям так званого «константинопольського типу» (рис. 2; Шлапак 2001, с. 147).

На фоні загальних типів кераміки, як наприклад, кераміки сграфіфіто, характерних для всього регіону в цілому, відбувається також внесення елементів культурного впливу Молдавського князівства, елементів культур Балканських народів: прикрас, як наприклад поясних пряжек-пафт (Біляєва, Фіалко 2012, с. 256—264), деяких типів молдавської кераміки. У торгівельному обігу — присутність монет Молдавських господарей. Але цей напрямок південно-європейських культурних впливів у культуру Білгороду залишається ще не достатньо вивченим.

Будівництво фортечних укріплень Кілії на лівому березі Дунаю за даними Бистрицького літопису, було здійснено у рекордно стислі строки (Бистрицькая... 1976, с. 29). За її повідомленням, Молдавський господар Стефан Великий приступив до справи 22 червня 1479 р. і закінчив за 25 днів. Що стосується дати початку будівництва, на думку А. В. Красножона, вона відповідає дійсності, але відносно терміну завершення, є сумнівні з приводу такого швидкого будівництва (Красножон 2018, с. 71—75). Так само як Білгородська, за плануванням вона наближалася до рівнобічного трикутника, а цитадель — до квадрату. Матеріалом будівництва був камінь та деревина, аналогічно Білгородської. Будуються і інші фортеці на захист кордонів Молдавського князівства.

Рис. 2. План Білгород-Дністровської фортеці

На Південному Сході після битви на Синіх водах 1362 р. в політичному сенсі скінчилася «татарська доба», й степ між Дністром і Дніпром опинився під контролем Великого князівства Литовського (Моця, Рафальський 2014, с. 5). На розпорядження великого князя Ольгерда, представники його династії здійснюють управління у територіальних центрах, відбувається облаштування нового кордону за рахунок фортифікації. Характерною рисою цього етапу постало будівництво фортець нового періоду оборонного зодчества: на основі кам'яних кладок та цегли на відміну від дерев'яно-земляних укріплень давньоруського часу. У Литві кам'яна оборонна архітектура почала швидко розвиватись лише у XIV ст. (Виткунас, Забела 2017, с. 59). Отже, замковий тип укріплень розповсюджується як у Молдавських будівничих Західної частини Північного Причорномор'я так і території, що входила до Великого князівства Литовського. Її часові межі пов'язані із діяльністю Великого князя Вітовта, завдяки якому наприкінці XIV — на початку XV ст. були побудовані невеличкі фортеці-замки від Литви на Півночі до гирла Дніпра на Півдні. Це добре фіксується на значному

географічному просторі за чисельними назвами з ім'ям Вітовта: міста, замки, таможні на переправах і мости (Грушевський 1993, с. 315).

У фортифікації південно-західного напрямку з оборонною діяльністю Вітовта пов'язують побудову Черна або Черніграду на лівому березі Дністровського лиману проти Білгорода, до будівництва якого долучився за наказом князя Вітовта Гедигольд, правитель Подолії (Ланнуа 2015, с. 232). У Списку міст далеких і близьких він згадується після Білгороду серед болгарських та волоських міст. За свідченням польського історика кінця XV ст. Ян Длугоша, він мав би локалізуватися навпроти Білгороду, на іншому березі Дністра (Длугош 1962, с. 75). Саме це зафіксовано і на більш пізній мапі Ле Вассера де Боплана 1650 р. М. Шлапак вважає, що Черн був розташований між поселеннями Оланеста (Оланешта) і Паланкова. Тут була переправа у Паланці, молдавська фортеця Юргича, а згодом турецька фортеця Яник Хисар (Шлапак 2001, с. 20, 22). Саме ця територія входила і в ареал литовського інтересу. На думку деяких авторів кам'яний замок у Маяках, у 30 км вище по течії Дністра, міг бути на місті Черна, або нав-

паки побудованим князем Витовтом у 1421 р. (Накко 1876, с. 97—98). На відповідність Черна замку, який побудував Гедигольд вказував ще М. Грушевський: «з Чорногородським замком можна зв'язати звістку про замок, побудований в 1421 р. на Дністровім лимані за наказом Вітовта його подільським старостою Гедигольдом» (Грушевський 1995, с. 59). Певний варіант будівельної періодизації замку в Паланці запропонувала І. В. Карашевич (Карашевич 2013, с. 106—111), а пізніше А. В. Красножон (Красножон 2018, с. 192), який розглядає історію фортифікації Паланки від етапу кам'яного замку до бастионної фортеці.

Великий литовський князь Вітовт намагався підпорядкувати Причорноморську смугу, «проторити собі торговельну дорогу Дністром на Чорне море та скріпити її замками та стражницями» (Грушевський 1995, с. 59). Проте досі існують різні версії щодо назви та локалізації міста, побудованого Гедигольдом (О. В. Білецька, А. В. Красножон, С. В. Полехов, І. В. Сапожніков, М. Е. Шлапак), зокрема і щодо його зв'язку із литовським портом Качубейовим (Хаджибей), який у хроніці Я. Длугоша згаданий під 1415 р., і, відповідно існував ще раніше. За даними «Списку міст, замків та земель Поділля», до який входили і місцевості Причорномор'я, що належали князю ВКЛ Свидригайло у 1432 р. Чернгород та Качубейов визначені як окремі пункти, разом із такими містами-замками як Маяк та Караул (Полехов 2015, с. 523). Є відомості про Мишуриг, Чичаклею та інші укріплення, які позначають ланцюг південного кордону князівства. На жаль, бракує археологічних матеріалів, особливо знахідок литовського походження на Причорноморському напрямку.

Що стосується саме Качубейова, у літературі існують різні думки щодо часу побудови найраніших укріплень та локалізації (Ф. К. Брун, А. О. Добролюбський, А. В. Красножон, І. В. Сапожніков та ін.). Проте, рання згадка Качубейова серед «королівських» (польсько-литовських портів), і побудова укріплень, типологічно близьких до замків-фортець Подільського регіону, свідчить про можливість появи укріплень у період між 1421—1442 рр. як відповідь на загрозу османського вторгнення. Що стосується відновлення у 1503 р. його укріплень турками, це збігається із часом відновлення укріплень у Білгороді, й фактично зазначає новий — османський етап існування замку-фортеці.

Проте, «Буго-Дністровське межиріччя у XV ст., за так званими ханськими ярликами,

належало литовським князям, але на практиці контролювалося кримськими татарами ще з XIV ст.» (Середа 2015, с. 16).

Під 1431 р. в гирлі Дніпра при його витокі у Чорне море згадано укріплення Дашков (Дашов), яке також пов'язується із будівельною діяльністю Вітовта. Його побудова була частиною Причорноморської лінії укріплень наприкінці XIV — початку XV ст. Воно позначене у списках польських замків, як фортеця під назвою Дашов (Dassova; Середа 2009, с. 16). Цілком можливо, що ділянки валу, засвідчені нами під час досліджень, належать до литовського періоду існування. Ці укріплення не згадуються у джерелах турецького періоду в історії Очакова і не пов'язані з будь-якими структурами османів. По друге, знахідка посуду XIV—XV ст. *in situ* (кераміка сграфіто) під нашаруваннями XVI—XVII ст. на території Старої фортеці, відповідає часу першої згадки Дашова, а в історичному вимірі — литовському періоду функціонування фортеці (Біляєва 2012).

Кераміка сграфіто цього ж періоду, фрагменти середньовічних амфор, багато уламків чавунних казанів були знайдені на городищі Дніпровське 2, неподалік від Очакова (Біляєва та ін. 2016, с. 111—113). Воно татарського походження і його власник Акбога згадується у договорі 1381 р. про експорт зерна до Кафи. Проте, подальшу розбудову історію городища XIV—XV ст. частина дослідників пов'язують із існуванням генуезького замку Лериче—Ілличе (Буйських, Ієвлев 1991, с. 89—104; Господаренко 2015, с. 54—59). Деякі із подальшою долею давньоруського міста Олещія на Херсонщині (Руссев 2015, с. 19—38). З приводу походження кераміки (Крим чи Білгород) та її датування були висловлені різні думки (Бураков 1991, с. 105—109; Мыц 2009, с. 240). На цей час її датують XIV—XV ст., що додатково підтверджують монетні знахідки. Впродовж історії дослідження замку, яка з перервами триває з 1848 р., зібрана велика кількість монет XIV—XV ст. зокрема Кафінського походження. Відзначимо, що останні мають прямі паралелі серед монетних знахідок фортеці Тягин. Городище Дніпровське 2 (Лериче?), як і Тягин були розташовані в стратегічно важливих пунктах, які давали можливість контролю торговельних шляхів та безпосередньої участі у транснаціональних операціях. Про це додатково свідчить монета Трапезунда, знайдена на городище Дніпровське 2, а також результати батиметричних досліджень на обох пунктах, в процесі яких вдалось зафіксувати розташування пристаней та переправи

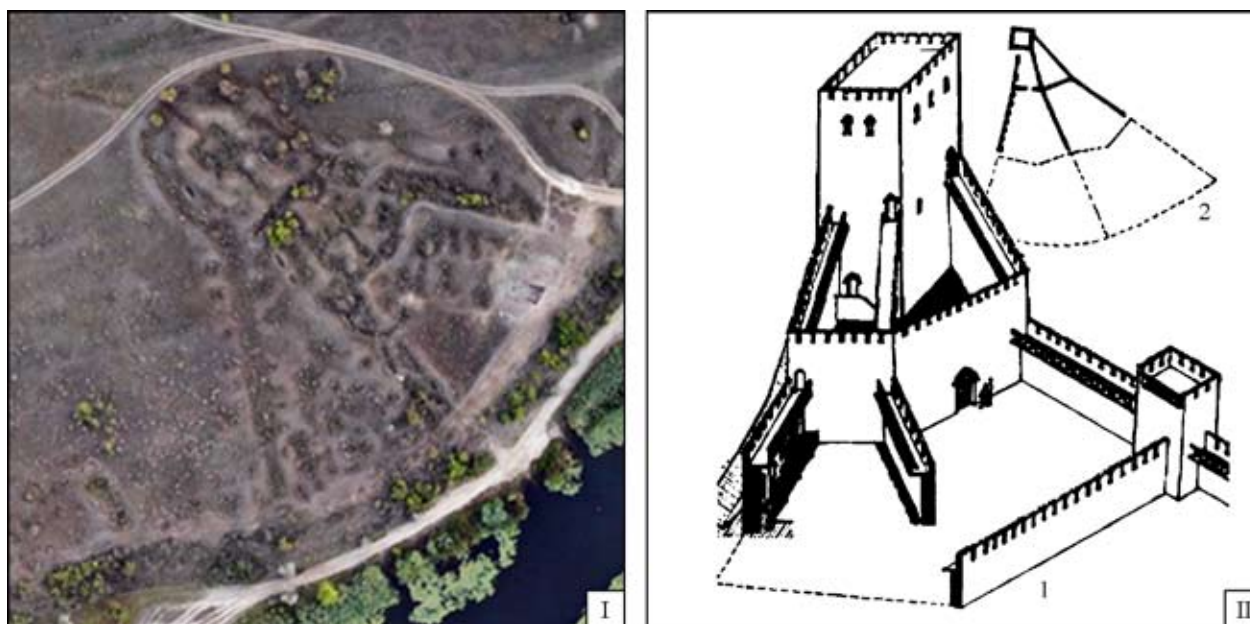

Рис. 3. Планування фортеці Тягин, кінець XIV — XV ст.

(Біляєва та ін. 2016, с. 11—113; 2018, с. 43—46). Батиметричні дослідження суттєво доповнюють і уточнюють повідомлення писемних джерел та матеріалів картографування щодо мережі фортифікаційних споруд та обладнання кордону на Південному Сході Нижнього Подніпров'я не лише у сенсі оборони, а і з облаштування місць проходження торгових шляхів, переправ та митниць транснаціональної торгівлі на шляху Схід—Захід. Насамперед, це Тягинська переправа та митниця, побудова фортифікаційних споруд, якими постали фортеця Тягин, укріплення Бургунки, які археологічно виявлені нами нещодавно, але не досліджені, й, можливо, вежа Вітовта (с. Веселе), датування нижньої частини якої ще остаточно не підтверджене. Проте, звертають на себе певні архітектурні деталі, зокрема аркоподібні вікна нижнього ярусу, які за конструкцією нагадують аркове вікно на барбакані Аккерману, але менші за розмірами (Біляєва, Мартинюк-Медвецька, Присяжний 2007, с. 352—353). Схожі за формою середньовічні вежі відомі на теренах України так і за кордоном (Симоненко, Дзনেладзе, Сікоза 2018, с. 49). За деякими джерелами, діяльність Вітовта торкнулася, можливо, і району сучасного Станіслава, але ця інформація потребує додаткових досліджень.

Необхідні й подальші пошуки археологічних підтверджень писемних повідомлень. Повідомлення хроністів та мандрівників про побудову замків та міст однотипні, як правило, мова іде про зведення нового замку менш ніж за місяць; чисельності будівничих у кількості 12 тисяч чо-

ловік; однаковому обсязі та складі будівельних матеріалів (4000 возів навантажених камінням та деревиною), що могло бути результатом перенесення інформації з одного джерела в інші. Інколи згадується участь рицарів-іоанитів, зокрема під час будівництва міста Святого Іоанна на Нижньому Дніпрі, локалізація якого досі ще викликає спірні гіпотези. Деякі дослідники пов'язують із цим містом фортецю Тягин (Іллінський 2010, с. 308—313). Її розкопки розпочав В. І. Гошкевич у 1914 р., продовжили різні дослідники у XX — на початку XXI ст. (С. О. Секретний, М. І. Оленковська, М. П. Оленковський, С. В. Бахматов, В. Є. Іллінський, Д. Р. Кобалія та ін.). Результати досліджень засвідчили, що найближчим до реальності є французький історик XVIII ст. Жан-Бенуа Шерер: він повідомляв про існування великого міста Тягник на р. Тягинка, а біля нього трикутної фортеці з округлою вежею, яка була оточена зі всіх боків водою, в одну версту довжиною та півверсти завширшки, на кам'яних фундаментах. Він також згадує що фортецю нібито спорудили давні франки, а відновили росіяни у 1738 р. (Шерер 1994, с. 36). Геофізичні обстеження, проведені О. В. Манігдою та О. В. Грабовською, та низьковисотна аерофотозйомка за допомогою квадрокоптера, зроблена О. В. Чубенком та М. М. Ісвлевим, дозволили отримати уточнений план фортеці, визначити площу фортеці — 0,73 га та городища — 17,55 га, разом зі схилами до їх півніжжя — 21,89 га (рис. 3; Біляєва та ін. 2018, с. 29). В основу планувальної структури фортеці покладено класичні елементи константинополь-

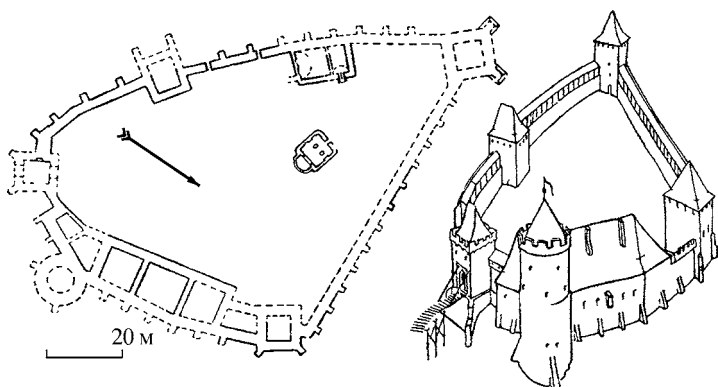

Рис. 4. Планування Гродненської фортеці XIV—XV ст.

підходили прямокутні у плані контрфорси. Один з контрфорсів (завширшки 0,50 м при довжині 2,50 м) зберігся на висоту 1,0 м. Кладка стіни постеллю на фасад. Навіть часткове відкриття зовнішніх стін фортеці дозволяє встановити типологічні особливості розбудови, знайти аналогії серед близьких споруд цього ж часу як Тракайська та Гродненська фортеці (рис. 4). Всі вони мають тотожне планування — донжон квадратний за формою та планування фортеці у формі трикутника (Константинопольський тип). В культурному еквіваленті фортеці присутні різні культурні елементи, насамперед синкретичної культури золотоординського часу та деяких литовських. Проте, потужність замків-фортець доби Вітовта відрізняється від Молдавських фортець XV ст., які є трохи пізнішими за них.

ського типу, цитадель квадратної форми (9 × 9 м) із брамою, вписаною у рівнобедрений трикутник зовнішнього поясу кам'яних укріплень, периметр якого дорівнює 378 м. Південна частина зовнішньої стіни фортеці по краю підвищення частково була відкрита під час розкопок 2018 р. Загальна довжина встановленої зовнішньої стіни дорівнює 35 м. Стіна завширшки 1,0—1,10 м, розчищена нижня її частина, що збереглася на висоту до 5—6 рядків від 0,2 до 1,0 м. Її конструкція є характерною для широкого хронологічного періоду: два паралельних рядки частково оброблених, підтесаних прямокутних каменів вапняку, із забутовкою дрібним камінням посередині. З внутрішнього боку, з інтервалом до 10 м, перпендикулярно до стіни

Матеріальна культура фортець типова для Причорномор'я, в тому числі Криму, але існують і певні відмінності. Так, кераміка сграфіто із оригінальними написами із золоченням поки що не зустрічалася на інших пам'ятках. Особливу складову становлять речі литовського кола походження. Це арбалетні болти, які знаходять аналогії, зокрема на городищах Литви, фрагменти пряжок, специфічні хрестоподібні платівки на шкіряні торби (рис. 7). Проте, останні мають

Рис. 5. Планування Очаківської фортеці османського періоду XVIII ст.

чисельні аналогії у могильниках XIV—XVI ст. на території Литви (Urbanaviciene 1995, s. 184, pav. 35: 1; Rickevičiūtė 1995, s. 73—103, pav. 23). Але в цілому Причорноморський регіон має безумовні спільні риси у матеріальній культурі. Можливо чітко визначити досить різноманітний набір хроноіндекаторів культурної інтерференції XIV—XV ст. Прикладом таких є кераміка сграфіто певної кольорової гами та декоративних мотивів, прикраси та побутові оздоблення певних типів: сережки, браслети, пряжки-пафти, накладки на шкіряні торби литовського походження тощо. Класичними хроноіндекаторами періоду є монети золотоординських ханів цього періоду, молдавські та європейські монети (рис. 7).

Рис. 6. Бастіонна фортифікація: Білгород-Дністровська фортеця

Рис. 7. Деякі хроноіндекатори XIV—XV ст. на фортецях молдавсько-литовського періоду фортифікації та золотоординського часу: кераміка сграфіто (Очаків, Тягин); молдавська монета, Стефан III (1457—1504 рр.) (Білгород); литовські накладки на шкіряні торби (Тягин); пряжки-пафти (Білгород)

Слід відзначити, що не дивлячись на згасання функціонування міст як осередків золотоординської доби, населення залишалося на місцях, й «кочовий демографічний компонент і надалі продовжував свій суттєвий вплив» (Моця, Рафальський 2014, с. 5). Разом це складало населення різних типів господарської діяльності від кочового компоненту до землеробів тощо, яке облаштувалося на Чорноморському узбережжі. Практично відбувається його пристосування до нових політико-адміністративних умов із поступовим відродженням міських структур нового державного спрямування. Але конкретика кожної агломерації у пост-золотоординський час потребує додаткового вивчення засобами археології, історичної географії та порівняльно-історичних досліджень. Принаймні таку динаміку розвитку процесу урбанізації у Північному Причорномор'ї засвідчує продовження існування міст-замків за назвами, відомими у XIV—XV ст., як Кілія, Білгород, Хаджібей та інших. Слід відзначити різний етнічний склад населення, яке мешкало у Північному Причорномор'ї, культурне середовище, конфесійні уподобання. Це добре помітно за результатами археологічних та антропологічних досліджень могильників. Наприклад, за даними могильників Нижнього Подніпров'я — Мамай-Сурки, Благовещенки, Каир, Кам'янка XII — на початку XV ст. в антропологічному матеріалі простежуються слов'янський, сарматський, болгарський і незначний кочовий компонент. В етнічному плані у міському населенні Криму, Азово-Причорноморського узбережжя, Поділля присутні алани, вірмени, італійці, кипчаки (половці), греки, русичи (українці) (Егоров 1985, с. 88—89; Ельников 2006; Литвинова 2006, с. 298—302). За належністю до релігійних конфесій простежується наявність мусульманського та християнського населення. У матеріалах могильника Мамай-Сурка більш як 30 % поховань мають християнську символіку (іконки, натільні хрести, кам'яні та уламки кераміки із прокресленими хрестами). Із створенням Кримського Ханату Північне Причорномор'я постає частиною нового державного формування та значною долею тюркомовного населення. Але остаточне визначення етнічної належності населення ще також залишається пріоритетом наступних досліджень.

Просування влади Кримського ханства у регіон нещодавньої оборонної лінії та митного контролю Вітовта із розбудовою укріплень відбувається вже в середині XV ст. Біля 1450 р. вони зводять фортецю Кизикермен (нині район Берислава), яка має раніше коріння ще у золо-

тоординський час. Це і місце переправи за часів Вітовта (Яворницький 1990, с. 322).

У 1491—1493 рр. татарський хан Менглі Гірей ставить укріплення у деяких ключових пунктах регіону із Заходу на Схід ніби то у відповідь на загрози з боку поляків, про що він повідомляє Московського царя Івана III (Смирнов 1887, с. 339).

Про побудову такого укріплення на місті Старої фортеці у в Очакові. З переходом Дашкова під владу Кримських ханів змінюється його назва на Джан-Кермен (Середа 2015, с. 17). Проте у російських джерелах кінця XV — початку XVI ст. фортеця, яку побудував Менглі Гірей, має назву Очаків.

Аналогічна ситуація відбувається вздовж Причорноморської лінії укріплень Вітовта, бо так саме у 1492 р. Менглі-Гірей також ставить невеличкі укріплення на фортеці Вітовта у Тягині, які засвідчені нашими дослідженнями. Крім того, під час розкопок тут були знайдені монети Менглі Гірея кінця XV — початку XVI ст.

У 1475 р. Крим — центральна частина ханату підпадає під васалітет Османської імперії, але степовий простір Причорноморського регіону починає підпадати під владу османів на десятиліття пізніше — з 1484 р. Крім того, специфіка його становища була така, що «кримські хани інколи діяли всупереч інструкціям із Стамбулу» (Дашкевич 2004, с. 60).

Проте Литва втрачає контроль над Північно Причорноморськими фортецями, які стають повноправною частиною Кримського ханства після 1494 р.

Б. ОСМАНСЬКИЙ ЕТАП

В останній чверті XV ст. починається новий етап культурних інтерференцій на Півдні України, який пов'язаний із приходом Османів у 1484 р. насамперед на Західний край Північного Причорномор'я. Вони оволоділи стратегічно важливими пунктами у гирлах великих річкових артерій: Дунаю, Дністра, Дніпра, узбережжя Чорного і Азовського морів.

Під ударами Баязида II була захоплена фортеця Білгорода — Четатя Альба. За повідомленням турецького мандрівника середини XVII ст. Е. Челебі, після штурму та руйнації частини фортифікації у фортеці відбулися масштабні будівельні роботи (Челебі 1961, с. 34). Ремонтні роботи відбулись у 1486—1487 рр. (Шлапак 2001, с. 198). Проект включав відновлення периметру зовнішньої огорожі (Красножон 2018, с. 112). На думку А. В. Красножона, з Баязидом II

пов'язана поява зовнішнього фронту багатокутних веж «османського вигляду» Військового та Цивільного дворів, модернізація Кілійської брами і надбудова третього ярусу південно-східної вежі цитаделі, які репрезентують окремих етап будівельної історії білгородського оборонного комплексу і знаходять деякі підтвердження у вищезгаданих результатах дендрохронологічних досліджень зразків деревинних конструкцій (Красножон 2018, с. 109). Але фортеці раннього османського часу залишаються замковими укріпленнями.

У плані культурної інтерференції в галузі матеріальної культури Білгород — Четатя Альба — Аккерман (Біла фортеця у перекладі турецькою) починає новий етап історії, поступового створення мусульманської інфраструктури. Насамперед, це розбудова Великий мечеті у Громадському дворі фортеці та лазні, яка забезпечувала релігійні потреби — омовіння перед намазом, у Нижньому, або Портовому дворі. Час Баязіда II доволі яскраво представлений не лише в архітектурно-будівельній справі, а й у матеріальній культурі, яка увібрала класичні риси Анатолії у раннеосманської кераміці так званого Мілетського типу, зразках ранніх фаз кераміки центру Ізніка: біло-блакитного періоду (1475—1510) та біло-бірюзового періоду (1500—1520), підкріплених чисельними знахідками монет Баязіда II. Але вже у 1517 р. під Аккерманом з'явився загін українських козаків, у 1541 р. відбувся спільний напад на фортецю за участю деяких молдавських бояр, загонів козаків та молдавських селян, у 1574—1575 рр. щорічно козаки атакували Аккерманську фортецю, що змусило турків у 1576 р. за розпорядженням султана Мурада III ремонтувати всю фортецю. Але козацькі походи не втихають і спроби штурму слідує один за одним. Османи змушені робити укріплення всього ансамблю фортеці у 1657 р. за наказом султана Мехмета IV (Шлапак 2001, с. 47). Проте, що стосується культурного наповнення, у побуті гарнізону фортеці реалізуються тенденції, характерні для побуту метрополії, про що свідчить склад знахідок з розкопок на її території. Класичними прикладами і індикаторами цього є синхронна наявність тих самих престижних керамічних виробів, як фаза Дамаска та Родосу Ізнікського виробництва, початок постачання ранніх зразків кераміки Кютахья наприкінці XVII ст., поява тих самих типів паливних люльок у середині — другій половині цього століття (рис. 8).

З іншого боку, Аккерман як місто і його округа продовжують бути багатоетнічними та

багатоconfесійними осередками. Продовжує існувати грецька церква XV ст., вірменська церква (початку XVII ст.). Порт Аккермана залишається місцем прибуття кораблів і товарів різних країн, місцем жвавої торгівлі до закриття Чорного моря. Лише за чотири місяці 1490 р. в Аккерман прибуло 25 кораблів, з них 15 належало грекам, 6 — мусульманам, 3 — італійцям і один вірменинові (Іналджик 1998, с. 144). За даними митних реєстрів з Туреччини вивозилось понад 120 окремих товарів від склянок та бавовняних ниток до жіночого вбрання і капців» Купці з українських земель торгували в Аккермані ножами, хутром і кінською упряжжю. Таке розмаїття товарів має підтвердження у колекції археологічних матеріалів Аккерману, звичайно за можливості фізичного збереження речей. Проте, список «склянок» — посуду, дійсно вражає наявністю ідентичних типів метрополії, та довозу престижного посуду у гарнізон Північного району Османської імперії, яким користувалися представники заможних верств населення центру. У реєстрі 1505 р. згадуються тарілки або блюда, що входили до форм раннього Ізніка, знайдені під час розкопок. Так саме представлений широкий спектр металевих виробів та з деревини (Vulunur 2007, р. 525—580). Тобто, буквально відразу ж після захоплення Аккерману османи почали насичати побут своїх фортець товарами з Анатолії.

Що стосується іншої фортеці молдавського часу — Кілії, яка була побудована у 1479 р., її існування як молдавської фортеці теж закінчилося у 1484 р., коли вона була взята османами. На місці церкви Стефана Великого Баязид II побудував мечеть, з якої почалася османська історія фортеці (Красножон 2018, с. 75).

Нові часи стосуються і фортеці Качубей, яка тепер трансформує свою назву як Хаджібей, у 1593 р. османська влада проводить тут будівельні роботи, але що стосується питання про завершення будівництва існують різні погляди. Так, І. В. Сапожников вважає, що у 1593 р. там була побудована османська фортеця (Сапожников 2016, с. 68). Проте, А. В. Красножон наводить свідчення писемних джерел, що це були спроби відновлення колишньої польсько-литовської фортеці, які так і не були завершені (Красножон 2018, с. 121). Так чи інакше будівельні роботи у Хаджибей свідчить про початок османського етапу фортечного будівництва.

На відміну від Білгорода—Аккермана, Очаків потрапив під владу османів на початку XV ст. правління Сулеймана I із встановленням прямого правління над містом-фортецею у

Рис. 8. Хроноіндекатори османського періоду у культурному шарі XVI—XVII ст. Кераміка Ізніка (Білгород—Аккерман), Очаків); люльки XVII ст. (Білгород—Аккерман); турецькі та західноєвропейські монети (Білгород-Аккерман, Очаків)

1538 р. як опорного пункту османської влади (Середя 2015, с. 18). Воно отримало нову турецьку назву Озі від тюркської назви Дніпра — Озен — Озі. Проте назва Джан-керман зберігається на-

самперед у фінансово-фіскальних документах османського періоду. На те що, Джан-кермен ототожнюється саме із Очаковим вказує текст листа султана Сулеймана Кануні до польського

короля Сигізмунда щодо розмежування польсько-османського кордону 1542 р. (Середа 2018, с. 17). У 1559 р. османи здійснюють відновлювальні роботи на фортеці. Проте, засланець Стефана Баторія, Мартин Броневський, який був проїздом в Очакові у 1578 р. відмітив, що в Очакові є «фортеця кам'яна, але не добре укріплена» (Броневский 1867, с. 337). Старий замок (будівництво якого здійснюється з ініціативи Маджара Алі Паші) мав майже прямокутну форму розмірами 97, 116, 126, 126 м, яких-небудь старих литовських рис у ньому не визначається, і таким чином він був замком османського періоду. По кутах замку на рівній відстані один від одного збудовано п'ять круглих веж і одна квадратна надбрамна, у якій розташовувалася гарнізонна мечеть. За плануванням і розмірами Стара фортеця близька до бендерського замку 1538 р. (Красножон 2018, с. 119). Під час розкопок тут знайдено артефакти, що відповідають цьому періоду османської культури у метрополії і мають аналогії серед знахідок в Аккермані, але поступаються йому за кількістю. Це рання османська кераміка Мілетського типу та біло-блакитна кераміка раннього Ізніка, але порівняно із знахідками раннього османського періоду Аккермана, їх набагато менше. Не дивлячись на визнання стратегічно важливого положення Очакова османами, вони остаточно формують головну ідею щодо значення форпосту в Очакові лише на початку XVII ст. Це підтверджує і послання Візира Ємішджі Хасана паші до султана Мехмеда III у 1603 р., у якому він відмічає, що фортеця Озі — ключова позиція всього Чорного моря та берегів Дунаю (Ersoy, Biliaieva 1999, с. 264). Розбудова фортеці, яка продовжується за часів султана Ахмеда на початку XVII ст. затримується внаслідок активізації військової діяльності українського козацтва. Але у реєстрі 1627 р. вже згадано чотири очаківські фортеці, побудовані до того часу (Ostapchuk 1987, р. 58). Спочатку до Старої фортеці були прибудовані ще дві в один рядок аж до узбережжя Дніпра (рис. 5; Finkel, Ostapchuk 2005, р. 153). Опис Очаківських фортечних укріплень був наданий зі слів очевидців Г. Бопланом, за даними якого можливо реально співвідносити висоту стін Старої фортеці (8,5 м) із іншими фортецями Північно-західного узбережжя — Аккерманом (6—8 м) та Кілією (6—8 м) (Біляєва 2012, с. 239). Станом на середину XVII ст. опис Очаківських фортець надав Е. Челебі, який побував там у 1657 р.

Від початку XVII ст. Очаків стає центром військово-адміністративної одиниці — санджаку. Очакова цей період репрезентований ба-

гатьма довізними речами з метрополії, зокрема керамічними виробами різних періодів розвитку Ізнікської кераміки, аналогічними Очаківським, зокрема Дамаським, Родоським та ранньою керамікою Кютах'ї, ранніми формами розвитку люлькарства.

До Очаківського санджаку інколи відносять Ходжабей та придніпровську фортецю Тіган (Тягин) з належними їм землями, що простежується за османськими письмовими джерелами (Середа 2015, с. 18). Це підтверджує, що історія фортеці Вітовта продовжується і в османський період. На сьогодні ми маємо вже деякі матеріали, які охоплюють час від кінця XV — першої половини XVIII ст. Це турецькі монети Баязіда II, польська монета Сигізмунда III 1621 р., фрагмент турецької люльки першої половини XVIII ст.

Крім будівельних робіт на фортецях молдавського та литовського походження, етап замкової архітектури османського часу стосується нових укріплень, що були побудовані османами у Північному Причорномор'ї до початку XVIII ст.

На протилежному боці Бузького лиману, проти Очакова у першій половині XVII ст. османами була побудована ще одна фортеця — Кінбурнська, яка за описом Е. Челебі складалась з двох різночасових фортифікаційних структур. В процесі археологічних розкопок, здійснених нами у 2009—2013 рр. була здійснена локалізація фортеці, зафіксовано місце розташування та залишки пірсів, зібрана колекція типових матеріалів османської культури (Біляєва, Карашевич, Фіалко 2014, с. 92—103).

Має свої продовження і укріплення фортеці Кизикермен. Наприкінці 1660 рр. османи зводять кам'яну фортецю в районі пристані на кам'яній скелі. Її розширення та подальше укріплення відбувалось у 1678—1679 рр., коли із східного боку добудували середнє містечко з кам'яними стінами. За плануванням фортеця складалась з трьох містечок: малого (цитадель), середнього та великого. Таке планування нагадує планування Очаківської фортеці, розбудованої османами у першій половині XVII ст.

Парною фортецею Кизикермену османського періоду, швидше за все, могла бути фортеця Аслан-Кермен, згадки про яку є у джерелах XVII ст. та більш пізнього часу (Яворницький 1990, с. 319). На думку В. Тимченко, ця фортеця могла бути побудованою на місті Любимівського городища на лівому березі Дніпра в районі м. Каховка (Тимченко 2004, с. 233—234). Археологічним підтвердженням цьому можуть бути результати досліджень Л. Д. Дмитрова, що засвідчили знахідки османсь-

кої культури, аналогічні до інших пам'яток у шарах XVII ст. (Дмитров 1951).

Замок у Татарбунарах за османськими джерелами звели близько 1624—1628 рр. Його опис надав у середині XVII ст. Е. Челебі, а пізніше і Лафіт Клаве. Збереглися плани фортеці. Один з них, 1770 р. надрукований М. Шлапак (Slapak 2004, р. 141). Археологічні обстеження місцевості здійснила І. В. Карашевич у 2006 р. в межах робіт Південної Середньовічної експедиції (Карашевич 2009). Але на місцевості, залишки замку локалізував І. В. Сапожніков лише у 2018 р. в ході досліджень експедиції ІА НАН України (Сапожніков, Сінельников 2019). Вдалося підтвердити побудову замку першою половиною XVII ст. із плануванням типовим для османського періоду: *«замок мав у плані правильну прямокутну форму розмірами близько 50—51 (67—68 з баштами) × 44,4—45,3 (60,4—61,3) м. По кутах були чотири башти заввишки 4,5 й 5,4 м, а також надбрамна вежа»* (Сапожніков, Сінельников 2019, с. 158). За висновком І. В. Сапожнікова, артефакти, знайдені під час розкопок належать до двох хронологічних періодів: XVII—XVIII ст. та XIX — початку XX ст., а також культурам різних етнічних груп — молдавському населенню, османам та ногайцям (Сапожніков, Сінельников 2019, с. 160—162).

Ще одне місто, закладене османами на західному напрямку це Ізмаїл. Дата заснування турецького Ізмаїла за наказом султана Мурада III 1589 р. У 1590 р. побудована кам'яна фортеця з вежами (оборонна споруда замкового типу), напроти замку закладено декілька мечетей, одна з яких збереглася досі на узбережжі Дунаю. Вже з 1589 р. працювала пристань та місце для ремонту кораблів (Тютюнджи, Красножон 2019, с. 116). У середині XVII ст. Е. Челебі не побачив Ізмаїльських укріплень, про що він відмічає у своїх спогадах (Челебі 1961, с. 31).

Підсумовуючи здобутки Молдавського та Литовського часу, відзначимо, що період замкової фортифікації у Північному Причорномор'ї поділяється на два етапи. Перший етап: створення та функціонування замкової фортифікації Молдавського князівства римсько-візантійського зразку та плануванням «константинопольського типу» (1410—1484 рр.). Другий етап: замкова фортифікація із створенням веж «османського вигляду», характерних для османських будівничих Анатолії (1484 — до 1700 рр.). Конструктивний поділ — «кам'яна фортифікація» (за видом головного будівельного матеріалу) розповсюджується на всі фортеці регіону XIV—XVIII ст.

У характеристиці матеріальної культури вагомими хроноіндикаторами є наявність речей суто османського походження. При цьому, якщо кераміка так званого Мілетського типу, яку вважають ранньосманською, має доволі скромне місце у регіональному плані в цілому, яскравими прикладами культурної інтерференції виступає кераміка Ізніка, що має декілька фаз розвитку у метрополії і чітко засвідчує певні хронологічні періоди за часом виробництва. Звичайно, хроноіндикаторами є чисельні монетні знахідки османських султанів та монети відповідного хронологічного періоду інших країн світу, переважно європейські (рис. 8).

II. БАСТІОННА ФОРТИФІКАЦІЯ. КУЛЬТУРНІ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ РЕГІОНУ

Впродовж цього періоду відбувається еволюція фортечних укріплень від замкових до бастіонних (Красножон 2018, с. 7). Нагадаємо, що розквіт бастіонної фортифікації в Європі припадає на XVII ст. згідно до рекомендацій відомого воєнного інженера, теоретика бастіонної артилерії Антуана де Вілля, перші з яких були видані у 1628/9—1639 рр., та подальшого розвитку системи фортифікації видатним теоретиком та практиком бастіонної системи фортифікації С. Вобана, яким було побудовано 33 та модернізовано 300 фортець у Франції у другій половині XVII ст. Проте перехід до бастіонних укріплень на теренах Османської імперії стався із значним запізненням, відставанням від нагальних вимог розвитку артилерії в Європі, під впливом французької школи та за участю західноєвропейських інженерів.

На західній ділянці Причорноморської смуги здійснюються заходи з укріплення оборони, але, але які виявилися недостатніми протистояти російській агресії. Крім того, оборонні заходи були досить неоднозначними. Так, на узбережжі Дунаю в Ізмаїлі фортифікація залишилася слабкою. Після захоплення Ізмаїла в 1770 р., була здійснена модернізація зовнішніх укріплень російськими військами. Після того, як російські війська залишили Ізмаїл 1774 р., не дивлячись на важливе стратегічне положення міста в османському прикордонні, розбудова укріплень відбувалася дуже повільно. Лише на початку 1780-х рр. розпочалася розбудова фортеці бастіонного типу, але завершити оборонне кільце так і не встигли до нового російського штурму. Лише у 1792—1795 рр. тривав етап масштабної модернізації за участю німецького (Ф. Кауфер) та англійських (Д. Кохлер і Д. Спенсер) інже-

нерів, які перебудували фортецю (Красножон 2015, с. 154).

У 1794—1797 рр. завдяки проекту Ф. Кауффера створено бастионну фортецю в Кілії, при цьому фортецю XV ст. майже повністю було розібрано (Красножон 2018, с. 157). У Кілії також відмічається значна кількість вірменської громади у середині XVIII ст., знаходилося дві вірменські церкви. Дві вірменські церкви були також у вищезгаданому Ізмаїлі (Красножон 2018, с. 227).

Що стосується Аккерману, османи повинні були розпочати роботи з перебудови фортеці ще у 1707 р. У будівельному реєстрі 1709 р. перелічені споруди, які підлягають ремонту. Але перші документальні дані, в яких згадані бастиони, належать до середини 30-х рр. XVIII ст. (Finkel, Ostapchuk 2006, р. 12). За будівельним реєстром 1795 р. ці споруди згадані у реєстрі 1705 р., але з суттєвими доповненнями (Finkel, Ostapchuk 2006, р. 8—10). За архівними матеріалами встановлено, що спочатку башти були посилені за рахунок встановлення гармат, внутрішні бастиони були вперше підняті, щоб поставити платформи для гармат та побудовані контрфорси для зміцнення стін фортеці напередодні Російсько-Турецької війни 1735—1739 рр. (рис. 6). Наступна війна 1768—1774 рр. нагадала про необхідність подальшої модифікації шляхом збільшення кількості гармат (Finkel 2007, р. 11—14; Біляєва 2012, с. 220). У 1795 р. почався наступний етап зміцнення потужності фортеці, що продовжився до 1797 р. У будівельному реєстрі 1795 р. перелічені укріплення, які підлягали ремонту та перебудові (Finkel 2007, р. 11). Зокрема, відбулася поява Берегового бастиону та перебудова барбакану, що засвідчено під час його археологічних досліджень. Має місце подальша організація внутрішнього простору фортеці, інтенсивна забудова подвір'я. Тут збудовані мечеті, житлові будинки, казарми, комори та ін. Сфери життя різних соціальних груп репрезентує багатотисячний комплекс артефактів місцевого та привізного виробництва. За османськими списками речей, які постачали до Аккермана та матеріалами археологічних досліджень можливо встановити асортимент речей, що надходив з метрополії для задоволення потреб різних верств мешканців фортеці і міста. Співвідношення місцевого і імпортованого начиння в османський період історії міста є актуальною проблемою історії матеріальної культури Аккермана як еталонної пам'ятки Північного Причорномор'я. Не дивлячись на багаторічне вивчення міста, його матеріали введені у науковий обіг частково, як по фортеці в цілому, так і по окремих частинах —

дворах. Десятирічні польові роботи у деяких частинах фортеці — Нижньому (Портовому дворі), на ділянках рову, разом з аналізом введених в обіг матеріалів іншими дослідниками дозволяють лише простежити загальні тенденції у характері матеріальної культури за часів османського Аккермана та окремих його періодів тощо: кінець XV — перша половина XVII ст. та друга половина XVII — XVIII ст. Це певним чином збігається із тенденціями розвитку Османської імперії, зниженні якісних характеристик певних товарів постачання, які виходять з обігу у метрополії, але масове завезення товарів продовжується. У списку товарів змінюється співвідношення деяких видів предметів щоденного попиту. Наприклад. Після відміни заборони паління, має місце надзвичайне зростання їх постачання з Туреччини. Розвиток традиції вживання кави в імперії розповсюджується на Північні провінції, куди постачають і турецький (виробництва Кютахья), і китайський кавовий посуд (рис. 9, 10).

З іншого боку, щільність міської забудови османського Аккермана зростає й «на початок літа 1793 р. кількість зазначених Ф. Кауффером садиб у міській забудові (без торговельних рядків та громадських будівель) сягає 408 одиниць» (Красножон 2018, с. 201). Існували грецькі, вірменські, циганські райони заселення. Навколо Аккермана у XVI ст. налічувалися кілька десятків молдавських та татарських поселень (Киртоагэ 1988, с. 79). У процесі розкопок нами зафіксована українська кераміка, яка має аналогії серед матеріалів внутрішньої України, зокрема у Середньому Подніпров'ї, Києві (Біляєва, Фіалко 2013, с. 329—335).

Розбудова бастионної фортифікації в Очакові також затримується. Фортеця зазнавала все більшої руйнації. Лише у 1705—1710 рр. було здійснено розробку довготривалої програми ремонту фортеці Очакова та Кінбурна. Але, правителі міста змінювалися один за одним, нездатні на реальні дії. Лише в меморандумі Ісмаїла Паші у 1710 р. йшла мова про розбудову семи бастионів, побудовано вал. Ісмаїл Паша висунув декілька пропозицій, які так і не були здійснені (Біляєва 2012, с. 241). Подальша розбудова Очаківських укріплень пов'язана із наслідками воєнної кампанії Мініха 1735—1739 рр. Після неї у 1739 р. розроблено плани перебудови фортеці та її зміцнення, які було розпочато втілювати у життя у 40—50 рр. За повідомленням Бертьє-Делагарда в Очакові існував окремий квартал, де мешкали іноземці, зокрема французькі інженери, серед яких був Лафіт Клаве. За його проектом фортеця була модернізована напередодні другої російсько-турецької війни (Бруяко, Сапожников 2000, с. 448).

Рис. 9. Речові знахідки пізньоосманського часу (XVIII ст.): кераміка Кютах'ї, люльки (Білгород—Аккерман, Очаків), люльки (Білгород—Аккерман, Очаків), вставка у перстень з датою (1749 р.), монети (Білгород—Аккерман, Очаків)

Рис. 10. Хроноіндикатори пізньоосманського часу імпортного походження: китайський фарфор (Білгород—Аккерман), люлька з нефриту (Очаків); європейські та російські монети XVIII ст.

Ще одна фортеця у безпосередньої близькості до Очакова була побудована османами на о-ві Березань у 1778 р. Другий і третій періоди пов'язані із перебудовами російської влади. Документальні матеріали з її історії опублікував І. В. Сапожников, періодизацію фортифікації стисло надав А. В. Красножон (Сапожников 2000; Тункіна 2002; Красножон 2018, с. 192—195). Археологічні матеріали отримані у процесі

робіт В. В. Назарова у 1991 р. та Очаківської експедиції (керівник С. О. Біляєва), здійснених за участі В. М. Якубова у 1995 р., виявлені залишки фортеці бастионного типу, зокрема залишки трьох будівель та різноманітні матеріали від фрагментів посудин давньоруського часу які залишилися у культурному шарі від колишнього поселення, та, переважно, матеріали XVIII ст.: тарний та кухонний посуд, фрагменти блюд та піал виробництва турецького центру Кютахья, турецькі люльки, вироби з чавуну (ядро), залізні костилі та цвяхи, поясна бляшка, фрагмент підвіски, уламок монети з бронзи, багато уламків віконного скла, фрагментів посуду та ін. (Біляєва 1996, с. 42; Біляєва та ін. 1996, с. 46—48).

ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОГРАФІЧНОГО ТА КУЛЬТУРНОГО ПРОЦЕСІВ РЕГІОНУ XVII—XVIII ст.

Важливі демографічні та історико-культурні процеси відбуваються на території Очаківської землі (історико-географічна область Очаківський вілаєт османських часів), територіальні межі якої простягаються від р. Дністер на заході до р. Буг і далі до Дніпра на сході. Тут неухильно зростає кількість населення. Пізніше, вже у XVIII ст. сюди переселяють Єдисанську орду, а межиріччя Дністра і Кучургану — ногайців Буджакської орди. До північної частини Очаківщини масово прибуває українське і молдавське населення (Середя 2015,

с. 19—20), що відзначається у матеріальній культурі, засвідченої археологічними дослідженнями. За описом Е. Челебі ще в середині XVII ст. з боку кібли були 500 критих очеретом волоських і молдавських будинків, а на захід мешкали громади татар-ногайців, яких називали кара-таяк (Челебі 1961, с. 115—116). Одну з подібних юрт нами було розкрито за межами фортеці. На плані Очакова 1770 р. засвідчене розташування волоських критих очеретом юрт (рис. 5). На початок XVIII ст. у місті мешкали волохи, татари, греки, вірмени, діяла молдавська церква. В колекції з розкопок Очакова знайдена молдавська та українська кераміка, гутне скло. Найбільший обсяг знахідок української кераміки зафіксовано у міській частині Очакова (ур. Левада). Характерним є посуд, який має аналогії у Середньому Подніпров'ї, як серед типової кераміки без поливи так і полив'яного посуду. У свою чергу, в Очакові знайдено більше розкішних речей — імпорт з метрополії, зокрема серед величезної колекції люльок.

Північне Причорномор'я посідало особливе місце в Османській державі, як важливий осередок економічного життя, постачальник стратегічно важливих обсягів продуктів, й в першу чергу збіжжя та продукції скотарства, із значним збільшенням ролі аграрного фактору у житті імперії, зокрема до кінця XVII — XVIII ст., активізацією майданів і базарів, суттєвим збільшенням ролі та участі українського козацтва у комерційних відносинах. Так, в Очакові козаки відкривали свої крамниці, розгортали торгівлю та постачання сільськогосподарської продукції. Так у 1752—1753 рр. в місті мав свій шинок козацький полковник Якимов (Якубова 1995, с. 263—270). Османська влада у середині XVIII ст. проводила політику протекціонізму — було встановлено не брати з торгових людей мито впродовж трьох років. На службі у Очаківського паші були запорізькі козаки, що виконували роль поліцейських та підтримували порядок у місті. Завдяки транзитній торгівлі через запорізькі землі, всупереч прагненням російського уряду концентрувати лише російські гроші, Кіш продовжував використовувати в обігу гроші інших країн (Мірущенко 2004, с. 135). Спостерігається чітка тенденція залюднення степового простору, зокрема Очаківської землі на межі XVII—XVIII ст., що призводить до відбудови портів, збільшення товарообігу: османська влада будує нову хлібну гавань Аджидере та відбудовує порт Ходжабей, як важливу зернову гавань, що підтверджується низкою важливих документів (Середа 2015, с. 23—24). До російського вторгнення 1787—1791 рр. Аджидери був найбільшим містом про-

вінції після Очакова і мав великий ринок вивозу пшениці та скота до Стамбулу (Середа 2015, с. 27). Документальні матеріали XVIII ст., які вперше О. Г. Середа ввів у науковий обіг дозволяють пролити світло на історію Північного Причорномор'я, питання розселення українців у цьому регіону, їх економічне та конфесійне становище, оцінити жахливі наслідки російської анексії Північного Причорномор'я і її спустошення: замість чотирьох міст та 150 поселень, Очаківський вілаєт перетворюється на обезлюдненні пустелі (Середа 2015, с. 22).

Другим важливим питанням періоду османського правління було «адміністрування релігійних громад», серед яких друге по чисельності місце посідала. «Православне населення Очаківської землі було закріплено за деканатами в Аккермані та Ізмаїлі, які були складовою Браїлівської митрополії Константинопольського патріархату» (Середа 2015, с. 22). Браїлівський митрополит вперше згаданий у 1590 р., а в 1641 р. Константинопольський патріархат проголосив офіційну назву релігійної громади «Митрополія Пролівська і Ізмаїльська» з прямим управлінням і призначенням митрополитів з Константинополя (Середа 2015, с. 22). Саме з християнського регіону була сформована «Ханська Україна», яка існувала у складі Османської держави з кінця XVII — XVIII ст. До середини XVIII ст. управління здійснюється козацькими обранцями, частина козацького війська прийнята до османського підданства. Крім козаків сюди входить українське населення з Поділля. Волохи, болгары, молдавани. Після повернення Кам'янецького еялету багато козаків були переміщені на османську територію. З початку XVIII ст. кримський хан продовжив запрошувати до Ханської України християнське населення, що дозволило швидко залюднити північно-західну частину Очаківщини, а територія «покрай рік Кодима, Ягорлик і Дністер до бендерських володінь була щільно заселена українським козацьким, молдовським і болгарським населенням» (Середа 2015, с. 106). Офіційні османські документи початку XVIII ст. дають можливість отримати реальну характеристику взаємовідносин османської адміністрації із козацтвом у регіоні починаючи від поваги та шани щодо перебування у Бендерах шведського короля Карла XII, гетьмана Мазепи із 3000 тисячами козаків, забезпечення багатьма різноманітними продуктами та матеріалами для помешкання. Також є відповідні документи щодо забезпечення козаків, що проживають уздовж ріки Дніпро, згадується чисельність їх кінноти (4000), про чи-

сельність козаків у різних частина Очаківської землі та необхідність їх забезпечення зерновим збіжжям кінноти та піших для годування коней (Середа 2015, с. 160—202).

У 1718 р. були складені правила управління і оподаткування в Браїлівській митрополії, до котрої входило «християнське населення земель Браїли, Мачина, Тулчі, Ізмаїла, Кілії, Аккерману, Бендеру, Очакова і фортеці Тіган (Тягинка) з належними їх округами» (Середа 2015, с. 203). Як бачимо, фортеця Тягин не лише продовжує своє існування в османській період, але і входить до місцевостей із християнським населенням. Сподіваємось, подальше археологічне дослідження Тягинської фортеці та Тягинки в цілому, дозволить встановити реальне становище цього важливого населеного пункту впродовж століть його політичної історії, адміністративного підпорядкування та культурного наповнення. На жаль, Російська анексія Північного Причорномор'я у XVIII ст. призводить до захоплення московським патріархатом православних парафій з примусовим усуненням Браїлавської митрополії Константинопольського патріарха від православного населення півдня України (Середа 2015, с. 23). Тому, саме повернення української православної церкви до Константинопольського патріарха, яке сталось у січні 2019 р. було відновленням історичного статусу української православної церкви, й, нарешті, кінцем її залежності від московській православної церкви України.

ВИСНОВКИ

Історичний розвиток Північного Причорномор'я XIV—XVIII ст. віддзеркалює як загальноісторичні процеси перетворень, що мали місце у Старому світі, так і регіональні властивості. У загальноісторичному плані це становлення нових напрямків розвитку цивілізацій від середньовічної замкненості до становлення осередків блискучих явищ Відродження в Італії та розповсюдження його впливу у пізньосередньовічну Європу. Це включення Північнопричорноморської смуги до кола інтересів, а отже і культурного впливу міст-держав Венеції та Генуї, свідчення яких ми знаходимо у писемних, зокрема картографічних джерелах та все більшої кількості археологічних свідчень. З іншого боку це розповсюдження впливу синкретичної культури золотоординського ареалу, яка вражала своїми масштабами першої глобалізації світу від Китаю до Західної Європи. Багатоманітність проявів культурних впливів знаходить свій вияв у розквіті нових державних

утворень Східноєвропейського ареалу — Молдавського та Литовсько-Руському князівствах. З іншого боку тут знаходять прояв такі ознаки історичного етапу цивілізаційного рівня, як розбудова фортець нового типу фортифікації — кам'яної, що у свою чергу відбиває вимоги захисту цього періоду розвитку військової справи, а з іншого саме на цих осередках та їх окрузі можливо визначити у концентрованому вигляді ознаки культурної специфіки регіону. У цьому плані поява та розквіт Османської імперії, яка набула статусу світової потуги (Іналджик 1998, с. 13) на зміну тоді вже старій — Монгольській, її поступове поглинання територій від Візантійських та Балканських меж до Півночі Східної Європи, васалітет над Кримським ханством та захоплення Північночорноморського узбережжя з Молдавськими та Польсько-Литовськими регіонами державного підпорядкування постали важливими чинниками нових культурних інтерференцій. З османських фортець — як островків зосередження та розповсюдження останніх, хвилі матеріальної культури імперії віддзеркалюються у різних регіонах українських земель. З іншого боку, досить швидка стагнація та занепад османської імперії призводить до запізнення переходу на нову систему фортифікації бастионну, що надало перевагу у боротьбі за Чорноморське узбережжя та вихід до відкритих просторів скрізь колишнє османське озеро — Чорне море до світових торговельних шляхів та стратегічних переваг Російської імперії, формування умов неможливості набуття незалежного розвитку України. З іншого боку, вивчення етнокультурного простору Північного Причорномор'я свідчить про історично обумовлену багато етнічну ситуацію, яка відбивається у матеріальній культурі території. Провідна роль в історії регіону належить українському козацтву, яке саме у період XIV—XVIII ст. проходить від етапу становлення до формування потужної верстви національного масштабу, здатної на опанування та захист державних інтересів.

Накопичення обсягу писемних та археологічних джерел в останні десятиліття, зокрема, останні дослідження документів в архівах Туреччини та їх публікація, з одного боку, вивчення історії фортець регіону, його заселення та культури в цілому, дозволяють по-новому підійти до багатьох питань історії Північного Причорномор'я, отримати нове бачення наріжних проблем. Вони мають надзвичайно важливе значення для вивчення невідомих та маловідомих сторінок історичного минулого України, проблематики культурної інтерференції в історії Східної Європи.

Література

- Беляева, С. А., Корпусова, В. Н., Смиленко, А. Т., Витрик, И. С., Якубов, В. Н. 1996. *Отчет о раскопках в городе Очакове в 1995 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1995/7.
- Біляєва, С. 1996. Попередні підсумки розкопок Очакова у 1995 р. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 5, с. 40—42.
- Біляєва, С. О., Маргинюк-Медвецька, А. М., Присяжний, К. В. 2008. Історичний розвиток турецького барбакану Портового двору Аккерманської фортеці за результатами археологічно-архітектурних досліджень, проведених у 2006—2007 роках. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 17, с. 350—355.
- Біляєва, С. О. Фіалко, О. Є. 2012. Пряжки-пафти Карпато-Балканського регіону на пам'ятках Північного Причорномор'я. В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки» 14—16 листопада 2011 р.* Київ, с. 256—264.
- Біляєва, С. О. 2012. *Слов'янські та тюркські світи в Україні. 3 історії взаємин у XIII—XVIII ст.* Київ: Університет України.
- Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2013. Українська кераміка з розкопок Аккерманської фортеці (до питання про етнокультурний розвиток Півдня України). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22, с. 329—335.
- Біляєва, С. О., Карашевич, І. В., Фіалко, О. Є. 2014. Основні результати археологічних досліджень на Кінбурнській косі в 2009—2013 рр. *Археологія*, 3, с. 92—103.
- Біляєва, С. О., Ієвлев, М. М., Фіалко, О. Є., Чубенко, О. В. 2016. Роботи Середньовічної експедиції в Очаківському районі. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.*, с. 111—113.
- Біляєва, С. О., Гуленко, К. С., Фіалко, О. Є., Ієвлев, М. М., Грабовська, О. В., Манігда, О. В., Чубенко, О. В., Симоненко, О. В., Дзnelадзе, О. С., Сікоза, Д. М. 2018. *На розі двох світів. Історична спадщина України та Литви на території Херсонської області.* Київ; Херсон.
- Бистрицкая... 1976. Бистрицкая летопись 1357—1507 гг. В: *Славяно-Молдавские летописи XV—XVI вв.* Москва: Наука, с. 24—34.
- Броневский, М. 1867. Описание Крыма. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 6, с. 333—367.
- Брумяк, П. П., Сапожников, И. В. 2000. Белгород-Днестровская крепость как памятник военно-инженерного искусства (основные этапы истории конца XIV — начала XIX вв.). *Stratum plus*, 5, с. 443—451.
- Буйських, С. Б., Ієвлев, М. М. 1991. Про осіле населення понизь Дніпра та Південного Бугу у X—XIII ст. *Археологія*, 4, с. 89—104.
- Бураков, А. В. 1991. Полиняний посуд з городища Дніпровське 2. *Археологія*, 4, с. 105—109.
- Виткунас, М., Забела, Г. 2017. *Городища балтов: неизвестное наследие.* Вильнюс.
- Важний, Т., Болтрик, Ю. В., Сагайдак, С. М. 2009. Вивчення залишків допоміжних дерев'яних конструкцій Аккерманської фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 18, с. 24—28.
- Господаренко, О. 2015. Про генуезьку присутність на території Миколаївської області. *Емінак*, 3, с. 54—59.
- Грушевский, М. С. 1993. *История Украины-Руси. IV.* Київ: Наукова думка.
- Грушевский, М. С. 1995. *История Украины-Руси. VI.* Київ: Наукова думка.
- Дашкевич, Я. Р. 2004. Протурецька орієнтація XVI—XVII ст. в Україні. В: Туранли, Ф. Г. (ред.). *Україна—Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє.* Київ: Денеб, с. 60—66.
- Длугош, Я. 1962. *Анналы или хроники славного королевства Польши. 1.* Москва: Наука.
- Дмитров, Л. Д. 1951. *Отчет о раскопках городища в с. Любимовка Каховского района Херсонской области в 1951 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1951/46.
- Егоров, В. Л. 1985. *Историческая география Золотой Орды.* Москва: Наука.
- Ельников, М. В. 2006. *Средневековый могильник Мамай-Сурка. 1, 2.* Запорожье: ЗНУ.
- Ильинский, В. Е. 2010. Город Тягинь-Семимаяк на Таванской переправе (историческая справка). В: *Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейної практики».* Запоріжжя, с. 308—313.
- Іналджик, Г. 1998. *Османська імперія. Класична доба 1300—1600.* Київ: Критика.
- Карашевич, І. В. 2009. Османські міста Північно-Західного Причорномор'я: сучасний стан та перспективи вивчення. *Питання історії України*, 12, с. 158—163.
- Карашевич, І. В. 2013. Середньовічне укріплення Яник-Хісар (Паланка). *Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я*, с. 106—111.
- Киртогає, И. Г. 1988. Административно-территориальное деление юга Днестровско-Прутского междуречья под турецким владычеством в XVI — первой половине XVII вв. В: Советов, П. (ред.). *Социально-экономическая и политическая история Молдавии эпохи феодализма.* Кишинев: Штиинца, с. 72—82.
- Красножон, А. В. 2012. *Крепость Белгород (Аккерман) на Днестре: история строительства.* Одесса: Stratum plus.
- Красножон, А. В. 2018. *Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV—XVIII ст.).* Одеса: Чорномор'я.
- Ланнуа, Ж. 2015. Путешествия и посольства 1399—1450. В: Черкасов, Д. Н. *Жильбер де Ланнуа и его «Voyages et ambassades».* Исследования по истории Восточной Европы, 8. Минск: РИВШ, с. 195—241.
- Литвинова, Л. В. 2006. Палеоантропологический материал из грунтового могильника Мамай-Сурка (исследования 1993—1994 гг.). В: Ельников, М. В. *Средневековый могильник Мамай-Сурка. 2.* Запорожье: ЗНУ, с. 298—354.
- Моця, О., Рафальський, О. 2014. Битва на Синіх Водах і її місце в середньовічній історії Європи. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*, 20: Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи, с. 3—9.
- Мыц, В. Л. 2009. *Каффа и Феодоро в XV в.* Симферополь: Универсум.
- Накко, А. 1876. *История Бессарабии с древнейших времен.* Одесса: Тип. Ульриха и Шульце.
- Полехов, С. В. 2015. *Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV в.* Москва: Индрик.
- Руссев, Н. Д. 2015. Два варианта городской истории средневекового Причерноморья — Белгород и Олешье. В: Бочаров, С. Г., Ситдииков, А. Г. (ред.). *Генуэзская Газария и Золотая Орда.* Казань; Симферополь; Кишинев: Stratum plus, с. 19—38.
- Сапожников, И. 2000. *Штурм острова Березань черноморскими козаками.* Київ; Іллічівськ.

- Сапожников, И. В. 2016. Литовский Качибей — Османский Хаджибей : очерки истории с начала XV до середины XVIII вв. *Scriptorium nostrum*, 2 (5), с. 48—85.
- Сапожников, І. В., Сінельников, О. С. 2019. Перші археологічні дослідження османського Татарбунарського замку. *Археологія і давня історія України*, 3 (32), с. 155—164.
- Середа, О. 2009. Населені пункти Північно-Західного Причорномор'я за Османськими джерелами: проблема датування та розвитку. *Чорноморська минушина*, 4, с. 55—72.
- Середа, О. 2015. *Османсько-українське степове Порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст.* Одеса: Астропринг.
- Симоненко, О. В., Дзєналадзе, О. С., Сікоза, Д. М. 2018. Археологічні дослідження вежі Вітовта поблизу с. Веселе Бериславського району. В: Біляєва, С. О., Гуленко, К. В., Фіалко, О. Є., Ієвлев, М. М., Грабовська, О. В., Манігда, О. В., Чубенко, О. В., Симоненко, О. В., Дзєналадзе, О. С., Сікоза, Д. М. *На розі двох світів. Історична спадщина України та Литви на території Херсонської області.* Київ; Херсон: Гілея, с. 47—54.
- Смирнов, В. Д. 1887. *Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в.* Санкт-Петербург.
- Тимченко, В. 2004. Османська фортеця Аслан-Кермен на Дніпрі (за археологічними та письмовими джерелами). В: Туранли, Ф. Г. (ред.). *Україна—Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє.* Київ: Денєб, с. 231—234.
- Тункина, И. В. 2002. *Русская наука о классических древностях юга России (XVIII — сер. XIX вв.).* Санкт-Петербург: Наука.
- Тютюнджи, М., Красножон, А. В. 2019. *Місто Ізмаїл та його фортифікація (за джерелами XVI—XIX ст.* Одеса: Чорномор'я.
- Федорук, А. В. 2014. Артиллерия в Великой войне 1409—14011 гг. (по письменным источникам и археологическим материалам). *Stratum plus*, 6, с. 233—147.
- Челеби, Э. 1961. *Книга путешествий.* I: Земли Украины и Молдавии. Москва: Восточная литература.
- Шерер, Ж.-Б. 1994. *Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії.* Київ: Український письменник.
- Шлапак, М. 2001. *Белгород-Днестровская крепость. Исследование средневекового оборонного зодчества.* Кишинев: ARC.
- Яворницький, Д. І. 1990. *Історія запорізьких козаків.* Київ: Наукова думка.
- Biliaieva, S., Fialko, O., Turner, A., Wazny, T. 2010. Historical-archaeological investigations at Akkerman (Bilhorod-Dnistrovsky) fortress, Ukraine. *Anatolian archaeology*, 16, p. 7—8.
- Bulunur, I. 2007. Osmanlı dönemi Karadeniz Tigaret taeihine katki: Akkirman gümrüğü (1505). In: Mehmet Alpargu-Yucel Ozturk (ed.). *Omelfjan Pritsak Armagani.* Sakarya: University Press, p. 525—580.
- Ersoy, B., Biliaieva, S. 1999. Özi Kalesi (Ukrayna-Ochakiv) Arkeolojik Çalışmaları. In: *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi, 1997.* Ankara, p. 263—268.
- Finkel, C., Ostapchuk, V. 2005. Outpost of Empire: an appraisal of Ottoman building registers as sources for the archaeology and construction history of the Black Sea fortress of Ozi. *An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, 22. Muqarnas; Leiden: Brill, p. 150—188.
- Finkel, C., Ostapchuk, V., Biliaieva, S., Mathieu, J. 2006. Historical-archaeological investigations at Akkerman (Bilhorod-Dnistrovsky) fortress, Ukraine. *Anatolian archaeology*, 12, p. 9—12.
- Finkel, C., Biliaieva, S., Ostapchuk, V. 2008. Historical-archaeological investigations at Akkerman (Bilhorod-Dnistrovsky) fortress, Ukraine. *Anatolian archaeology*, 14, p. 8—10.
- Ostapchuk, V. 1987. Five documents from the Topkapi Palace Archive on the Otroman Defense of the Black Sea against the Cossacks (1639). *Journal of Turkish Studies*, 11, p. 49—96.
- Rickevičiūtė, K. 1995. Karmelavos kapininas. *Lietuvos archeologija*, 11, p. 73—103.
- Slapak, M. 2004. *Cetati medieval din Moldova.* Chisinau: Academia de științe Moldovei.
- Urbanaviciene, S. 1995. Dictari kapininas. *Lietuvos archeologija*, 11, s. 169—206.

Essay 2

THE FORTRESSES OF THE NORTH BLACK SEA AREA XIV—XVIII cent.: THE PROBLEMS OF CULTURAL INTERFERENCE

The North Black Sea area take the important geopolitical place in the history of civilizations of the East Europe, in the contacts of various cultures and its interferences, interconnections with brilliant countries of Renaissance, syncretic cultures of Golden Horde, to the formation of new states of XIV—XV centuries, such as Moldavian and Great Lithuanian Principalities. The lasts create the new system of fortification of stone castles from the West to the East parts of North Black Sea area with the many ethnical and cultural influences and Roman-Byzantine direction planning of fortresses. The Ottomans of XV—XVI centuries preserve castle fortification line, but put its own specific in architecture of towers, new features of Anatolian culture in the material culture of region. The many ethnical population continue to represent the syncretic cultural and confessional situation. Beside of Muslim infrastructure and mentality, the Braila's metropolis of Constantinople patriarchate was created in 1590. At the beginning of XVIII century the Ottoman Empire began to build the bastions to strengthen of the fortresses, but late. The XVII—XVIII centuries were important for process of inhabitation of the South with Ukrainian Cossacks, development of its culture and elaboration of vast agriculture region. The accumulation of new archaeological and written sources, especially from Turkish archives allow to take a new approach to the problems of cultural development and interference of the North Black Sea area, to get a new vision on the unknown or little-known pages of historical past of Ukraine.

Keywords: fortresses, North Black Sea area, cultural interferences, general historical patterns, local features.

БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна, svitbil@ukr.net.

BILYAYEVA Svitlana O., Ph D, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine, svitbil@ukr.net.

Нарис 3

ОЧАКІВЩИНА В КОЗАЦЬКО-ОСМАНСЬКІ ЧАСИ

Очаківщина в козацько-османські часи відіграла важливу роль у розвитку Північного Причорномор'я. Ранній період розвитку міста відноситься до литовської доби. За часів Османської імперії відбувається суттєву укріплення фортифікації міста та включення його до торгівельних мереж Причорномор'я.

Ключові слова: *Очаківщина, козаки, османи, пізнє середньовіччя, періодизація.*

Район Очакова і його округи в часи пізнього середньовіччя і раннього модерну кілька разів згадується на сторінках тогочасних писемних джерел, і в першу чергу під час протистоянні військових контингентів Запорозької Січі та Османської Порти. А почалося це дещо раніше — з часів підпорядкування Стамбулу Кримського ханату, коли хан Менглі-Гірей I на місці старого (на той час вже занепадаючого) міста Дашева, збудованого литовським князем Вітовтом, заснував фортецю Джан-керман («Нову фортецю»), котра мала стати одним із головних опорних пунктів для походів на Велике князівство Литовське. В часи заснування цього нового центру було зафіксовано і його слов'янську назву — «Очаків» («Очаков», «Oczakow»), котра можливо виходить від турецького «аджак» — тобто «вогнище». Потрапивши під владу Порти у 1525 р., за правління Сулеймана I місто відоме спочатку як санджак (адміністративна одиниця) провінції Румелії. Надалі фортеця стає важливим центром і у протистоянні з Річчю Посполитою, до складу котрої увійшла і Литва. Про це, зокрема, опосередковано свідчить і перебування у ній посланця короля Стефана Баторія Мартина Броневського під час його поїздки до Криму у 1578 р. (Енциклопедія... 2005а, с. 710). Ще один важливий факт у відношенні до розглянутого регіону: тут знаходилися великі запаси якісної прісної води — теж важливої причини для зупи-

© О. П. МОЦЯ, 2022

нок під час міжнародних мандрівок узбережжям Чорного моря. Про це було відомо не лише в античні часи, але й у середньовіччі (Болтенко 1947 с. 30; Капошина 1956, с. 21).

Сучасні дослідники історії прикордоння Османської імперії (К. Фінкель, В. Остапчук, С. Біляєва) виділяють в історії Очакова два періоди. Перший із них — це ера переваги козацтва на Чорному морі починаючи з 1500-х рр. і до середини XVII ст.; другий охоплює часи із середини XVII та XVIII ст., коли із зростанням загрози з боку Російської імперії османи здійснюють модернізацію фортеці Озі (турецької назви даного опорного пункту).

Що ж стосується першого із названих періодів, то у цей час один замок, або навіть по одному на кожному боці гирла Дніпра, став основним оплотом у спробах османів перешкодити козакам перехід через широку за розмірами водну магістраль Дніпровського Понижся під час їх морських походів на турецькі володіння. Майже півтора століття існування Очакова — з XVI до середини XVII ст. — незважаючи на відносну слабкість фортифікації, він залишався важливим стратегічним пунктом під час захисту та контролю довгого та глибокого перетину гирла Дніпра. Наприкінці XVI ст. Османською Портою був створений бейлербейлик Озю (провінція) із санджаків Північно-Західного Причорномор'я із центром якраз у Очакові як оплоту проти козаків. Але чітких кордонів дана провінція не мала. Вона фактично включала усі фортеці узбережжя Чорного моря (сам Очаків, а також Аккерман, Кілію, Ізмаїл, Бендери), котрі розташовувалися на виходах у Чорне море із великих водних артерій сучасних України та Молдови — Дніпра, Дністра і Дунаю. Тож активні дії козацтва вже на початку XVI ст. змусили турецький уряд звернути увагу на проведення

відповідних заходів з укріплення своїх володінь й побудови фортечних укріплень на шляхах, котрими за звичай рухалися козацькі формування (Яворницький 1990, с. 238).

Зупинившись на стратегічних пріоритетах османів на їх північних територіях перейдемо до дій їх супротивників — в першу чергу запорожців на цьому географічному напрямі. Звичайно, за їх «спинами» стояли більш вагомі політичні гравці тих часів, але про них мова тут йти не буде. Самі ж козацькі формування неодноразово були зафіксовані на «очаківському плацдармі» — відомі їх напади на місто та його околиці у 1523, 1660, 1668, 1692 та 1694 рр., коли були спалені передмістя, захоплені бранці й худоба, погромлена залога (якщо її вдавалося виманити у поле).

Тактика бою козаків була охарактеризована ще Д. Яворницьким, а тому тут зупинимося на її основних принципах лише у контексті піднятого питання. Бої предки сучасних українців із супротивником проводили як на суші, так і на морі. Для походів по воді вибирався переважно осінній час, особливо похмурі дні і темні ночі перед новомісячником, коли можна було приховати підготовку і саме проведення наступу. Козацькі човни — чайки спускалися із Січі по Дніпру досить щільно на чолі із судном кошового отамана. Хитрістю вони проходили штучні турецькі перепони у вигляді залізних ланцюгів (аналогічні константинопольським на Золотому Розі у більш ранні часи), а потім вже тихо проходили повз Очакова та Кінбурна і виходили на морські простори. Перше із названих міст, як і Перекоп, іменувалися «очами Дніпра і Криму», але «зір» їхній часто був явно недостатнім. За відносно короткий час вони спустошували прибережні населені пункти, захоплювали татарських коней і вже на них добиралися до тих побратимів, хто знаходився у човнах. А вже потім разом поверталися до січових володінь. Така тактика часто була комбінованою: одні загони йшли сухоходним маршрутом вздовж Дніпра, а інші вирушали на чайках та дубах по воді. І лише пройшовши Кизикермен, Кінбурн і той же Очаків вони з'єднувалися у певному місці і разом нападали на населені пункти супротивника.

Та часто вже під час відходів на морі їх зустрічали турецькі гадриги, котрі запорожці називали галерами або ж каторгами. Й знову примінялися нові хитрощі і у першу чергу використовувався фактор несподіваності. Це було пов'язано із тим, що низька посадка козацьких човнів відносно морської поверхні дозволяла їм наблизитися до турецьких галер досить близько, фіксуючи їх на набагато більшій відстані.

Вибравши вдалий момент (особливо ближче до півночі), брали судна супротивника на абортдаж і грабували їх, а потім вже пускали на дно. Особливо небезпечними козаки ставали біля морських берегів: взяти їх у полон тут було досить важко у зв'язку з природною майстерністю рухатися в таких умовах.

«Струснувши» Крим чи Анатолію козацькі загони поверталися на Січ, але турки і тут часто створювали перепони: вони розставляли свою сторожу біля гирла Дніпра — якраз напроти Очакова — й чатували на ворога. Але і у цьому випадку запорожці мали свої плани. Вони приставали у відомій для них затоці у 3 чи 4 милях східніше від того ж Очакова і вже потім по затоці та низькій лощині, котра вела від затоки до Дніпра й мілині, що заливалася морською водою, підіймалися човнами до сухого місця. Далі перетаскували їх на руках і через два—три дні входили у дніпровські води. Якщо ж і тут траплялися турецькі перепони, то вибирався найбільш віддалений окружний шлях на Запоріжжя — через Керченську протоку і далі у північно-східному напрямі, через переволоки і р. Самару, в район Кодацької фортеці і знову в Дніпро. Але останній варіант використовувався найбільш (Яворницький 1990, с. 388—394).

Та для нас у цьому випадку важливим є інше: у протистоянні між Січчю й османами землі в районі Очакова відігравали доволі важливу роль, що простежується й у інших ситуаціях. Так, за різними документами XVII ст., південним кордоном між козацькими територіями й кримчаками являлися рр. Дніпро й Південний Буг. Землі від Києва по Дніпру до Чорного моря належали козакам із правом користуватися усіма степовими річками. Західний кордон козацьких вольностей проходив по р. Орель, але, за умовами Карловицької мирної угоди 1699 р., його було перенесено на р. Синюху. У 1700 р. в трактаті про тридцятирічне перемир'я між Росією та Туреччиною було зазначено територію від Січі до Очакова, що повинна бути незаселеною. Містечка, котрі тут існували, повинні були бути знесені, а їх мешканці переселені. Залишалася лише контактна зона для перевезення товарів через Дніпро для купців, котра повинна бути на половині шляху від того ж Очакова до Кизикермен (Біляєва 2012, с. 248).

І тут вже фіксація торговельного кордону, як і вищенаведена інформація про зону реального військового протистояння козаків та османів, виводить нас на розгляд більш глобального явища — наявності так званого Степового Кордону. У цьому явищі середньовічних часів на ев-

ропейських просторах якраз очаківські землі, вірогідно, й становили суттєву його ланку. Тож на цьому важливому питанні слід також зупинитися у нашому випадку.

Як відзначав В. Брехуненко, християнські козацтва, безсумнівно, відкрили нову сторінку в історії Степового Кордону Європи. Під козацьким впливом він зазнав глибоких трансформацій, котрі суттєво змінили його обличчя та передумовили подальше закриття на користь християнського світу. Попри явної переваги жорстокої конфронтаційної складової, здобреної ще й процесом конфесіоналізації, у козацькі часи Кордон не став роз'єднувальним фактором на ментальному рівні. Стиль козацького життя, поведінкові стратегії козаків стосовно мусульманських сусідів, поєднуючись із налаштованістю останніх не лише на конфронтацію, а й на взаємодію, призвели до того, що реально існував тільки відчутний усіма навколишніми суб'єктами фізичний Кордон як об'ємний простір земель, неконтрольований державними чинниками. Комплекс відомостей між скроєними на різний цивілізаційний лад суспільствами, локалізованими по обидва боки Степового Кордону, так і не спровокував появи необхідних демаркаційних ліній, як це було на інших Великих Кордонах. Не допоміг у цьому навіть такий потужний у ті часи фактор як різноконфесійність. Релігійний кордон є ключовим виявом інакшості, фокусував на собі усі поділи, найвиразніше уособлював «чужість» конкурента із протилежного боку Степу, а прапор віри справно виконував функцію каталізатора й виправдання конфронтації. Проте й загострене для всіх спільнот релігійне питання було не здатне повністю обособити християнських і мусульманських суб'єктів (Брехуненко 2011, с. 44).

Яскравим прикладом цього може бути факт переходу на підвладні Порті території переможених у Полтавській битві 1709 р. козацьких та шведських підрозділів протестанта короля Карла XII і православних гетьмана І. Мазепи й кошового отамана К. Гордієнка. Характерним у цьому відношенні являється й створення на підвладних Туреччині територіях Задунайської Січі організації запорозьких козаків, що існувала з останньої чверті XVIII ст. по 1828 р. у гирлі Дунаю. Але перед її створенням переможені росіянами запорожці спочатку поселилися (знову ж) в районі Очакова. Турецький уряд, за виконання

ними військових повинностей, надавав переселенцям так звані кормові гроші, що складалися із платні та продовольства (Енциклопедія... 2005b, с. 195—196).

Подібні приклади контактів й співіснування християн з мусульманами відомі також у інших випадках (Історія... 2006, с. 587—663). А тому вищерозглянута «очаківська ситуація» була лише одним із цілої низки міжцивілізаційних взаємовідносин, котрі траплялися у середньовічні часи на європейських територіях.

Література

- Біляєва, С. 2012. *Слов'янські і тюрські світи в Україні*. Київ: Університе.
- Болтенко, М. 1947. Стародавня руська Березань. *Археологія*, I, с. 26—39.
- Брехуненко, В. 2011. *Козаки на Степовому Кордоні Європи*. Київ: Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського.
- Енциклопедія... 2005a. *Енциклопедія історії України*. 3. Київ: Наукова думка.
- Енциклопедія... 2005b. *Енциклопедія історії України*. 7. Київ: Наукова думка.
- Історія... 2006. *Історія українського козацтва*. Нариси в двох томах, том перший. Київ: Києво-Могилянська академія.
- Капошина, С. І. 1956. *Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья*. Материалы и исследования по археологии СССР, 50. Москва; Ленинград: Наука.
- Яворницький, Д. І. 1990. *Історія запорозьких козаків*. У трьох томах. 2. Львів: світ.

Essay 3

ОЧАКІВЩИНА IN THE COSSACK-OTTOMAN TIMES

Region of Ochakiv and its county of late medieval period several times mentioned on pages of written sources. Firstly, it was in the time of hard opposition of the military contingents of Zaporizhzhya Sich and Brilliant Porta. By opinion of some modern investigators of the North borderlands of the Ottoman Empire, such as K. Finkel, V. Ostapchuk, S. Biliaieva, there are two periods in history of city. The first one — the time of domination of Cossacks on the Black Sea (1500 — the middle of XVII century) and the period of the middle of the XVII century — XVIII century, when Ottomans strengthening the Ochakiv, as the other fortresses, with the growing of the Russian threat. In really situation, the Step border was more the border between the natural zones, but from other side the Christian societies take great influence on it. There was the region of trade contacts, coexistence of inter civilization relations, which took place in medieval time on the European territories.

Keyworlds: Ochakivschina, Cossaks, Ottomans, late medieval times, periodization.

МОЦЯ Олександр Петрович, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділом, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

MOTSIA Oleksandr, Doctor of History, Corresponding Member of NAS of Ukraine, Professor, Head of Department, Institute of Archeology of NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Нарис 4

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЧАСТИНИ СТАРОДАВНЬОГО ОЧАКОВА

Статтю присвячено підсумкам довготривалих археологічних досліджень історичного центру м. Очаків Південною Середньовічною експедицією Інституту археології НАН України. Висвітлюються основні напрями робіт: візуальні та геофізичні обстеження, стаціонарні розкопки місця Османської фортеці Озі, середньовічного міста, інших місцезнаходжень культурних на шарувань. Представлений стислий огляд результатів досліджень по основних ділянках по роках, склад та етнокультурна належність артефактів.

Ключові слова: Очаків, історичний центр, археологічні дослідження, міська забудова, склад артефактів.

Археологічні дослідження міста Очакова та його околиць протягом кількох польових сезонів проводила Міжнародна Південна середньовічна експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом С. О. Біляєвої. Вивчення проходило у кількох напрямках.

1. Візуальні обстеження з метою виявлення певних об'єктів історичного центру міста (йдеться про наземні та підземні споруди) та решток фортифікаційних конструкцій, їх локалізація (Беляєва, Корпусова, Якубов 1997, с. 9, 10, 38).

2. Археологічні розкопки окремих ділянок центральної частини стародавнього міста, які носили переважно рятувальний характер через сучасні будівельні роботи.

3. Дослідження з застосуванням неруйнівних методів, пов'язані здебільшого з необхідністю уточнення координат, розмірів та кордонів давнього міста та його фортеці (Біляєва, Карашевич, Фіалко 2010а, с. 454).

В запропонованій роботі йдеться про результати археологічних розкопок різних ділянок на території центральної частини стародавнього Очакова, здійснених протягом кількох польових сезонів (з вимушеними перервами) — в 1990—2009 роках.

© О. Є. ФІАЛКО, С. О. БІЛЯЄВА, Ю. В. БОЛТРИК, 2022

1. Урочище Левада (поблизу будівлі колишньої мечеті, де зараз функціонує церква Святого Миколи). Територія виявилась найбільш перспективною та результативною для вивчення. Її розкопки розпочалися в 1990 р. (рис. 1). Цього року тут було закладено три траншеї загальною площею 90 м². Потужність культурного шару коливалась від 0,8 до 3,5 м. На ділянці III, на глибині 3,0 м відкриті рештки кладки кінця 17 — початку 18 ст., які, зважаючи на писемні джерела, є рештками турецької фортеці. В культурному шарі зафіксовано: турецьку полив'яну та без поливи кераміку, і типовий український посуд 17—18 ст. Отже матеріали дозволили простежити риси синкретизму в культурі 17—18 ст., що цілком відповідає свідченням турецького мандрівника Е. Челебі про постійні набіги козаків на фортецю та проживання на її теренах «русів». Серед датуючих знахідок відзначимо шість монет — кримськотатарську 18 ст., єгипетську середини 18 ст. і російські 1747, 1761, 1863 та 1878 рр. (Беляєва, Ляшко, Константінеску 1991, с. 5).

У 1992 р. на цій ділянці відкрито частину водостоку, дно якого складено з цільних плит, а стінки — з вапнякового буту та їх уламків. Довжина його ділянки 5,0 м, ширина до 0,75 м. Конструкція та знахідки в ньому дозволили визначити час його функціонування 18 ст. і мабуть пізніше. Серед знахідок — уламки турецького та українського керамічного посуду. На глибині 3,8—3,9 м були зафіксовано кістяки сімох чоловіків з ознаками насильницької смерті. Стан та розташування кісток наводить на думку, що небіжчиків скинули зі схилу і присипали ґрунтом. Імовірно, це останки захисників Очаківської фортеці, які загинули під час штурму міста у 1788 р. Цю дату підтверджує і знайдена серед кісток глиняна люлька 17 ст. (Беляєва, Назаров, Якубов 1993, с. 12).

У сезон 1993 р. роботи відбувалися виключно на цій ділянці, площу розкопу розширили до 70 м².

Рис. 1. Урочище Левада, обмірний план (автор І. В. Карашевич)

Тут знайдено залишки житлового кварталу 17—18 ст. — часу турецького панування. З глибини 0,9—1,3 м зафіксовані рештки чотирьох будівель, зруйнованих під час штурму Очакова 1788 р. російськими військами, значну частину яких склали українські козаки. Сліди руйнувань і пожеж виявлені по всій площі забудови у вигляді потужного шару попелу, вугілля, обгорілих частин дерев'яних конструкцій. Серед знахідок картеч і кам'яне ядро. Від однієї з будівель (№ 1) останньої чверті 18 ст. з глибини 0,9 м збереглися рештки вапнякової кладки. Вона перерізала друге приміщення (№ 2), від якого залишилися рештки вапнякового фундаменту та стін з сирцевої цегли висотою до 1,1 м, підлогу відмічено на рівні 1,8 м. Враховуючи велику кількість зеленуватого віконного скла та характер знахідок, це приміщення мало житловий характер і функціонувало в першій половині 18 ст. Під цим приміщенням, на глибині 2,6 м, відкриті рештки ще однієї будівлі (№ 3) — глинобитну стінку із слідами кайла та отворами (діаметром 0,15 м) із заглаженими краями, яка відноситься до 17 — початку 18 ст. Серед досліджених будівельних залишків знайдені фрагменти ще однієї будівлі (№ 4), синхронної приміщенню 1 і розташованої на тому самому рівні. І між ними відкрита трамбівка вузької вулички, яка спускалася вниз, відповідно до топографічних особливостей кварталу. На ділянці виявлено також господарські ями різних хронологічних періодів, починаючи з 17 ст. Серед знахідок — люлька з нефриту, бронзова посріблена підвіска, намистина з сердолику, скляний, керамічний турецький та український посуд, люльки, російські і східні монети 17—18 ст. (Беляева, Корпусова, Якубов 1997, с. 10).

У 1994 р. здійснено подальше розкриття житлового кварталу навколо найдавнішої фортеці міста. Загальна площа ділянок, відкритих у цьому

році — 112,5 м², при глибині 1,7—3,5 м. Особливий інтерес становить багатокамерна споруда, конструктивною особливістю якої є використання двох видів будівельних матеріалів для кладки стін. Нижню частину стін складено з 6—7 рядків щільно підігнаних та оброблених каменів вапняку підпрямокутної форми на глиняному розчині. Верхню частину стін складено з 6—7 рядів прямокутної у плані сирцевої цегли. Загальна висота стін сягала 1,1—1,3 м. Стіни однієї з камер будівлі підмазані глиною із слідами побілки та загладжування пучком трави. Вірогідно, у будівлі були вікна, про що свідчать знахідки уламків зеленуватого скла округлої форми. Північна частина будівлі має сліди перебудови — отвір у кам'яній частині стіни з часом заклали вапняком. Від обпалювального пристрою тут зберігся уламок зовнішнього покриття — фрагмент світлоглиняної полив'яної кахлі зеленого кольору. У приміщеннях знайдено велику кількість керамічного посуду — кухонного та більшою мірою столового. В північній частині будівлі, приміщення якої не мали слідів обмазки глиною, знайдено багато зернівок культурних рослин. Вірогідно, ці приміщення мали господарче призначення. За знахідками споруда відноситься до другої половини 17 — першої половини 18 ст.

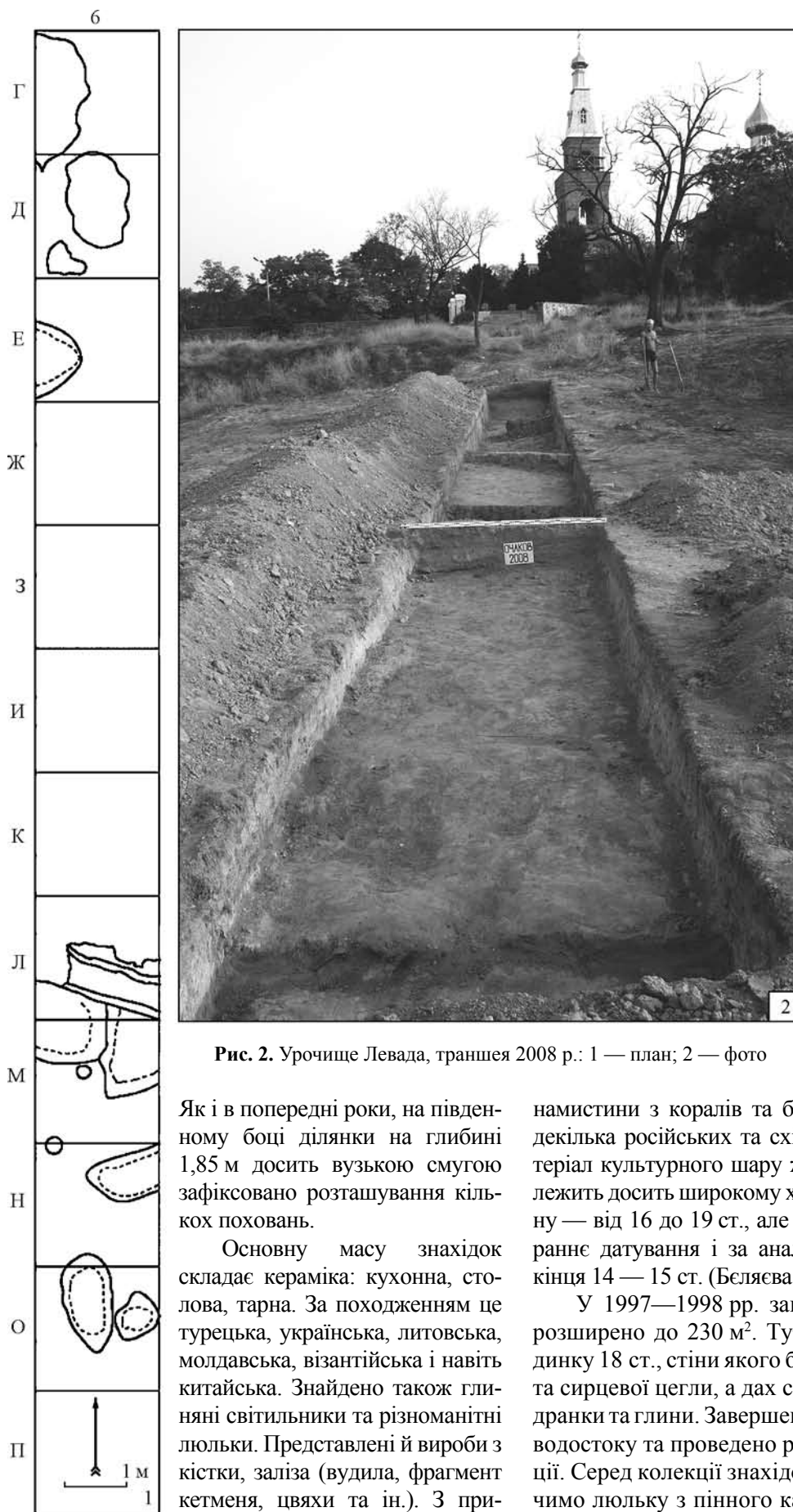

Рис. 2. Урочище Левада, траншея 2008 р.: 1 — план; 2 — фото

Як і в попередні роки, на південному боці ділянки на глибині 1,85 м досить вузькою смугою зафіксовано розташування кількох поховань.

Основну масу знахідок складає кераміка: кухонна, столова, тарна. За походженням це турецька, українська, литовська, молдавська, візантійська і навіть китайська. Знайдено також глиняні світильники та різноманітні люльки. Представлені й вироби з кістки, заліза (вудила, фрагмент кетменя, цвяхи та ін.). З прикрас — віта бронзова заколка,

намистини з коралів та бірюзи. Знайдено також декілька російських та східних монет. Отже, матеріал культурного шару житлового кварталу належить досить широкому хронологічному діапазону — від 16 до 19 ст., але деякі речі мають більш раннє датування і за аналогіями відносяться до кінця 14 — 15 ст. (Беляєва та ін. 2000, с. 9).

У 1997—1998 рр. загальну площу розкопу розширено до 230 м². Тут відкрито рештки будинку 18 ст., стіни якого було складено з каменю та сирцевої цегли, а дах сформований з очерету, драмки та глини. Завершено розкриття кам'яного водостоку та проведено роботи з його консервації. Серед колекції знахідок цього сезону відзначаємо люльку з пінного каменю, орнаментовану намистиною «око від пристріту» всередині візе-

Рис. 3. Урочище Левада, ями в траншеї

рунку та сердолікову інталію, прикрашену високохудожньою мініатюрою — рослинним орнаментом, написом «Ісмаїл» та клеймом у вигляді ножиць і дати 1163/1749 р. (Біляєва та ін. 1998, с. 56; Ersoy, Beliaeva 1999, р. 268).

Протягом польового сезону 2008 р. в урочищі були продовжені розкопки ділянки (площею 384 м²), частина якої вивчалась раніше — наприкінці 1990-х рр. (Біляєва, Ерсой, Болтрик 2003, с. 55). Матеріали, отримані під час зачистки цієї території, майже на поверхні ґрунту, обумовили вибір місця цьогорічних досліджень. Отже, було закладено траншею (площею 48 м²), у системі сітки квадратів вона охоплювала 12 квадратів розмірами 2,0 × 2,0 м — кв. Г—П/6 (рис. 2). У квадратах І—К/6 на глибині 0,4 м, зафіксовані залишки водостоку (довжиною до 1,5 м, завширшки 0,8—1,0 м) вірогідно 19 ст. Також тут відкрито залишки господарських будівель та ями (рис. 3), які за археологічними знахідками датуються переважно в межах 16—18 ст.

Серед артефактів переважають уламки тарного (амфори), кухонного (горщики, глеки, чайники, миски) та столового посуду з червоної та сірої глини без поливи та з монохромною (зеленого, жовтого, брунатного кольорів) і поліхромною поливою (рис. 4: 6—8). Наявні також фрагменти мілетських посудин, напівфаянсових посудин турецьких центрів художньої кераміки Ізнік та Кютахья (рис. 4: 1—3), уламки чашок з китайського фарфору (рис. 4: 4), скляного посуду (рис. 4: 5). Присутній також так званий технічний або ж освітлювальний посуд у вигляді свічників. Серед знахідок є група керамічних люльок (60 одиниць) різних типів з червоної, сірої та світлої глини (рис. 5). В колекції знахідок репрезентовані також металеві речі, серед яких були знаряддя праці

з заліза, уламки різноманітних виробів з бронзи, свинцю та міді. Вироби з кістки представлені заготовками з трубчастих кісток з відпиляним кінцем. Від єдиної ювелірної прикраси збереглась вставка овальної форми із сердоліку (в техніці кабашон) в срібний перстень. Будівельні матеріали репрезентовано великою кількістю червоноглиняної черепиці (на одному екземплярі збереглися відбитки чотирьох пальців). У кв. М/4 на гл. 0,35 м зафіксовано скупчення монет (скарб?) Російської імперії з білого металу, датованих 1766 (1), 1784 (2) та 1787 рр. (1), і мідна монета 18 ст. (Біляєва та ін. 2009, с. 10—11).

2. Ділянка Синагога поблизу будівлі бувшої синагоги. Розташована у центральній частині замчища давнього міста, існування якого передувало розбудові укріплень османських часів. Дослідження розпочалися 1990 р., коли тут заклали першу траншею, де зафіксовані рештки будівлі, зруйнованої під час штурму міста в 1788 р., про що свідчать сліди пожежі, ядра та бомби. Серед решток будівлі знайдено велику кількість уламків керамічного посуду (в тому числі і порцелянового), виробів зі скла, люльок та мідну монету 1747 р. (Біляєва, Ляшко, Константинеску 1991, с. 5).

У 1992 р. продовжили роботи на цій ділянці. Площу розкопу розширено до 90 м². В ході розчистки підвалу розкритої раніше будівлі кінця 17—18 ст. отриманий цікавий матеріал. Поряд із уламками столового (фаянсового та полив'яного) та кухонного (корчага із типовим слов'янським орнаментом) посуду, знайдені: уламок бронзової платівки з арабським написом; уламок бронзової печатки; фрагментована срібна турецька монета кінця 17 ст., залізні вироби, картеч, фрагментовані люльки (Біляєва, Назаров, Якубов 1993, с. 11).

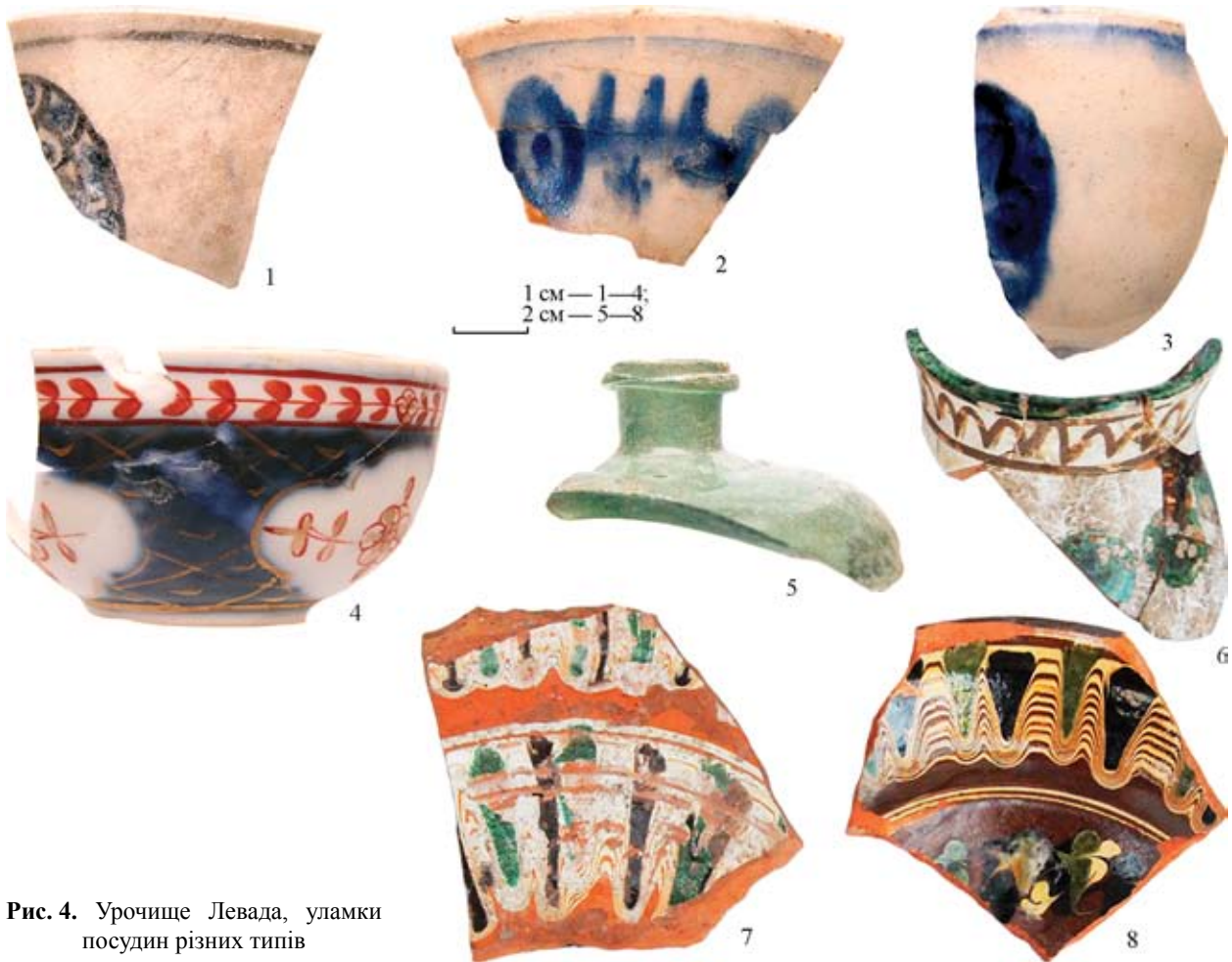

Рис. 4. Урочище Левада, уламки посудин різних типів

Роботами 1994 р. на ділянці виявлено розвал кладок приміщень, зруйнованих внаслідок бомбардування під час військових дій. Тут виявлено 10 ядер та уламки принаймні двох бомб. Серед найбільш цікавих знахідок — великий ольвійський ас, який виявлено у турецькому шарі. Також знайдено багато уламків керамічного посуду, зокрема, високохудожнього фаянсового, люльки, бронзовий кофейник (?) (Беляєва та ін. 2000, с. 9).

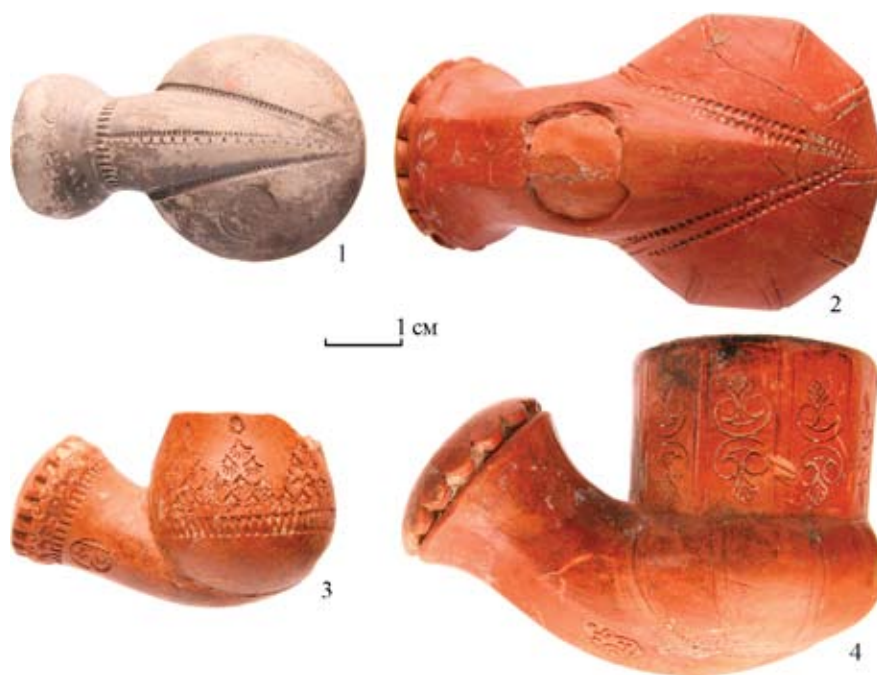
У 1997—1998 рр. спочатку було закладено траншею (15 × 2,0 м), а згодом розширено до 106 м². Зафіксована потужність культурного шару — 2,0—6,0 м. Найважливішим результатом досліджень є відкриття комплексу будівель палацу середини 18 ст. Відкрито фрагменти східної та північної стін загальною довжиною 15 м при товщині 1,5 м. Фундаменти їх складено з ракушняку — ззовні великі підтесані, міцно підігнані каміння на глиняному розчині, середину забутовано дрібними камінцями. Ці стіни оточують традиційний османський двір, мощений плитами з ракушняку. У дворі зафіксований опалювальний пристрій (на кшталт каміну із відтесаних сплюснених каменів) та глибокий колодязь. Серед знахідок багато будівельних —

архітектурні деталі з ракушняку, кварциту, турецька червона цегла, яку згодом, вже у 19 ст. використали вдруге. Речові знахідки репрезентовано високохудожніми виробами турецьких центрів Ізніка та Кютах'ї (полив'яний та фаянсовий посуд, кахлі), посудинами з селадону, скла, люльками (в тому числі і з позолотою).

Під руїнами палацу відкрито раніше культурні нашарування османського, а можливо і передосманського часу — від рубежу 14—15 до 17 ст. включно. Серед знахідок — розвали та уламки посудин цього часу, яким є аналогії у комплексах пам'яток Криму та Аккерману (Біляєва та ін. 1998, с. 56).

У 2003 р. дослідження були зосереджені саме на цій ділянці. Загальна площа розкопу дорівнює близько 0,48 га (разом із сіткою будівельних залишків стін колишньої синагоги). Для її будівництва у першій половині 19 ст. використали деталі будівельних конструкцій фортеці, що було зафіксовано і раніше. В розкопі були знайдені будівельні залишки: вапнякові квадра (розм. 0,35 × 0,32 м) та плита (розм. 0,45 × 0,2 × 0,12 м); архітектурна деталь округлої форми з пісковіку (діаметром 0,44 м) з отвором посере-

Рис. 5. Урочище Левада, глиняні люльки

дині (діаметром 0,07 м); вапнякова прямокутна плита із залишками вапнякового розчину з одного боку (розм. $0,3 \times 0,2$ м); кахельна червоноглиняна плитка майже квадратної форми (розм. $0,11 \times 0,10$ м) з борозенками від трьох пальців. Від османського часу зберігся уламок мармурової мийки.

У материковому ґрунті, в квадраті 5, на глибині 1,85—1,9 м зафіксовані заглиблення (умовно визначені яма 1 і яма 2), які, вірогідно, пов'язані із будівлею, що передувала будівництву синагоги.

Матеріальний комплекс складають: характерний для Очакова османських часів кухонний червоноглиняний посуд (казани з горизонтальними ручками), полив'яний столовий посуд (чаші з орнаментом сграфіто, фрагменти чайного та кофейного сервізів виробництва Кютах'ї та Ізніка), фаянсові табакерки; керамічні люльки з клеймами і одна з арабським написом; скляні посудини (в тому числі аптекарський флакон). Цікавим є бронзовий поясний набір, який складається з чотирьох елементів (прямокутної пряжки з язичком та трьох шестипелюсткових розеток), що частково пошкодились через перебування в пожежі (Біляєва, Фіалко 2004, с. 74).

3. Територія міського скверу досліджувалась протягом двох польових сезонів.

Шурф поза межами колишніх фортець, було закладено в 2008 р. у північно-східній частині скверу (між вулицями Енгельса та Миру з одного боку і вулицями Бабеля та Луначарського з іншого, навпроти Центрального ринку), за 250 м від музею О. В. Суворова. Його прокла-

дено в напрямку Схід—Захід, розмірами $1,0 \times 2,5$ м, глибиною 1,5 м (рис. 6). Роботи на цій ділянці проводились з метою подальшого вивчення розповсюдження культурних нашарувань територією сучасного міста, з'ясування потужності культурного шару та його характеру. В ході робіт тут отримано відносно скромний в кількісному відношенні матеріал. У шурфі виявлені залишки горілих дерев'яних конструкцій та цегли; на глибині 0,2—0,4 м знайдений уламок миски сграфіто, а також фрагменти посудин Кузнецовського фарфору та української кераміки 19 ст. Серед знахідок варто відзначити уламки посудин сграфіто 14—15 ст., які засвідчують існування тут поселенської структури ще до побудови містечка Менглі Гірея у 1492 р. (Біляєва, Карашевич, Фіалко 2004, с. 453).

Траншею 1 закладено в 2009 р. з боку вул. Енгельса (близько до перетину вулиць Енгельса та Луначарського). Траншея складається з двох частин розмірами $8,0 \times 1,0$ м та $2,32 \times 1$ м, оскільки її перетинає асфальтована доріжка завширшки 1,0 м (рис. 7). Глибина траншеї 0,4 м. Серед знахідок згадаємо уламок люльки 18 ст., свинцеву гирьку, уламок фаянсової посудини з монограмою латинськими літерами. Загалом матеріали датовано 19 — початком 20 ст.

4. Розкоп 1, закладений у 2009 р. навпроти скверу на розі вул. Бабеля і Миру, площею 75 м^2 (три квадрати розмірами $5,0 \times 5,0$ м). З глибини 0,35 м до 1,46 м виявлено дві кладки, що утворювали кут будівлі з внутрішнього боку (рис. 8). Верхній шар кладок утворений з щільно підігнаних підтесаних крупних каменів

Рис. 6. Територія скверу, шурф 2008 р.

(розмірами 0,4 × 0,2 м). Наступні 7—8 рядків у кожній і до 10 рядків у кутку (у місті перев'язки обох кладок) складені з невеликих за розмірами, пласкуватих каменів. Кладка переважно пастелиста, завтовшки 0,55 м. Висота кладки 1 дорівнює 0,6—0,7 м, довжина її — 4,4 м. Кладка 2 збереглася на висоту 0,9 м, виявлена довжина її — 3,6 м. У кутку висота стін дорівнює 1,46 м. Верхній шар складають цеглини червоно-брунатного кольору з клеймами очаківських заводів середини 19 ст. В середині траплялися також уламки черепиці. За характером кладок та їх розмірами будівельні залишки, що зафіксовані, представляють фундамент будинку першої половини — середини 19 ст.

Під будівельними залишками (у передматериковому та материковому шарах, на глибині 1,3—1,7 м), під шаром попелу, горілої деревини, уламками бомб та чавунних ядер, переважно у північно-східній частині розкопу зафіксовані чотири поховання за мусульманським обрядом, вірогідно кінця 18 ст. Серед небіжчиків підліток (поховання 3), дитина (поховання 4) та двоє дорослих індивідів (поховання 1 і 2). Найкраще зберігся кістяк в похованні 1 (на глибині 1,7 м) — жінка близько 70 років лежала випростано на спині, головою на захід, обличчям на південь. Ноги її первісно були зігнуті колінами догори, проте згодом завалилися праворуч (рис. 9). Могильна яма, впушена у материк, не-

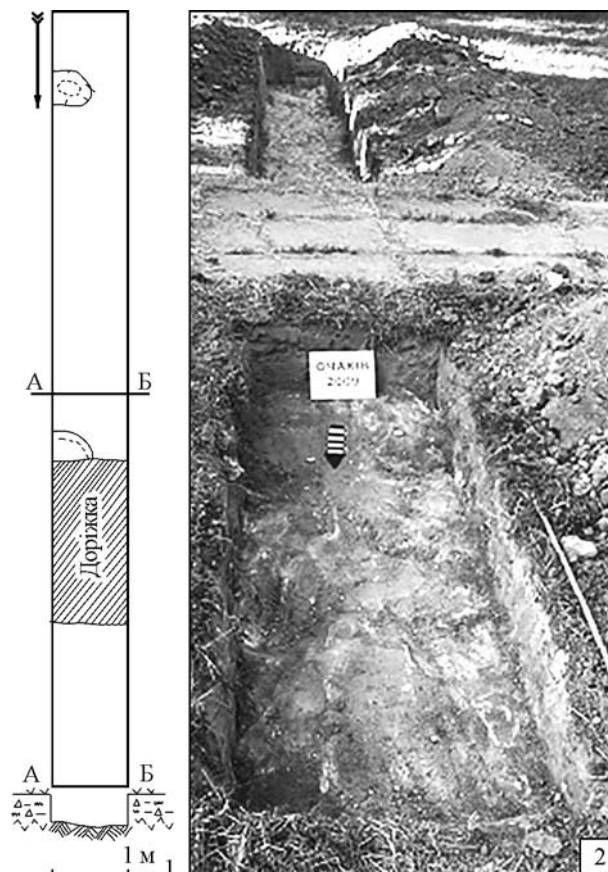

Рис. 7. Територія скверу, траншея 1 2009 р.: 1 — план і розріз; 2 — фото

глибока — до 0,1 м. Слідів насильницької загибелі не зафіксовано. За легендами неподалік від місця розкопу існував турецький цвинтар.

На північний захід від кладки 2 зафіксовано яму 1, можливо приміщення, з мішаним темним заповненням. Розмір ями встановлений приблизно (діаметр 2,5 м) через те, що її східна частина підходить під стінку розкопу, а західна — під кладку 2 і виходить за нею у кв. 1. Біля північної стінки в підлозі ями (приміщення?) влаштована маленька ямка квадратної форми (розмірами 0,45 × 0,37 м на рівні підлоги). Дно її зафіксоване на глибині 3,05 м від рівня денної поверхні (рис. 10: 2). На глибині 1,5 м тут розчищено стегнову кістку людського кістяка.

Культурний шар датовано за матеріалами османського періоду 16—18 ст. та попереднього часу, про що свідчить знахідка кераміки сграфіто з заповнення ями на глибині 2,2 м.

5. Траншею 2 було закладено 2009 р. поблизу будинку колишньої мечеті, що зараз входить до ансамблю православного Миколаївського собору Московського патріархату. Розміри її 8,0 × 1,0 м, глибина 2,07 м, орієнтована за сторонами світу. На глибині 1,0 м, майже у центральній частині траншеї зафіксовано кам'яну кладку

завширшки 1,0 м, яка перетинала траншею навскісно (рис. 10: 1). У траншеї 2 знайдено фрагменти горловин червоноглиняних посудин без поливи, фрагмент ручки та дна світлоглиняних посудин, фрагменти свічників з зеленою поливою, фрагмент вінця Мілетської тарілки, уламки посудин з поліхромною поливою, фрагменти блюд з розписом по ангобу, фрагменти турецьких люльок та ін. (Біляєва, Карашевич, Фіалко 2010b, с. 6—7). Загалом матеріали належать до османського періоду.

6. На садовій ділянці приватної садиби № 51 по вул. Червоних партизанів проводились роботи в 2009 р. Тут було закладено шурф 1 глибиною 0,4 м, в якому знайдено уламок вінця посудини з зеленою поливою та мідну монету (Біляєва, Карашевич, Фіалко 2010b, с. 7).

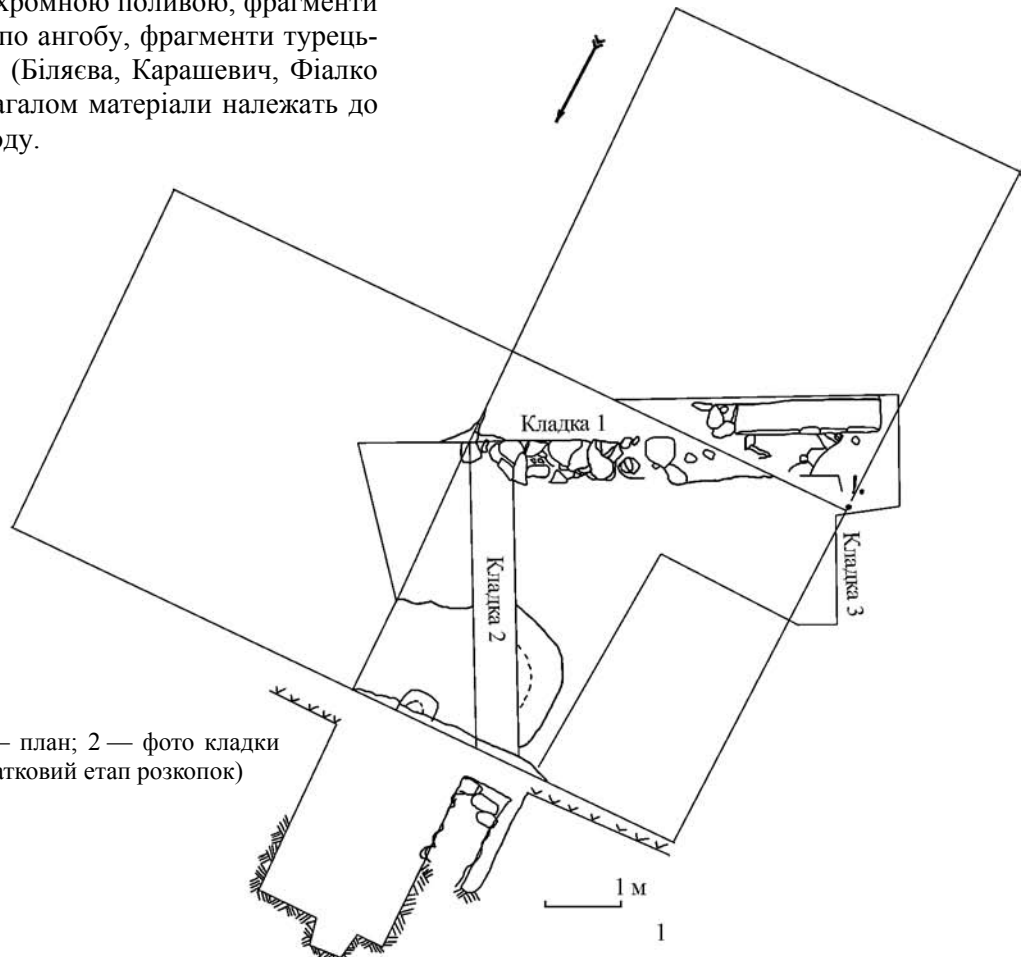

Рис. 8. Розкоп 1: 1 — план; 2 — фото кладки фундаменту (початковий етап розкопок)

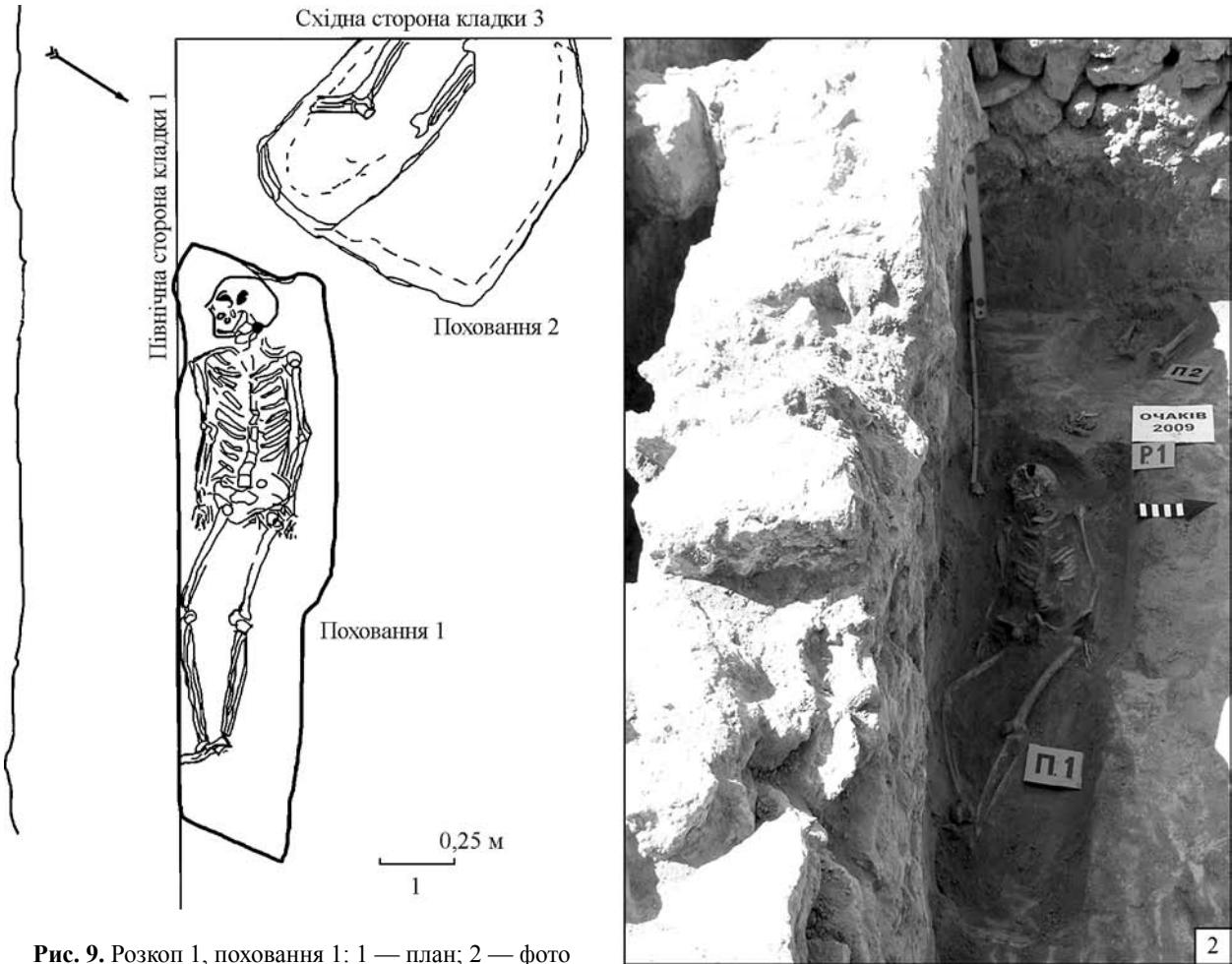

Рис. 9. Розкоп 1, поховання 1: 1 — план; 2 — фото

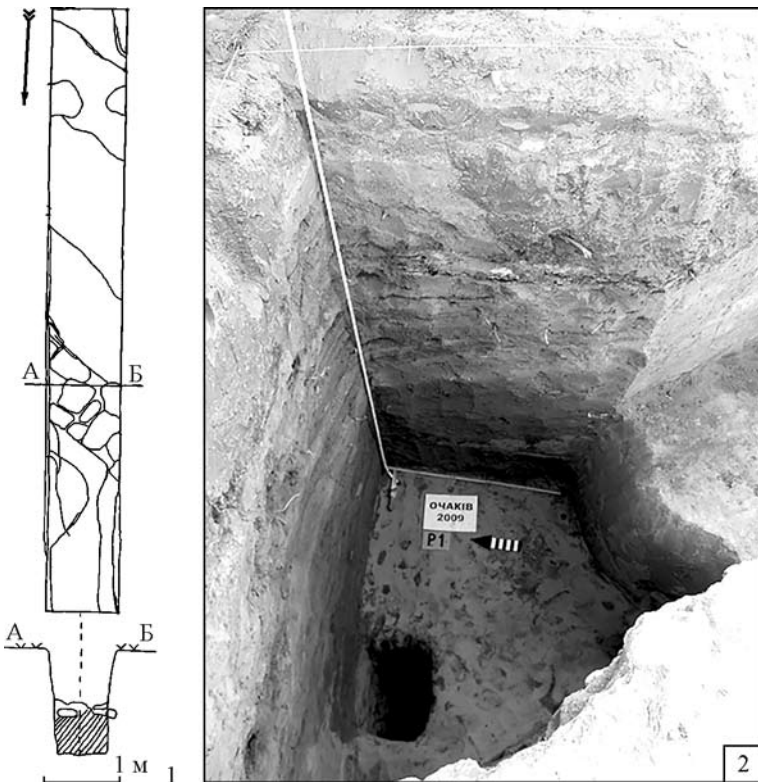

Рис. 10. Розкопані об'єкти 2009 р.: 1 — план траншеї 2; 2 — розкоп 1, фото ями 1

Археологічні дослідження 1990—2009 рр. на території центральної частини стародавнього Очакова, дали важливі й цікаві матеріали. Отримані результати дозволили відзначити кілька важливих момен-
тах.

1. Численні артефакти різних хронологічних періодів засвідчують життєдіяльність місцевого населення на території історичної частини міста та його околиць від античності до нового часу включно.

2. Уламки кераміки сграфіто 14 ст. в шарах центральної частини міста свідчать про існування тут певної поселенської структури ще до побудови містечка Менгли Гірея у 1492 р.

3. Характер матеріального комплексу, культурна приналежність окремих його складових мають важливе значення для вивчення історії козацтва на теренах України, специфіки формування культури та е-

носу на південних землях, взаємовпливів різних культур.

Отже, отримані в різних частинах старого міста результати засвідчують, з одного боку, перспективність подальших археологічних досліджень саме історичного центру міста. І з іншого боку, ці матеріали мають велике значення у вирішенні багатьох актуальних проблем історико-культурного розвитку міста, одного з важливих стратегічних центрів Північного Причорномор'я.

Література

- Беляева, С. А., Корпусова, В. Н., Якубов, В. Н. 1997. Исследования исторического центра г. Очакова. *Археологічні відкриття в Україні 1993 р.*, с. 9—10.
- Беляева, С. А., Ляшко, С. Н., Константинеску, Л. Ф. 1991. Раскопки в г. Очакове. *Археологічні дослідження на Україні 1990 р.*, с. 5—6.
- Беляева, С. О., Назаров, В. В., Якубов, В. М. 1993. Дослідження історичного центру м. Очакова. *Археологічні дослідження на Україні 1992 р.*, с. 11—12.
- Беляева, С. О., Корпусова, В. М., Сміленко, А. Т., Якубов, В. М. 2000. Розкопки у місті Очакові в 1994 році. *Археологічні дослідження в Україні 1994—1996 рр.*, с. 9.
- Біляєва, С. О., Болтрик, Ю. В., Карашевич, І. В., Фіалко, О. Є. 2009. Про роботу Південної Середньовічної експедиції у 2008 р. *Археологічні дослідження в Україні в 2008 р.*, с. 9—11.
- Біляєва, С. О., Виногородська, Л. І., Сухобоков, О. В., Ерзой, Б. 1998. Археологічні дослідження в Очакові. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.*, с. 55—57.
- Біляєва, С. О., Ерсой, Б., Болтрик, Ю. В. 2003. Дослідження міжнародної Південної Середньовічної експедиції у 2001—2002 рр. *Археологічні відкриття в Україні в 2001—2002 рр.*, с. 55.
- Біляєва, С. О., Каравайко, Д. В., Карашевич, І. В., Фіалко, О. Є. 2011. Роботи Міжнародної Південної Середньовічної експедиції ІА НАНУ. *Археологічні дослідження в Україні в 2010 р.*, с. 37—38.
- Біляєва, С., Карашевич, І., Фіалко, О. 2010а. Історико-археологічні дослідження 2008—2009 років у м. Білгороді-Дністровському та м. Очакові. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 19, с. 448—454.

Біляєва, С. О., Карашевич, І. В., Фіалко, О. Є. 2010b. *Звіт про роботу Міжнародної Південної Середньовічної експедиції у 2009 р. Дослідження в м. Очакові.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2010/238.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2004. Охоронні розкопки в Очакові у 2003 р. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, с. 74.

Ersoy, B., Beliaeva, S. 1999. Özi kalesi (Ukrayna—Ochakiv) arkeolojik çalışmaları. In: *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi. Bildirileri 4—7 Kasım 1997, Ankara.* Ankara, p. 263—268.

Essay 4

THE RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS OF ANCIENT OCHAKIV CENTRAL PART

During 1990—2009 the Southern Medieval Archaeological Expedition of the Institute of Archeology of NAS of Ukraine carried out archaeological excavations on the territory of the central part of ancient Ochakiv. The works were carried out on two major sites (Levada and Synagogue) and several other locations. These studies have given important and interesting materials. The results allowed us to note some important points.

1. Numerous artefacts of different chronological periods testify to the life of the local population in the historic part of the city and its surroundings from antiquity to the present time.

2. The fragments of 14th century pots sgraffito in the layers of the central part of the city indicate the existence of a certain settlement structure here before the construction of the Mengli Giray city in 1492.

3. The nature of the material complex, the cultural identity of its individual components are important for studying the history of the Cossacks in the territory of Ukraine, the specifics of the formation of culture and ethnicity in the southern lands, the mutual influences of different cultures.

Thus, the results that were obtained in different parts of the city, on the one hand, testify to the prospect of further archaeological investigation of the historical city centre. On the other hand, these materials are of great importance in solving the many actual problems of the historical and cultural development of the city, one of the significant strategic centres of the Northern Black Sea region.

Keywords: Ochakiv, historical center, archaeological investigation, city structure, composition of artefacts.

- БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна**, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна, svitbil@ukr.net.
- BILYAYEVA Svitlana O.**, Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine, svitbil@ukr.net.
- БОЛТРИК Юрій Вікторович**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділом, Інститут археології НАН України, Київ, Україна, boltryk@ukr.net.
- BOLTRYK Yurii V.**, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine, boltryk@ukr.net.
- ФІАЛКО Олена Євгенівна**, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна, ofialka@ukr.net.
- FIALKO Olena Ye.**, Doctor of Historical Sciences, Leading Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine, ofialka@ukr.net.

Нарис 5

АРХЕОЛОГІЧНІ ДАНІ ПРО ПРИСУТНІСТЬ НА НИЖНЬОМУ ДУНАЇ НАРОДІВ ПІВНОЧІ — РУСІВ, ВАРЯГІВ, НОРМАНІВ

Увага автора зосереджена на слідах присутності північних народів на Балканах, а саме в районі Нижнього Дунаю доби середньовіччя. У статті розглянуто й проінтерпретовано деякі нові, а також відомі археологічні знахідки та пам'ятки в Болгарії та Румунії.

Ключові слова: скандинави, варяги, Київська Русь, нижній Дунай; скандинавський стиль, рунічні знаки.

Интерес багатьох вчених до проблем історії русько-варязько-норманської присутності в середні віки на Балканах виник з давніх-давен (Andronic 1969, p. 207—215; Blondal 1978; Ciggaar 1974, p. 301—342; 1981, p. 78—96; Shepard 1973, p. 53—92; Гюзелев 2002, с. 13—33; Theotokis 2012, p. 126—156; 2014), але археологічні свідчення були відносно мізерними (рис. 1). Тут зупинимо увагу на цій темі, використовуючи деякі опубліковані, але мало відомі матеріали (Barnea 1954, p. 195—227; 1955, p. 169—180; Dinogetia 1967, p. 119, 298, fig. 173: 26; Комша 1987, с. 100—111; Перхавко 2000, с. 175—187), а також нові дані.

І. МІСТА — ФОРТЕЦІ — ПОСЕЛЕННЯ — МОГИЛЬНИКИ

Нуферу / Преславиця (?). Серед дослідників була поширена гіпотеза про те, що згаданий у «Початковому зведенні» давньоруського літопису «Повість минулих літ» Переяславець на Дунаї «не любо ми єсть в Києвъ быти. хочю жити с Переяславци в Дунаи аєко то єсть середда в земли моєи», знаходився на місці села Нуферу (на правому березі правого рукава дельти Дунаю; стара назва — Прислава). Провідний болгарський фахівець із сфрагістики І. Йорданов перерахував усі джерела, в яких є така згадка — Преслав, Предслав, Перкслав, Преславиця. На

© В. ЙОТОВ

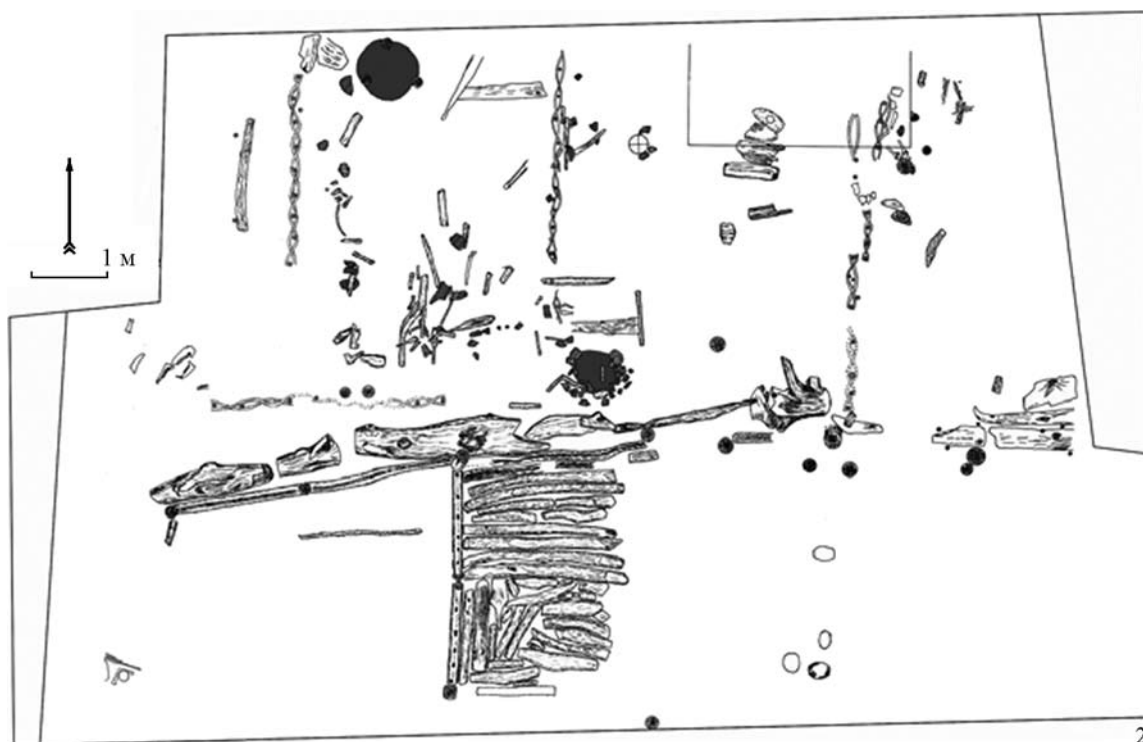

Рис. 1. Карта місцезнаходження артефактів та основні пункти пересування варягів на Константинополь

його думку, у X—XI ст. всі ці назви відносяться до другої столиці Болгарського царства — Великого Преслава. Болгарський вчений вважає, що назва «Малий Преслав» належить внутрішній фортеці міста (Jordanov 2003, p. 148—154).

Потрібно все-таки відзначити, що в останні кілька десятиліть при розкопках у с. Нуферу були виявлені залишки дерев'яних будівель (рис. 2: 1—2), найхарактерніших для середньовічної архітектури Північної Європи і відомих за розкопками у Новгороді та Старій Ладозі (Росія) у X—XI ст. Румунські дослідники О. Даміан та М. Васіле визначили цей район своїх розкопок як «варязьку вулицю» (*Varangian street; Varangian quarter*) і як можливе тимчасове розміщення найманців візантійської армії (Damian, Vasile 2011, p. 275—290).

Рис. 2. Дерев'яні будівлі, виявлені в Нуфер: Варязька вулиця за О. Даміан та М. Васіле (фото і план)

Все-таки, щоб розмістити Переяславець з літопису в дельті Дунаю, нам потрібне більше доказів.

Середньовічні шари в Діногеції, Новіодунумі, Хиршові. Знахідки, що відносяться до північного впливу, були виявлені в середньовічних шарах та могильниках у Діногеції, Новіодунумі та Хиршові (все на правому березі р. Дунаю).

Прикладом впливу з півночі можна вважати гребінець (рис. 3), знайдений у Діногеції (Dinogetia 1967, p. 91, fig. 45: 1). Основні паралелі вказують на скандинавські знахідки такого типу (див.: Ashby 2011, type 8a — *Triangular section*).

В. Б. Перхавко, який особисто відвідав перші з двох вищезгаданих об'єктів, перерахував у таблиці відповідно: для Діногеції — близько 450 овруцьких шиферних пряслиць та 7 покритих

Рис. 3. Гребінь з рогу з Діногеції

кольоровою поливою глиняних яєць (тут представлено одне — рис. 4: 1); для Noviodunum — 6 керамічних яєць (тут представлено три — рис. 4: 2—4; Перхавко 2000, табл. 2; див.: Dinogetia 1967, p. 119).

Керамічне розписне яйце було знайдено також у фортеці поблизу Хиршова (рис. 4: 5)¹.

¹ Дякую дослідниці об'єкта Hârșova Cristina Paraschiv-Talmațchi за інформацію й фото.

Рис. 4. Керамічні розписні яйця / писанки, виявлені в середньовічних шарах: 1 — Диногеція; 2—4 — Новіодунум; 5 — Хиршов; 6 — Браїла

Рис. 5. Знахідки з фортеці на острові Пакуюл луй Соаре: 1 — два бронзові медальйони із зображеннями птахів — орлів або соколів; 2 — мідна пластівка з вирізаним молотом — символ скандинавського бога Тора (?)

Ще одне було знайдене й у могилі у місті Браїла (рис. 4: 6; Căndea 2010, p. 131, fig. 1).

Фортеця на дунайському острові Пакуюл луй Соаре. Хоча це все ще дискусійне питання, можна припустити, що фортеця на Дунайському острові Пакуюл луй Соаре була побудована візантійцями і була військовою противагою найбільшому середньовічному місту Болгарії — Доростолу. Для командирських та імператорських судів була побудована спеціальна пристань (відомо, що середньовічні болгари не мали флоту). Для нашої теми фортеця на острові Пакуюл луй Соаре важлива ще й тому, що там було виявлено кілька знахідок, які мають скандинавське походження: бронзове навершя меча (див. далі: рис. 12: 1); два бронзові медальйони із зобра-

женнями птахів — орлів або соколів (рис. 5: 1); мідна пластинка (рис. 5: 2) з вирізаним молотом — на мій погляд, як символ скандинавського бога Тора (?).

Доростол / Дрьстър (сучасна Сілістра). Дивно, але після десятиліть археологічних розкопок у Салістрі — середньовічному Доростолі, було виявлено лише кілька знахідок, пов'язаних із присутністю людей із півночі. В. Б. Перхавко, який особисто відвідав музей у місті на початку 1990-х рр., нарахував близько тридцяти овруцьких шиферних пряслиць.

Мені вдалося розшукати в колекції Історичного музею Сілістри загалом 24 прясла — 23 з яких, знайдені в Доростолі, і одне — в фортеці неподалік селища Ветрен, розташованого на бе-

Рис. 6. Знахідки овруцьких пірофілітових пряслиць: двадцять три знайдені в Доростолі, одне біля селища Ветрен

резі Дунаю, приблизно в 20 км на захід від Сілістри (рис. 6; Йотов 2017, с. 123—126, табло I—IV).

Крім цих згаданих вище знахідок, саме з Доростола / Сілістри походить найбільша кількість

невеликих культових сокир із бронзи (рис. 7). Такі предмети зазвичай пов'язують із давньоруським впливом (Атанасов 2018, с. 221—234).

Рис. 7. Культові сокири з бронзи з Доростола-Сілістри

Рис. 8. Знахідки з Варни: 1 — оvrучькі пірофілітові пряслиця; 2 — керамічні розписні яйця / писанки; 3 — писанка від некропола Одириці

Варна. Стародавній Одесос (нинішня Варна) був залишений візантійцями у 614 році, щоб знову ожити наприкінці X — на початку XI ст. (після реконквісти імперією території Першого болгарського царства) як візантійське місто під назвою Варна. Судячи з розкопаних на початку XXI століття секторів (Плетньов 2007, с. 232—241), напевно, на початку XI ст. тут було збудовано нову візантійську фортецю. Пов'язаний із візантійською Варною XI ст. був і один із останніх набігів варягів на Константинополь — згідно з джерелами, у 1043 р. Дружина під проводом князя Володимира Новгородського (сина князя Ярослава) втратила кораблі під час шторму і

близько 6000 воїнів під проводом воєвода Вишатою розпочали свій зворотний шлях по суші, але були розбиті під Варною місцевим правителем візантійських придунайських провінцій в середині XI ст. Катакалоном Кекавменом (див.: Литаврин 1967, с. 71—86).

У Варні, під час розкопок у 1960-х рр. в Римських термах у середньовічному шарі було знайдено близько 40 (рис. 8: 1) оvrучьких пірофілітових пряслиць і два глиняні розписні яйця — писанки (рис. 8: 2; Йотов 2005, с. 143—150, обр. 1—38; 41—42).

Одне ритуальне яйце було знайдено і в розташованому в 30 км на північ від Варни печенізькому могильнику поблизу с. Одириці, Добрицької області (рис. 8: 3).

Висновки щодо об'єктів. Існуючі нині дані, на мій погляд, демонструють присутність скандинавських / варязьких груп тільки в Нуфери і, можливо, в Новіодунумі / Ісакчі, тобто в районі Дунайської дельти. Цілоком можливо, там функціонували торгові пункти Київської Русі на Балканах?

Ми стикаємося з іншою ситуацією у візантійській фортеці на Дунайському острові Пакуюл луй Соаре, де можна очікувати дислокованих варязьких / норманських найманців, які служили у візантійській армії.

На інших, зазначених вище пам'ятках, присутність представників народів Півночі має спорадичний характер. Усі знахідки у цих місцях можуть бути пов'язані з пізніми кочівниками — зокрема, з печенігами.

II. ОКРЕМІ ЗНАХІДКИ

Знахідки, оформлені в скандинавському / руському символічному стилі або мають схожі знаки. Свого часу І. Барнеа визначив один наконечник ремня з Диногеції (рис. 9: 1) як виконаний у скандинавському стилі (Barnea 1955, p. 7, fig. 4: 4). Можна додати два подібні наконечники. Перший (рис. 9: 2) опублікований у книзі Л. Дімітріу (Dimitriu 2001, Taf. 67: 12), а інший (рис. 9: 3) — з невідомого місця у Північно-Східній Болгарії — опублікований мною (Yotov 2003, p. 27).

У невідомому місці на північному сході Болгарії було виявлено наконечник ремня (рис. 10: 1), що нині зберігається в музеї в Добричі. На одному боці наконечника є рунічний знак, який можна віднести на час Рюриківської династії. Деякі знаки (рис. 10: 2) у знаменитому скельному монастирі біля с. Мурфатлар (у середині Північної Добруджі) А. Фетісов трактував аналогічним чином (Fetisov 2007, p. 29—44).

Згадані вище два медальйони з фортеці на Дунайському острові Пакуюл луй Соаре опуб-

лікував П. Діакону — автор глави «Предмети прикрас та культу» у другому томі книги, присвяченій розкопкам.

Цікаво, що знавець середньовічної культури Нижнього Дунаю П. Дьякону задовольнився лише згадкою кількох паралелей, трьома сносками та висновком про те, що ці медальйони повинні бути датовані серединою XIII ст. (Diaconu

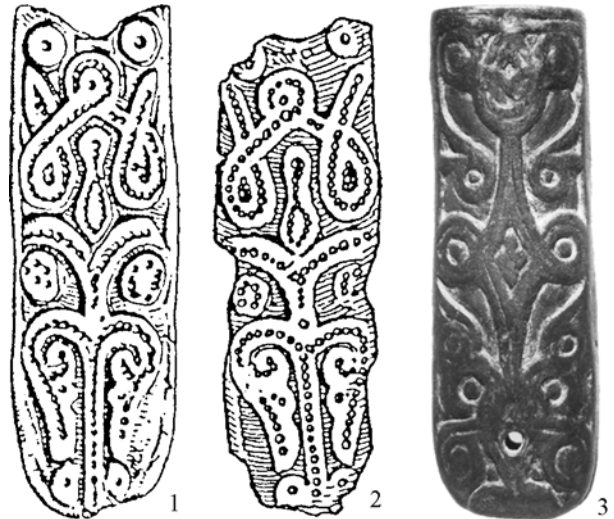
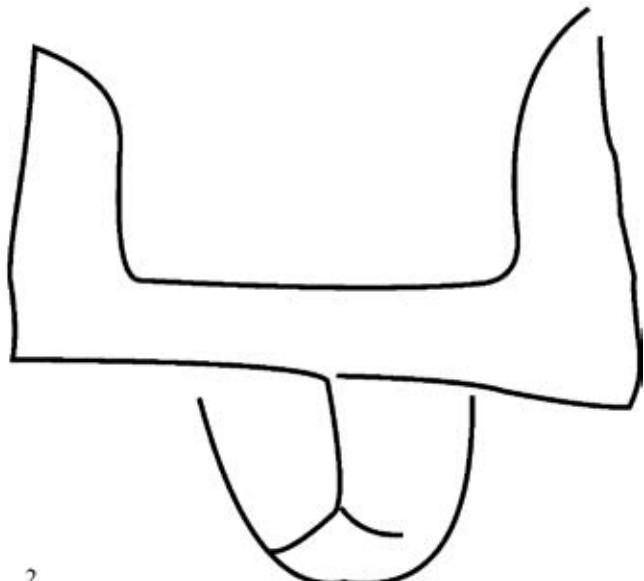

Рис. 9. Наконечник ремня скандинавського походження: 1 — Диногеція; 2 — місце невідоме, Румунія; 3 — місце невідоме, Північно-Східна Болгарія

Рис. 10. Рунічні знаки подібні до родових знаків часів династії Рюриків: 1 — наконечник ремня з невідомого місця у Північно-Східній Болгарії; 2 — знаки у знаменитому скельному монастирі біля с. Мурфатлар (середина Північної Добруджі)

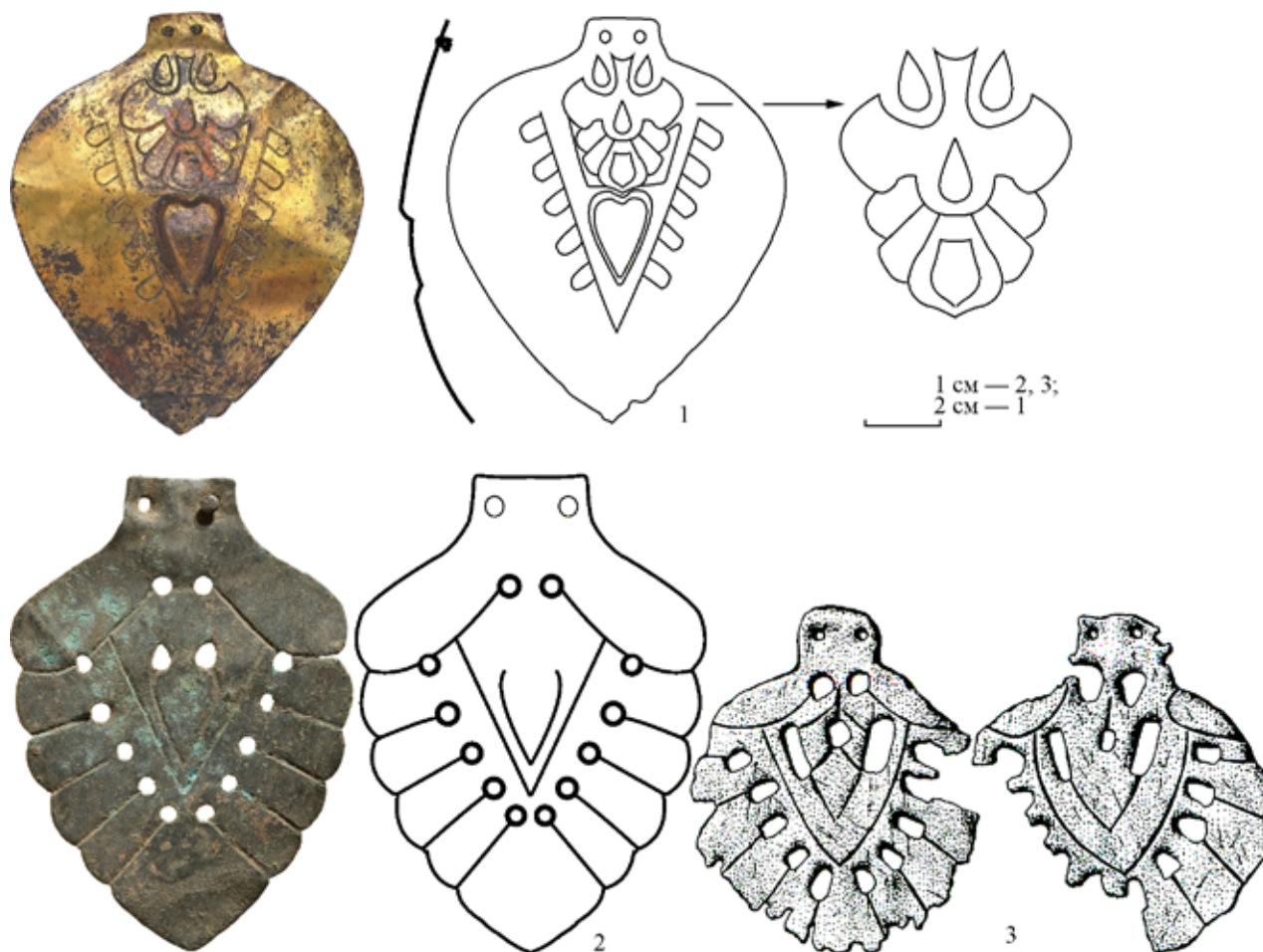

Рис. 11. Мідні аплікації: 1 — ранньосередньовічний шар в стародавньому місті Абритус (сучасний Разград, Північно-Східна Болгарія); 2 — Північно-Східна Болгарія; 3 — паралелі з музею «Шмідт» у Сомбатхей, Західна Угорщина

1977, p. 116, fig. 93: 3, 9). На мій погляд, опис медальйонів — коло, що замикає рельєф птиці, згідно з П. Дякону — о *acvilă* — орел — дозволяє припустити, що це матриці, і датувати ранішим часом — у XI — початком XII ст. Зображення птахів на двох медальйонах з Пакуюл луй Соаре також можуть бути ідентифіковані як соколи (Yotov 2016, p. 252, fig. 10: 14).

Найближчі паралелі, на які вказав П. Дякону, — це деякі орнаменти з ранньоугорських некрополів, і він також припустив скандинавський зв'язок. В Угорщині ця мода на прикраси, підкріплена рядом знахідок (Fodor 1998, p. 51, 54, див. також примітки), була, як на мене, привнесена в регіон з часів короткочасного перебування — наприкінці IX ст. — угорців у степах на південь від Києва.

Подібні мідні аплікації (рис. 11: 1) із ранньосередньовічного шару в стародавньому місті Абритус (сучасний Розград, Північно-Східна Болгарія) та з Північно-Східної Болгарії (рис. 11: 2) були опубліковані мною — з паралелями з музею «Шмідт» в Сомбатхей (рис. 11: 3), Західна Угорщина, з висновком, що більшість із них є

стилізованим зображенням птаха — швидше за все, сокола (Йотов 2017, с. 401—405; рис. на с. VIII—XII).

III. ЗБРОЯ

Два навершя руків'я мечів (рис. 12: 1) — так званого стилю Маммен — знайдено у фортеці на острові Пакуюл луй Соаре. Друге навершя випадково виявлене десь у Північно-східній Болгарії (рис. 12: 2) прикрашене гравюрами, висіченими сріблом, які утворюють мотиви спіралей та ліній, що переплітаються, на залізних поверхнях двох наконечників. Обидва навершя можна зарахувати до типу Петерсен R/S і датувати X — початком XI ст.

Списи. Один спис (рис. 13) був випадково знайдений десь на південь від Сілістри і зараз зберігається у приватній колекції в Болгарії. Спис прикрашений чотирипелюстковою розеткою, а втулка відповідає так званим «Балтійським наконечникам списів» групи M і датований другою половиною X або XI ст. (Кирпичников 1966, с. 13, табл. VI: 1—2). З іншого боку на-

Рис. 12. Навершя руків'я мечів: 1 — фортеця на острові Пакуюл луй Соаре; 2 — Північно-Східна Болгарія (імовірно, з поля битви 1087 р. на південь від Доростола)

конечника списа вирізані зображення птахів — можливо, соколів (?) чи водоплавних птахів.

Мечі. Після першої публікації меча скандинавського походження (рис. 14: 1) на території Болгарії (Парушев 1999, с. 31—32; Йотов 2004, с. 23, обр. 13) я отримав дозвіл і опублікував три інші скандинавські мечі, які зараз зберігаються в колекції Археологічного музею в Констанці, Румунія (рис. 14: 2—4). Один з них був знайдений неподалік від с. Албешті (на захід від міста Мангалія), два інших походять з невідомого місця, десь у внутрішній частині Північної Добруджі. Меч з Альбешті (рис. 14: 2) має інкрустації на одній із сторін, а на зворотному боці напис *Ulfberht*. За класифікацією Я. Петерсена всі три меча відносяться до типів E/W, X, V, що належать до другої половини X — початку XI ст.

Наконечники піхов мечів. Донедавна були відомі 2—3 наконечники піхов мечів скандинавського походження на Балканах. В останні кілька десятиліть їхня кількість збільшилася — частково, у зв'язку з моїм дослідницьким інте-

Рис. 13. Спис (імовірно, з поля битви 1087 р. на південь від Доростола)

Рис. 14. Мечі: 1 — на південь від Сілістри (імовірно, з поля битви 1087 р. на південь від Доростола); 2 — неподалік с. Албешті (на захід від м. Мангалія); 3, 4 — місце не відоме, Північна Добруджа

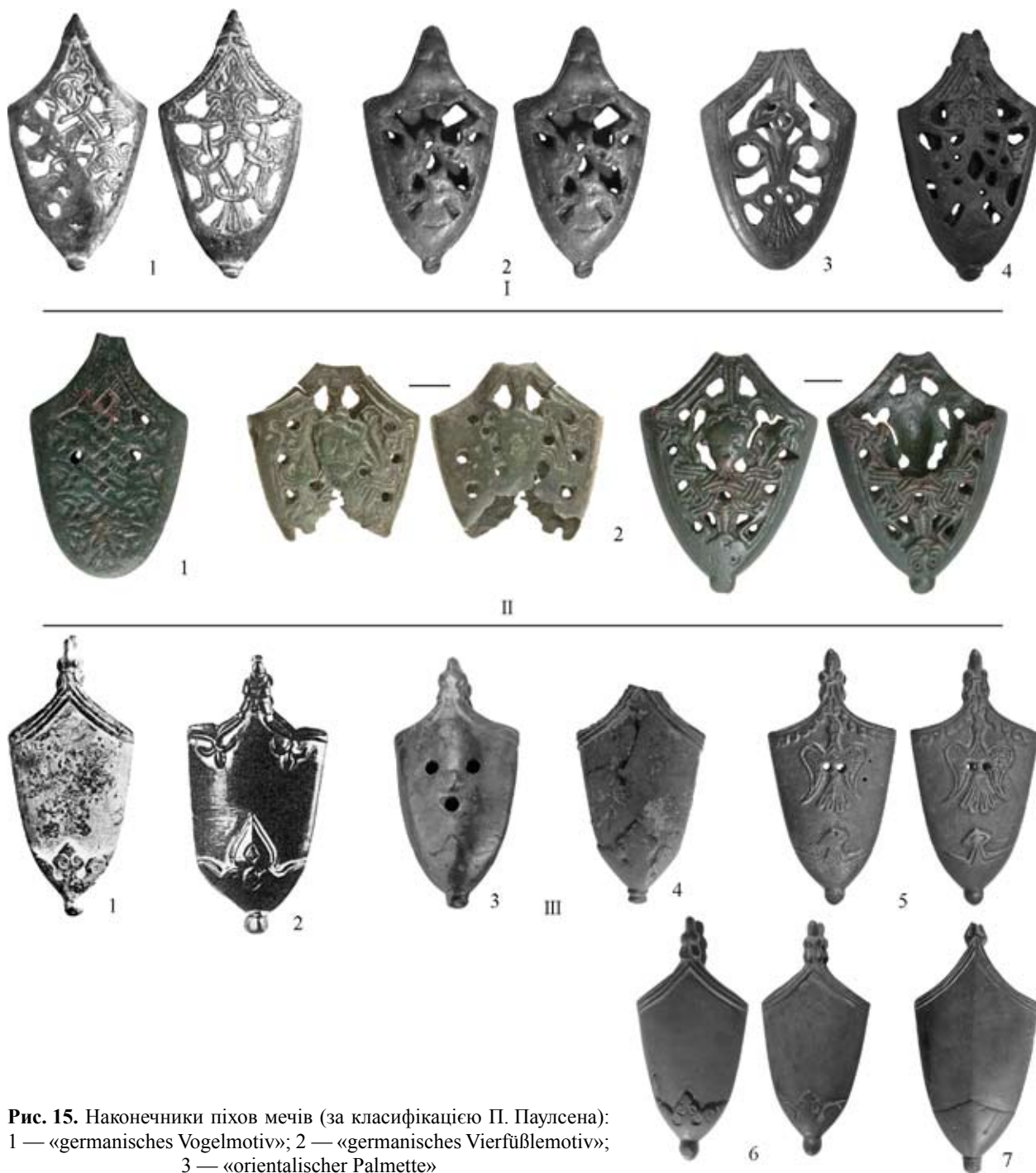

Рис. 15. Наконечники піхов мечів (за класифікацією П. Паулсена):
 1 — «germanisches Vogelmotiv»; 2 — «germanisches Vierfüßlemotiv»;
 3 — «orientalischer Palmette»

ресом до теми «Мечі у Візантії». Всі вони бронзові і мають багато паралелей у Європі.

Чотири зразки належать до групи «germanisches Vogelmotiv» (рис. 15: 1), а три інших — до «germanisches Vierfüßlemotiv» стилю (рис. 15: 2) (Paulsen 1953, р. 17—57). Інша група (рис. 15: 3) відноситься до стилю «orientalischer Palmette» за класифікацією П. Паулсена (Paulsen 1953, р. 59—67). Наскільки мені відомо, у Скандинавії є лише дві таких знахідки піхов (зі скарбу з острова Готланд: Paulsen 1953, Abb. 91; Thunmark-Nylen 2006, S. 707, Abb. III: 62, B: 1), а більшість їх поширена в районі південніше Києва, в Угорщині,

у Румунії та на південь від Дунаю (Корзухина 1950, с. 65—66, табл. I; Paulsen 1953, р. 48—57, 183, Fundkarten IV; Sikora 2003; Kainov 2010), що повертає до давно висловленої Г. Корзухіною гіпотези про їх виробництво на Балканах — точніше у Візантії, звичайно, як наслідування скандинавських зразків².

² У зв'язку з припущенням П. Паулсена, що наконечники піхов ножен «orientalischer Palmette» виготовлялися у Східній Пруссії, Г. Корзухина зауважила, що він «змішав в одну групу два різні типи» (Корзухина 1950, с. 69).

Щит. Єдина знахідка умбона скандинавського щита типу R 562 (рис. 16) також виявлена на південь від Сілістри. На підставі скандинавських паралелей цей умбон щита може бути датований X століттям.

Бойові сокири. Бойові сокири, на яких можна зупинити увагу, представлені зразками (рис. 17: 1—4), які переважно поширені в Скандинавії та степах Росії та України. Для Болгарії ця група, можна сказати, незвичайна. Варто звернути увагу, що бойова сокира з мідними інкрустаціями, що зображають хрести, водоплавних птахів, лодії (рис. 17: 1), виконувала функ-

Рис. 16. Мідний умбон щита

Рис. 17. Бойові сокири з Північно-Східної Болгарії

ції знаку влади та соціального рангу (Kotowicz 2013, p. 46, 53; fig. 7: 4).

З одного боку, деякі з представлених вище артефактів на основі їх скандинавських паралелей можна розглядати як речове свідчення набігів київського князя Святослава (968, 969—971 рр.), які призвели до послідовного завоювання майже всіх важливих центрів Першого Болгарського царства (в основному в сучасній Північно-Східній Болгарії).

Окрім варягів та норманів, які були візантійськими найманцями, деякі з артефактів, виявлених у районі Нижнього Дунаю та обговорюваних тут, могли бути пов'язані також із печенігами, які починаючи з кінця IX до початку XI ст. контактували з Київською державою та починаючи з 1050-х рр. розселилися на землях на південь від річки Дунай.

Лише деякі зі знахідок, перерахованих та обговорюваних у цій статті, були виявлені в ході регулярних археологічних розкопок і вони мають достовірне місце походження. На жаль, більшість інших були виявлені випадково, і те, що про них відомо, є приблизною областю або регіоном їхнього відкриття — в основному на південь від сучасного міста Сілістра (середньовічний Доростол), яке у середньовічному періоді відіграло важливу роль в історії Нижнього Дунаю. Значна частина зброї — списи, мечі, наконечники піхов — я вважаю, залишилася на полі битви під Доростолом у 1087 р. (детальніше див.: Yotov 2016). Це місце локалізується десь у 30 км на південь від Сілістри (середньовічний Доростол), і можна припускати, що багато матеріалів представляють кинутий обоз візантійської армії. Підставою пов'язувати виявлені на цьому місці матеріали з битвою є той факт, що частина зброї є безумовно скандинавського походження, а про участь у битві варязького загону, чий ватажок був відомий Намбіт, зазначено у письмових джерелах (Анна Комнина 1996, с. 209–210).

Література

Анна Комнина. 1996. *Алексиада* (перевод с греческого Я. Н. Любарского). Санкт-Петербург: Алетей.

Атанасов, Г. 2018. Отново за руско-варяжските култови бравички на Долен Дунав — addenda et corrigenda (по повод нови находки от Дръстър / Силистра). *Приноси към българската археология*, IX, с. 221—234.

Гюзелев, В. 2002. Средновековна България и Скандинавия през IX—XV в. В: *Викингите — мореплаватели, откриватели, създатели*. София, с. 27—67.

Йотов, В. 2004. *Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII—XI в.)*. Варна: Зограф.

Йотов, В. 2005. Археологически приноси към историята на Варна през средновековието (2). *Acta Musei Varnaensis*, III, 2: Древноруски внос във Варна през XI—XII в., с. 143—150.

Йотов, В. 2017. Овручки прешлени на Долния Дунав (XI—XII в.). *Сборник Добруджа*, 32: Силистра, Ветренл, с. 123—126.

Йотов, В. 2017. Апликация-та от ранносредновековния пласт върху Абритус — паралели и интерпретация. *Известия на Регионален исторически музей в Разград*, 2, с. 401—405.

Корзухина, Г. Ф. 1950. Из истории древнерусского оружия XI века. *Советская археология*, XIII, с. 63—94.

Кирпичников, А. Н. 1966. *Древнерусское оружие*. II: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв. Свод археологических источников, E1-36. Москва; Ленинград: Наука.

Комша, М. 1987. Изделия древнерусских городов на территориях к юго-западу от Киевской Руси. В: *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*. III, 1а. Москва: Наука, с. 100—111.

Литаврин, Г. Г. 1967. Пселл о причинах последнего похода русских на Константинополь в 1043 г. *Византийский временник*, XXVII, с. 71—86.

Перхавко, В. Б. 2000. Древнерусские купцы в Подунавье. В: Коновалова, И. Г., Перхавко, В. Б. *Древняя Русь и Нижнее Подунавье*. Москва: Памятники исторической мысли, с. 175—187.

Плетньов, В. 2007. Нови данни за средновековната варненска крепост. *Тракия и Хемимонт*, 1, с. 183—189.

Ambrosiani, K. 1981. *Viking Age combs, comb making and comb makers in the light of finds from Birka and Ribe*. Stockholm Studies in Archaeology, 2. Stockholm.

Ashby, S. 2011. An atlas of medieval combs from Northern Europe. *Internet archaeology*, 30. <https://doi.org/10.11141/ia.30.3>

Andronic, A. 1969. Români, bulgari, ruși și bizantini la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului al X-lea. *Memoria Antiquitatis*, I, p. 207—215.

Barnea, I. 1955. Byzance, Kiev et l'Orient Sur le Bas-Danube de X^e an XIIe siècle. In: *Nouvelles études d'histoire*. Bucarest, p. 169—180.

Barnea, I. 1954. Elemente de cultură materială veche rusească și orientală în așezarea feudală (secolele X—XX) de la Dinogetia (Regiuna Galați). *Studii și referate privind istoria României*, 1, p. 195—227.

Blondal, S. 1978. *Varangians of Byzantium: An Aspect of Byzantine Military History*. Cambridge.

Cândea, I. 2010. Mărturii arheologice de viață creștină în aria Brăilei înainte și după Sfântul Iachint de Vicina. In: *Istorie Bisericească, misiune creștină și viață culturală*, II. Galați, p. 119—143.

Ciggaar, K. 1974. L'Émigration Anglaise a Byzance après 1066: Un Nouveau Texte en Latin sur les Varangues à Constantinople. *Revue des Études Byzantine*, 32, p. 301—342.

Ciggaar, K. 1981. England and Byzantium on the Eve of the Norman Conquest. *Anglo-Norman Studies*, V, p. 78—96.

Damian, O., Vasile, M. 2011. Varangians nearby the Danube delta. About an archaeological discovery in the Byzantine fortress at Nufaru, Tulcea county. *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, 62, 3—4, p. 275—290.

Diaconu, P., Volceanu, D. 1972. *Păciul lui Soare*. I. București.

Diaconu, P., Baraschi, S. 1977. *Păcuiul lui Soare*. II. București.

Dimitriu, L. 2001. *Der mittelalterliche Schmuck des unteren Donauebietes im 11.—15. Jahrhundert*. Bucharest.

Fetisov, A. 2007. The «Rurikid sign» from the B3 church at Basarabi-Murfatlar. *Studia Patzinaka*, 4, 1, p. 29—44.

Jordanov, I. 2003. *Corpus of Byzantine seals from Bulgaria*. I. Sofia.

Kiss, G. 2000. *Vas megye 10—12. századi sír- és kincsleletei*. Szombathely.

Kotowicz, P. 2013. The Sign of the Cross on the Early Medieval Axes: A Symbol of Power, Magic or Religion? *Wratislavia Antiqua*, 18, p. 41—55.

Petersen, J. 1919. *De norske vikingesverd: en typologisk-kronologisk studie over vikingetidens Vaaben*. Kristiania: J. Dybwad.

Popa, R. 1984. Knaufkrone eines wikingerzeitlichen Prachtschwertes von Pacuiul lui Soare. *Germania*, 62, S. 425—431.

Poppe, A. 1971. La dernière expedition Russe contre Constantinople. *Byzantinoslavica*, XXXII, 1, p. 1—29.

Shepard, J. 1973. The English and Byzantium: A Study of Their Role in the Byzantine Army in the Later Eleventh Century. *Traditio: Studies in Ancient and Medieval History, Thought, and Religion*, 29, p. 53—92.

Skyllitzes, J. 2010. *A Synopsis of Byzantine History 811—1057, Translation and Notes*. Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511779657>

Ștefan, Gh., Barnea, I., Comsa, M., Comsa, E. 1967. *Dinogetia. Așezarea feudală timpurie de la Biserița-Garvăn*, I. București.

Theotokis, G. 2012. Rus, Varangian and Frankish Mercenaries in the Service of the Byzantine Emperors (9th—11th c.). Numbers, Organisation and Battle Tactics in the Operational Theatres of Asia Minor and the Balkans. *Byzantina symmeikta*, 22, p. 126—56.

Theotokis, G. 2014. *The Norman Campaigns in the Balkans, 1081—1108 AD*. Woodbridge.

Thunmark-Nylén, L. 2006. *Die Wikingerzeit Gotlands*. III—IV. Stockholm.

Vernadsky, G. 1953. The Byzantine-Russian war of 1043. *Sudostforschungen*, XII, p. 47—67.

Yotov, V. 2003. *The Vikings on the Balkans*. Varna.

Yotov, V. 2011. Byzantine time swords (10th—11th centuries) in Romania. *Studia Universitatis Cibiniensis (Series Historica)*, VIII, supplementum 1, p. 35—45.

Yotov, V. 2016. Traces of the presence of Scandinavian Warriors in the Balkans. In: Androschuk, F., Shepard, J., White, M., (eds.). *Byzantium and the Viking World*. Acta Universitatis Upsaliensis, 16. Uppsala, p. 241—253.

Essay 5

ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE ON THE PRESENCE IN THE LOWER DANUBE AREA OF NORTHERN PEOPLES — RUSES, VARANGIANS, NORTHMEN

For a long time the interest of many scholars has been focused on issues of the history of Viking (Varangian, Norman) presence in the Balkans. Until recently, there was only little material evidence indicating the penetration of the Scandinavians in the area of Lower Danube.

Some new, as well as well-known archaeological finds and sites in Bulgaria and Romania are discussed by the author and interpreted in the article, focusing on such artifacts as weapons, medallions, «Ovruch» spindle whorls, ceramic eggs etc.

Besides the Varangians and the Normans, who were Byzantine mercenaries, some of the artifacts found in the Lower Danube area and discussed here could be connected also with the Pechenegs, who, in the 10th — early 11th centuries had direct commercial and military contacts with the Kievan Rus state and, beginning with the 1050s, they settled in the lands south of the Danube. Only a few of the finds listed and discussed in this article have been discovered during regular archaeological excavation, and therefore they have a sure provenance site. Unfortunately, most of the other ones have been found by chance and what is known about them is the approximate area or region of their discovery. About that second group the author convinced that they originated from an area located south of the modern town of Silistra (medieval Drastar), which, during the medieval period, played an important role in the history of the Lower-Danube area. More precisely, these finds — namely the weaponry (swords and spear-heads) — were connected with the defeat of the Byzantine army by the Pechenegs in 1087.

Keywords: Scandinavian, Varangian, Kievan Rus, Lower Danube, Scandinavian symbolic style, runic signs.

ЙОТОВ Валері, доктор археології, доцент, Регіональний історичний музей м. Варни, Варна, Болгарія, valeri.yotov@gmail.com.

YOTOV Valeri, Ph D, docent, Varna Museum of History, Varna, Bulgaria; valeri.yotov@gmail.com.

Нарис 6

ПРО ДУНАЙ, КНЯЗЯ КИЯ ТА ПОЧАТКИ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Стаття присвячена ролі балкано-дунайської експансії для історичного розвитку ранньосередньовічних слов'ян.

Ключові слова: Дунай, раннє середньовіччя, Велике розселення слов'ян, князь Кий.

Візантійські джерела VI ст. рясніють задками про слов'ян. В цей час вони вперше під своїм власним іменем (Sclaveni — в латинській та Σκλαβηνοί — в грецькій формах), а також під етнонімом «анти» виходять на історичну арену. Цей вихід можна порівняти з повинню, що не лише залила лісостеп та степове покордоння півдня Східної Європи, а й хлинула нестримними потоками на Балкани, півострів Пелопоннес, Малу Азію та Центральну Європу. В цьому русі, відомому як Велике розселення слов'ян, роль магістрального напрямку судилось відіграти Дунаю — водній артерії, що поєднує європейський схід з Південною, Центральною та Західною Європою.

Колонізації слов'янами Подунав'я та Балканського півострова передувала їх військова експансія. Маючи на початках характер суто грабіжницьких походів, вона згодом виливається в опановування територій. Розгортається слов'янська експансія в межі Візантійської імперії на початку VI ст., сягаючи кульмінації у середині століття. Походи антів та склавинів у доаварський період були відмічені в писемних джерелах під 517, 527, 530—533, 545, 548, 550—551, 559 рр. (Чичуров 1980, с. 49—52; Свод... 1994, с. 179—181, 189, 191—199, 201).

Переломним моментом слов'янської експансії в межі Візантійської імперії стала військова компанія 550—551 рр. Переправившись на лівий берег Дунаю, слов'янські загони спустошують значні території в Іллірії, Далмації та Фракії. Під час цієї компанії слов'яни, захопивши значну кількість фортець та міст, намагались оволодіти Фе-

салонікою та діяли неподалік Константинополя, дійшовши до Довгих стін, а також завдали низку нищівних поразок візантійським військам, що кількісно переважали. Але найважливіше, що з настанням зими 550 р. вони не покинули межі візантійських провінцій і вперше залишилися зимувати на лівому березі Дунаю, як писав Прокопій Кесарійський, «... зимуючи, ніби в своїй країні, та не боячись ніякої небезпеки» (Свод... 1994, с. 191—199; Брайчевський 1999, с. 41—48). Цей момент можна вважати відправною точкою слов'янської колонізації Балкан, що триватиме протягом всієї другої половини VI ст. Ближче до кінця століття інший візантійський автор, Іоанн Ефеський, писав, що слов'яни, напавши у 580 р. на Візантію, «... і до тепер, до 895 року [585 р. — М. Г.], вони розташовуються і сидять в роменських межах. Без клопоту і страху спокійно, без страху захоплюють полонених, вбивають та палять» (Свод... 1994, с. 279; Грушевський 1994, с. 168).

Військово-переселенський рух антів та склавинів у Подунав'я збігся з експансією кочівницьких племен — кутригурів, а згодом аварів. Її значення для слов'ян дуже влучно охарактеризував М. С. Грушевський: «... бачимо, як степові бурі, рух орд і їх колотнечі в степах захоплювали слов'янські елементи, поривали їх до спільних походів та й до мандрівок, і як серед сього степового бурхливого життя сунули ся все далі слов'янські кадри, назираючи одні на других» (Грушевський 1994, с. 178). Саме під час балкано-дунайської експансії кочових племен та слов'ян між ними виникають тісніші військово-політичні контакти, виявом яких були, зокрема, й їх спільні походи. В працях Іоанна Малали та Феофана Сповідника (візантійських авторів VI та IX ст.) наводиться також ціла низка таких походів в межі Візантійської імперії, що здійснювалися протягом першої половини — середини VI ст. Це військові ком-

панії 540, 541, 542, 559 pp. (Чичуров 1980, с. 49—52; Свод... 1994, с. 269).

Об'єднання слов'ян і булгар-кутригурів інколи набували характеру досить міцних військових союзів. Таким, наприклад, було їх об'єднання під час спільних походів, що тривали з 540 по 542 рік, маючи характер значної за своїми масштабами військової компанії. Утворення таких союзів являло небезпеку не лише для балканських провінцій Візантії, але становило загрозу і для самої столиці імперії — Константинополя. В таких умовах візантійський уряд змушений був докладати великих зусиль для укріплення столиці і дунайського кордону, відновлюючи старі і будуючи нові фортеці, а з іншого боку, вести складну дипломатичну гру, намагаючись налаштувати своїх ворогів одне проти одного. Намагаючись привернути частину варварів на свій бік, Юстиніан (527—565 pp.), як повідомляє Прокопій Кесарійський, запропонував антам оселитися в місті Турріс, з умовою, що вони мають захищати дунайський кордон імперії (Свод... 1994, с. 185).

Зроблене в роботі І. Г. Хинку та І. А. Рафаловича хронологічне зіставлення походів антів і склавинів, з одного боку, та кутригурів (гунів), з іншого, дало авторам підстави вважати, що не лише спільні походи, але й самостійні вторгнення в межі імперії кожної із сторін узгоджувались одне з одним (Хинку, Рафалович 1973, с. 162). Ймовірно, саме завдяки сумісним діям слов'янам вдалося проникнути вглиб Візантійських територій та згодом закріпитись на них. Спустошливі вторгнення кочовиків звільняли простір для слов'янської колонізації.

Очевидно, такі військові компанії, що відбувались за тісних контактів з кочівницькими об'єднаннями, мали значний вплив на військово-політичний розвиток слов'янських племен. У ході балкано-дунайської експансії сформувалися загони професійних вояків та військова ієрархія. Іоанн Ефеський в «Церковній Історії» (70—80 pp. VI ст.) писав про слов'ян так «*І вони збагатились і набули золото, срібло, і табуни коней, і багато зброї. І вони вивчились воювати краще, ніж ромей, [вони — ред.], люди прості, які не наважувались вийти з лісів та захищених деревами [місць — ред.] і не знали, що таке зброя, крім двох чи трьох лонхидів, а саме це — металльні списи*» (Свод... 1994, с. 279).

Окрім повідомлень про спільні походи на Балкани, в писемних джерелах містяться згадки про участь кочовиків та слов'ян в походах на стороні Візантійської імперії, зокрема, брали участь у війні проти готів в Італії. Як пише безпосередній очевидець та учасник італійської

компанії, Прокопій Кесарійський, що будучи радником візантійського полководця Вілізарія, супроводжував його в походах, у візантійському загоні, на чолі з Мартином і Валеріаном рухався до Риму на допомогу Вілізарію та який налічував 1600 вершників, «*більше за все було гунів, і склавинів, і антів*» (Свод... 1994, с. 177). Під час італійської компанії візантійців 40-х pp. VI ст. цей же автор згадує 300 антів, які разом із зібраними Тулліаном місцевими селянами, мали охороняти в Луканії прохід, яким готи могли вдертись до цієї області (Свод... 1994, с. 187).

Агафій Міринеїський згадує слов'янських воїнів на військовій службі Візантії, під час війни, яку та вела з Персією (50-ті pp. VI ст.), при чому дехто з них навіть командував візантійськими загонами. Так, на річці Фазис, де знаходилася візантійська армія, «*Дабрагез, ант, — токсіарх та один з гунів, лохог, на ім'я Елмінгір, за наказом восначальників спорядили десять легких суден, з подвійною кормою, заповнили їх своїми зброєносцями і, пройшовши наскільки можливо далі вгору за течією річки, дуже уважно охороняли її, спостерігаючи звідти за переїздом [перських військ — А. С.]*» (Агафій 1953, с. 93).

Картографування слов'янських пам'яток V—VII ст. засвідчує виразне їх тяжіння до великих рік — артерій першого, другого та третього порядків. Це значною мірою було пов'язано з особливостями господарства ранньосередньовічних слов'ян. Адже примітивне орне землеробство — з використанням рала без чересла, призначеного для розрізання дерну — робило можливим обробку лише більш легких для обробки ґрунтів, пов'язаних з долинами річок. Відповідно, площа таких ґрунтів була більшою біля берегів великих водойм. Так само і використання в лісостеповій зоні підсіки, іншого різновиду землеробства у слов'ян, було максимально ефективним на піщаних заплавах великих рік, вкритих значними масивами соснових лісів. Такій приуроченості поселень відповідала і значна роль водних промислів, що фіксуються у ранньосередньовічних слов'ян.

Разом з тим, тяжіння слов'янського населення до берегів великих рік робила їх головними комунікаційними та транспортними артеріями. Розвинутість річкового судноплавства у ранньосередньовічних слов'ян підтверджується і візантійськими писемними джерелами. Візантійські автори також згадують слов'ян і як вправних майстрів зі спорудження річкових переправ. Як зазначив Маврикій у «Стратегіконі», «*Вони [анти і склави — А. С.] досвідченіші за інших людей і в переправі через ріки*» (Свод... 1994,

с. 371). Ріки, вочевидь, посідали чільне місце і в духовній культурі давніх слов'ян. Про культ річок, поширений у них, свідчить повідомлення Прокопія Кесарійського, який, торкаючись вірувань антів і склавинів, писав, що «...виановують вони і ріки, і німф» (Свод... 1994, с. 185).

Піднесення Києва як головного центру та столиці києворуської держави у IX ст. безпосередньо було пов'язано з дніпровським шляхом «з варяг в греки». Саме географічне розміщення Києва, яке давало вихід до Чорного моря та замикало весь верхньодніпровський басейн, що межував з басейнами Вісли на заході й Волги на сході, приваблювало норманів. Чорноморське гирло Дніпра водночас відкривало зручний, відносно короткий, шлях до Дунаю. Таким чином, Дніпро виступав і сполучною ланкою між сходом Європи та Балканами.

А тепер саме час звернутися до постаті легендарного князя Кия. Цікаву версію щодо Кия як перевізника висловив О. М. Приходнюк¹. Наводячи слова Нестора Літописця про те, що «Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра... Коли б Кий був перевізником, — далі говорить автор «Повісті временних літ», — то не ходив би він до Царгорода», дослідник вважає, що Кий, ймовірно, саме і був «перевізником» (Літопис... 1990, с. 5—6). Проте був він ним не в тому сенсі, як розумів це автор «Повісті» — людини, що безпосередньо переправляє подорожніх з одного берега на інший. Частина первісного значення слова «перевізник», що дійшла до Нестора разом з переказами про Кия, в ті часи вже вочевидь була втрачена. Тоді як в них мова могла йти про Кия-перевізника, як того хто організував та контролював переправу через Дніпро, збираючи мито та надаючи захист купцям. Так само, як вживаючи вислів «побудував храм (міст, фортецю тощо)» часто маємо на увазі не будівельника чи навіть архітектора, а замовника будівництва — фундатора.

Як що князь Кий справді був таким «перевізником», то споруджений ним «городок» був укріпленням, безпосередньо пов'язаним з контролем над дніпровським шляхом, яке виконувало роль військово-адміністративного та торговельного центру. Про торговельну роль Києва на початку раннього середньовіччя свідчить серія знахідок візантійських монет в районі Замкової гори.

Характеристичною є літописна згадка про прагнення Кия «сісти» на Дунаї. «А коли він

[Кий — А. С.] вертався назад [з Царгорода — А. С.], прийшов до Дунаю і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу» (Літопис... 1990, с. 6). У цьому випадку не важить, чи був Кий історичною особою. Тут важливішими є самі дунайські устремління, які володіли умами слов'янської знаті та які дійшли до руського часу. І цілком ймовірно, що Дунай міг приваблювати і як один з найважливіших торговельних шляхів, на якому теж можна було бути «перевізником». Дунайський же контекст літописної легенди про засновників Києва дозволяє віднести пов'язані із князем Києм реалії саме до періоду колонізації слов'янами балкано-дунайського регіону у VI—VII ст.

З торговельними шляхами, що проходили сухоходом, вочевидь були пов'язані такі слов'янські городища початку раннього середньовіччя, як Зимне, Кровинка, Селіште, Пастирське, розташовані на міжрічкових вододілах — безпосередньо або поблизу них. На нашу думку, городища у ранньосередньовічних слов'ян і виникають головним чином як військово-адміністративні осередки, пов'язані з контролем над торговельними шляхами та переправами. Контроль за торговельними шляхами та збір мита могли бути тими зернами, з яких формувалась слов'янська державність. Відтак, і роль у цьому процесі великих рік — в першу чергу Дніпра, Дністра й Дунаю важко переоцінити. Разом з тим Дунай тут посідав особливе місце, адже виступав не лише одним з найважливіших торговельних шляхів, а й тривалий час був кордоном між варварським світом та візантійською цивілізацією.

Балканські провінції Візантії з кам'яними фортецями та містами, родючі землі цього краю з м'яким кліматом сформували притягальний для слов'ян, як і багатьох інших «варварів», образ Подунав'я як багатих і не надто далеких земель. Мешкання тут значно полегшувала можливість для активних та здібних представників слов'янського населення потрапити на службу до Візантії та піднятися, як ант Дабрагез, у військовій ієрархії. Таким чином, Дунай для слов'ян не лише ставав воротами для колонізації Балканів, а й відкривав шлях до служби в імперії.

Можна припустити, що знайомство слов'ян з візантійськими укріпленнями, функціонуванням торговельних шляхів та центрів, організацією переправ під час їхньої дунайської експансії, вплинуло на появу укріплених торговельних та військово-адміністративних осередків на слов'янських теренах — таких як Зимне, Селі-

¹ Ця версія О. М. Приходнюка відома автору статті з усної бесіди.

ште, Кровинка, а також можливо на Замковій та Старокиївська горах в Києві².

Військові походи слов'ян на Балкани, а також їх участь у війнах у складі візантійської армії не могли не вплинути на розвиток їх військової та загалом суспільно-політичної організації. Поширення у VII ст. на теренах Лісостепового Придніпров'я, а також на городищах Зимне, Пліснесько та Кровинка срібних і бронзових деталей поясів геральдичного стилю, які були одним з універсальних елементів знакової військово-ієрархічної системи раннього середньовіччя, свідчить про формування у слов'ян в цей період дружинницького прошарку та формалізацію військової ієрархії. Ареал же «антських» скарбів, з якими і пов'язана основна маса знахідок «геральдичних» поясних наборів у слов'ян, маркує, на нашу думку, військово-політичне об'єднання слов'янських племен, що формується у другій — третій чвертях VII ст. на території Середнього Придніпров'я та Дніпровського Лівобережжя (Скиба 2016).

Цікаво, що саме Дунай, який лише на великому відтинку, в районі гирла, протікає територією України, найчастіше згадується в українських піснях та в обрядовому фольклорі. Фольклорний «Дунай», очевидно, є багатшаровим явищем. З одного боку, він виступає як узагальнений образ великої річки, водночас — річки легендарної, напівказкової, річки, що виступала кордоном, межею, за якою були вже «чужі» землі. В останньому випадку легендарний Дунай міг поєднуватись з реальним. Не можна виключати, що тут могло відбитись і відлуння історичної пам'яті про рух слов'ян на Дунай за часів початку раннього середньовіччя.

До речі, приваблював Дунай не лише в епоху антів і склавинів. Доречно згадати дунайську компанію 968 р. князя Святослава під час війни болгарами та його прагнення осісти в Переяславці на Дунаї (Грушевський 1994, с. 468). В пізніші

² На останніх пунктах на сьогодні археологічно не зафіксовано укріплень, які б були пов'язані з початком раннього середньовіччя. Дослідження ділянок біля Десятинної церкви, проведені у 2008—2009 рр., засвідчили, що рів, який відділяв мисову частину Старокиївської гори, зведений у X ст. (Івакін та ін. 2010). Проте, у випадку Замкової гори, яка є останцем корінного берега Дніпра, схили якого круто піднімаються на висоту близько 80 м, укріплення у вигляді ровів та валів були не потрібними. Знахідки візантійських монет VI—VII ст. в районі Замкової гори та прилеглих ділянках Київського Подолу свідчить на користь існування тут торговельного осередку.

часи українці також оселялись на його берегах. Після сплюндрування Катериною II Січі за Дунаєм знайшла прихисток і частина запорожців.

Література

Агафий. 1953. *О царствовании Юстиниана*. Москва: АН СССР.

Брайчевський, М. Ю. 1999. З історії слов'янсько-візантійських війн VI ст. Війна 550—551 рр. *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е.* Київ; Львів: РАС, с. 41—48.

Грушевський, М. С. 1994. *Історія України-Руси*. I. Київ: Наукова думка.

Івакін, Г. Ю., Козюба, В. К., Комар, О. В., Манігда, О. В. 2010. Розкопки 2009 р. на Старокиївській горі поблизу Десятинної церкви. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.*, с. 169—172.

Літопис... 1990. *Літопис руський*. Київ: Дніпро.

Свод... 1994. *Свод древнейших письменных известий о славянах*. I: I—VI вв. 2-е изд., доп. Москва: Восточная литература.

Скиба, А. В. 2016. *Поясні набори слов'ян: геральдичний стиль*. Київ: ІА НАН України.

Хынку, И. Г., Рафалович, И. А. 1973. Славяне и тюрко-болгары в VI—X вв. на территории Молдавии по археологическим данным. В: *Славяните и средиземноморският свят VI—XI век*. София, с. 161—182.

Чичуров, И. С. 1980. *Византийские исторические сочинения*. Москва: Наука.

Essay 6

ABOUT THE DANUBE, PRINCE KYI AND THE ORIGIN OF SLAVIC STATEHOOD

Expansion to the Balkan-Danube region was crucial for the historical development of Slavic tribes in the early Middle Ages. Danube, which combined the European east with South, Central and Western Europe, attracted the Slavs as a border with the Byzantine Empire with its rich lands. Predatory campaigns that preceded the Slavic colonization of the Balkans, were of great importance for the military and political development of the Slavs. Joint military companies with nomads played a particularly important role in this process, as well as military service on the side of Byzantium.

Another important factor in the socio-political development of the Slavs was the emergence of fortified shopping and administrative centers, which performed the function of control over trade routes and were points for collecting duties. With such centers located on large rivers, was also associated with the arrangement of crossings. As one of these centers appears, in our opinion, Kyiv. Chronicle mention of the attempts of Prince Kyi, the founder of Kyiv, to consolidate on the Danube allows you to match the described events with the realities of the Great Settlement of the Slavs in the 6—7 centuries.

Keywords: Danube, early Medieval Ages, Great settlement of the Slavs, Prince Kyi.

СКИБА Андрій Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна, andrii_skyba@iananu.org.ua.

SKYBA Andrii, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine, andrii_skyba@iananu.org.ua.

Нарис 7

KUBADABAD SARAYININ ŞİKÂRGÂHI VE ŞİKÂRHÂNESİ

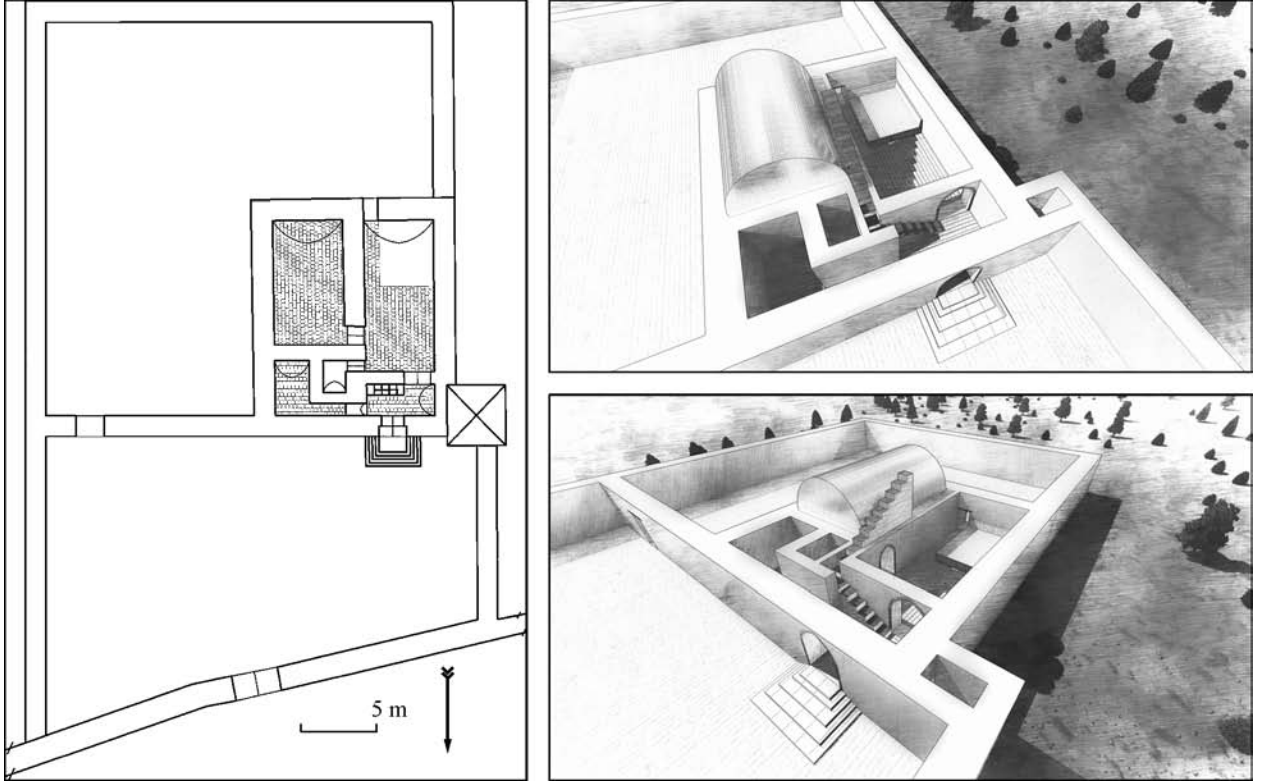
Makale, Kubadabad Sarayı'nın av köşkü ile ilgili araştırma sonuçlarına ayrılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kubadabad Sarayı, av köşkü, Selçuklular.

Av insanoğlunun erken çağlarından beri hayatının en önemli etkinliklerinden biriydi. Asya'nın tüm toplumlarında olduğu gibi Türklerin de yaşadıkları coğrafya nedeniyle avcılık yaşamlarının merkezini teşkil etmiştir. Kuşkusuz avlanma eyleminin farklı coğrafya ve toplum yapılarına onların ihtiyaçlarına bağlı olarak amacı da değişmekteydi. Ortaçağ Batı dünyasında aristokratların, avladıkları hayvanların sadece yüzde beşi sofralarında tükettiğini biliyoruz. Onlar için av, erkek ve kadınlarının ortaklaşa gerçekleştirdikleri bir boş zaman faaliyetiydi (Smets, Van den Abeele 2007, p. 59—79, 210—215). Buna karşın Türkistan coğrafyasının Oğuz beyleri için çok farklı anlamları da vardı. Tüm av ritüel ve alışkanlıklarını Asya'dan Anadolu'ya taşıyan Büyük Selçuklular ve onların ardılı Anadolu Selçukluları, «av eylemeyi» hem ordunun bedeni ve taktiksel savaş hazırlığı yaptığı bir askeri eylem, hem de spor, dans, müzik gibi etkinliklerle birlikte, büyük sahalarda ve geniş kadrolarla bir eğlence partisi olarak icra ediliyordu (Hacıgökmen 2018, s. 43, 325—339). Bu topluca gerçekleştirilen savaş taktik çalışmasına devlet erkânı da katılmak zorundaydı. Günlerce sürebilen süre avları yılın belli aylarında törenle topluca yapılırdı. Avın öncesi, işleyişi ve tamamlanışı katı sistematik kurallara bağlıydı. Nitekim Selahattin Eyyubi'nin av emirlerinden Üsâme İbn Munkız'ın avlanma usullerini anlattığı kitabı bu hususta ayrıntılı bilgiler sunar (Üsâme ibn Munkiz 1982, s. 237 vd.). Ünlü Selçuklu Sultanı Melikşah ava tutku derecesinde bağlıydı. Nitekim alıcı kuşlar hakkında bir kitap yazdırmak kendi adıyla anılması için Felhak b. Mehmed'e Melikşah tarafından yazdır-

rılan «*Saydname-i Melikşaho*» adlı eser bu kato kurallardan bahseder (Bilge 1945, s. 169—182). Sürek avında elde edilen avların sultan tarafından gerekli kişilere bölüştürülmesi işlemi belirlenmiş kurallar ışığında gerçekleştirilmesi adettendi (Yazicizade 2009, s. 341). Melikşah, av sahasında (şikârgah) avlanan ahu ve yaban eşek tırnaklarından o avın hatırası olacak şekilde minareler (kuleler) yaptırmasıyla ünlüydü. Bu kulelerin en ünlüsü, «*Minaretü'l-Kurrun*» (boynuzlar kulesi) adıyla bilinirdi (Ali Sevim 1999, s. 1—75). Av aynı zamanda ordunun askero yeteneklerini göstermesi için de bir fırsattı. Nitekim tam teçhizatlı beş bin kişilik Selçuklu ordusu, hünnerlerini göstermek için Abbasi Halifesi önünde av eylemişlerdi (İbn Bibi 1996, s. 228—229). Avın büyük bir şölene (toy) dönüştüğü etkinliklerin büyük savaş hareketlerinin öncesi ve sonrasında yapılması bir gelenektir. I. Alâeddin Keykubad'ın zehirlendiği büyük toy onun yapmayı planladığı büyük doğu seferi öncesi kurulmuştu (İbn Bibi 1996, s. 228—229). Kayseri Meşhed, Konya Filobad düzlüğü bu şölen sahalarının en iyi bilinenlerindedir. Bunların dışında, mevsim dönüşümlerinde saraylarında toy kurup av eyleyerek şenlik düzenlemeleri Anadolu Selçuklu Sultanlarının önemli alışkanlıklarından biriydi. Kayseri Keykubadiye (İbn Bibi 1996, s. 372). Konya-Beyşehir Kubadabad (İbn Bibi 1996, s. 365) ve Alanya Saraylarının (İbn Bibi 1996, s. 420). çevresindeki büyük av sahaları Selçuklu vakanüvisti İbn Bibi'nin bu bağlamda en sık zikrettiği yerlerdi.

Konunun terminolojik boyutu az bilinir. Ancak dönemin yazılı kaynaklarının satır aralarında bazı özel terimlerle karşılaşılır. Anadolu Selçuklu kaynaklarında ava «*şikâr*», büyük av sahalarmı ise «*şikârgah*» denilir (Reşidü 'd -din Fazlullâh 2014, s. 92; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmud Mirhând 2015, s. 92). Arapçadaki «*Hayr*» tabiri genelde güven verici, suların bulunduğu, bostan, bahçe gibi bir anlamı (Kamus- i Almaani 2019) varken,

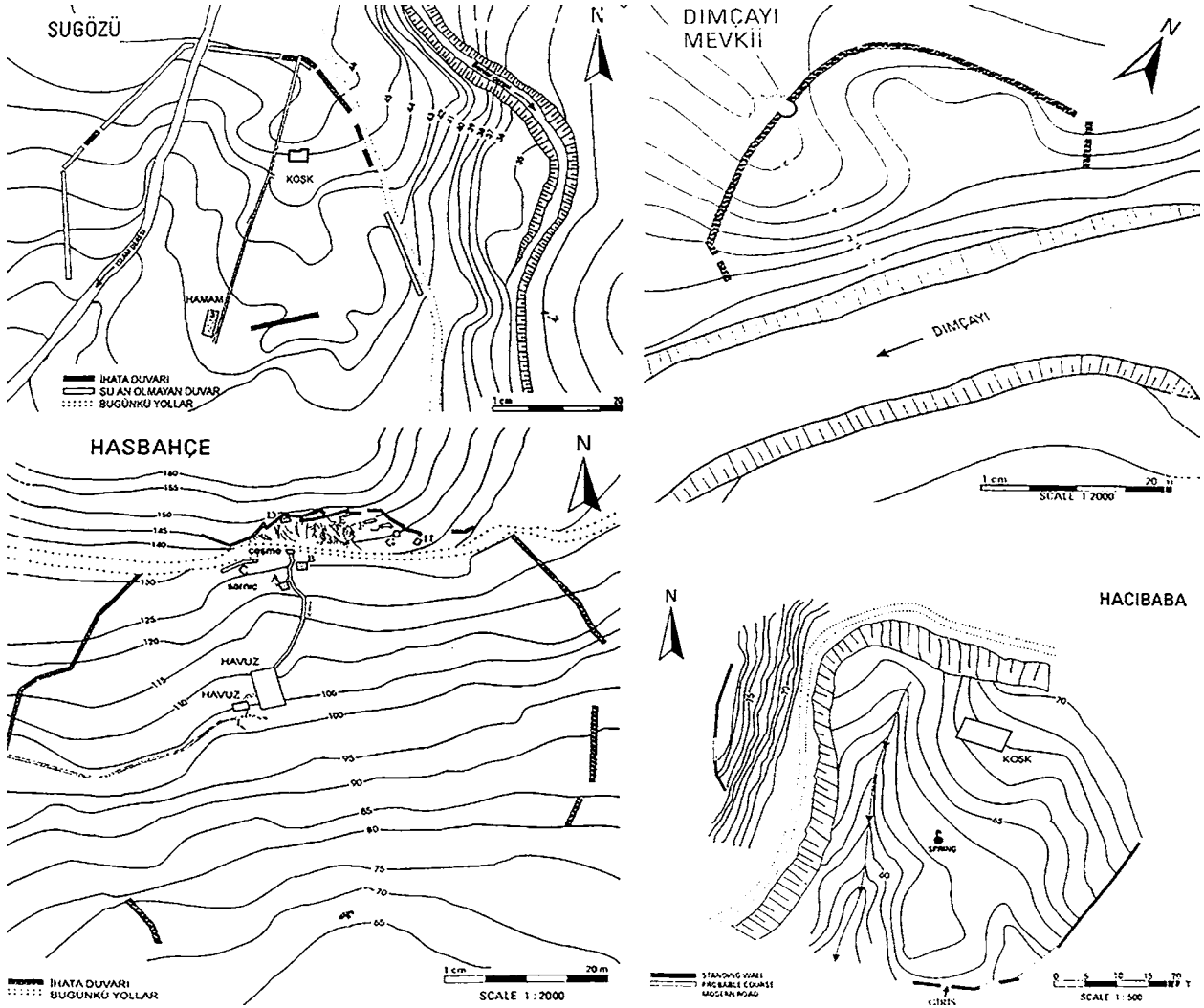

Res. 1. Kubadabad Şikârhâne (Plan ve Aksonometrik Perspektif; Kazı Arşivi)

özelde Erken İslam Sarayları'nın av ve oyun alanları için kullanılmıştır (Ya'kubi 2002, s. 41). Bu av sahalarını sınırlayan çevre duvarları da «*hâirü'l-hayr*» olarak isimlendirilir (Ya'kubi 2002, s. 45). Av sahalarının yakınlarındaki sultan veya emirlere ait köşklere «*şikârhâne*» (Ibn Bibi 1996, s. 290) av etkinliğini düzenleyip avla ilgili tüm planlamayı yapan kişiye «*emor-i şikâr*» veya «*emor-i sayd*» onun yönetiminde avla ilgili hazırlıkları yapan saray görevlilerine «*şikâr halkı*» tabirleri kullanılmıştır. Bunların dışında çember içine alınarak yapılan avlanma usulüne «*halka*» veya «*kürenç*» (Uyar 2017, s. 77—83) bir sırığın tepesine asılan su kabığını vurma esaslı av oyununa «*kabak*» (Uyar 2017, s. 81) at üzerine sopalarla oynanan bir başka oyuna «*çevgen*» (Ibn Bibi 1996, s. 62, 79, 161, 188, 191, 246, 258, 309, 316, 324, 370, 393, 448) veya halka kapma oyunu olarak bilinen «*halka rubayo*» (Ibn Bibi 1996, s. 281—282) tabirlerini dönemin yazılı kaynaklarında tespit edebiliyoruz.

Gündelik hayatın hem eğlence hem askeri faaliyetlerinin bir arada icra edildiği bu av sahaları (şikârgah) sultan ve maiyeti için özenle seçilmesi ve tasarlanması gereken alanlardı. Avlakların yapım tasarımlarında karşımıza çıkan ilk argüman çevre duvarlarıdır. Bir tür mülkiyet sınırlaması niteliğindeki bu duvarların en erken örneğini 9 yy. tarihçisi Ya'kubo'nun Samarra sarayının anlatımı sırasında buluyoruz. Ya'kubo'nun «*hâirü'l-hayr*» şeklinde

tabir ettiği bu duvarların gerisinde vahşi hayvanlar, gazeller, yabani eşekler, geyikler, deve kuşları vardı (Ya'kubi 2002, s. 45). Moğol hanı Ögeday'ın Karakorum'da etrafı çitlerle çevrili bir av alanı (Uyar 2017, s. 81). Hıtaç bölgesindeki kışlağında ise çevresini ağaç ve çamurdan duvarlarla çevrili bir başka av alanı yaptırmış; üzerine kapılar koymuştu (Alaadin Ata Melik Cüveyni 1999, s. 89). Bu av alanlarının İslam Mimarisinde en iyi bilinenleri Emevo Halifesi Hişâm b. Abdülmelik tarafından Tedmür (Palmira / Palmyra) şehri yakınlarında yaptırılan kuzeydoğudaki Kasrû'l-Hayr (hâir) i'ş-Şarkî (728), güneybatıdaki Kasrû'l-Hayri'l-Garbo (718) adıyla anılan iki sarayda bulunur. Özellikle Şarko sarayının avlağının duvarları nispeten günümüze kalabilmiştir. Bugüne ulaşan yarım daire biçimli payandalarla desteklenen duvarlar yaklaşık 850 hektarlık bir alanı sınırlar. Bu alan, aralarında kemerli geçitlerin yer aldığı 3,5 m. yükseklikteki payandalarla desteklenmiş duvarlarla çevrili olup iki anıtsal kapıyla dışa açılır. Payandalar bir içe bir dışa münavebeli biçimde 32 m. aralıklarla sıralıdır (Creswell 1979, p. 536). Hirbetü'l Mefcir Sarayının (8 yy.) 150 dönümlük şikârgahı da bu şekilde payandalı duvarlarla çevrilmiştir (Creswell 1979, s. 546). Samarra'da ise çok daha geniş alanlara yayılmış şikârgahlar vardır. Dicle kenarındaki El Ha'it-el Abyad (Northedge, Kennet 2015, p. 132) ve El Mus-harrahat (Northedge 2015, s. 143—144) 49 km² lik

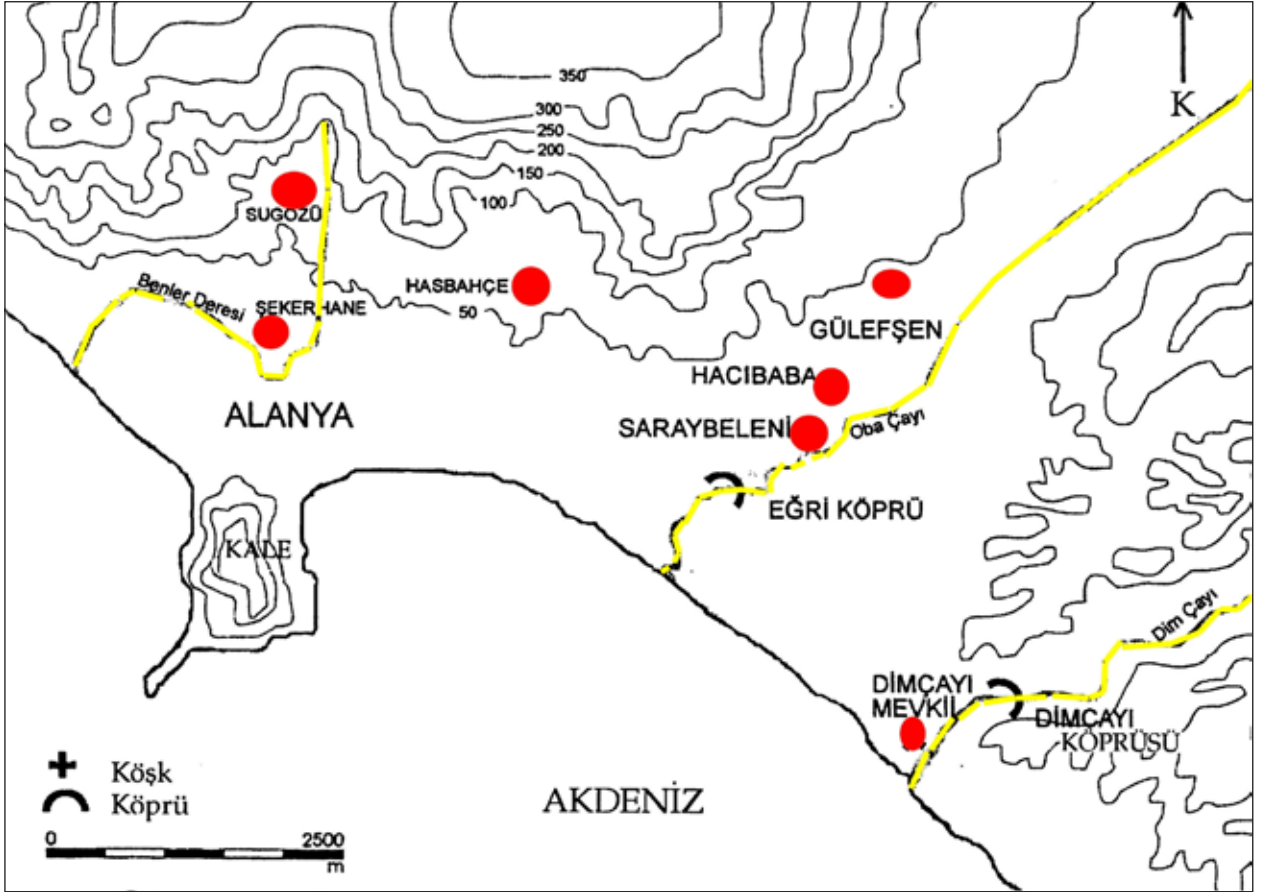
Res. 2. Alanya Köşk Sitleri ve çevre duvarları (Redford 2008, No. 14, 25, 31, 55)

birer alana; Dicle kenarındaki dört kapılı Ha'it el-Hudayd (Northedge 2015, s. 150—151) 24 × 13 km lik ölçülerde bir alana yayılıyordu. Anadolu'da ise Antalya-Alanya kıyı ovasına yayılmış Selçuklu Av Köşk Sitlerinden Hasbahçe, 5,1, Su Gözü 2,8, Dim Çayı ise 1,6 hektarlık bir Şikârgah alanına sahiptir (res. 2; Redford 1997, s. 453—467, fig. 3—5, 9).

Şikârgahların diğer önemli tasarım prensibi su ile kurulan doğrudan ilişkidir. Su, sadece İslam sanatı içinde değil tüm doğu saraylarının en önemli tasarım öğelerindedir. Bazen bir ırmak kenarına, bazen bir deniz kenarına; bunlar yoksa tesis edilen yapay göllerle oluşturulan su peyzajı İslam Sarayları için vazgeçilmezdir. A. Gabriel (Gabriel 1927, p. 309)¹ Şarko Hayr'ın güneyine doğru 2 × 5 km lik bir sahada bugüne ulaşamamış yapay bir göl tesis edildiğini düşünür. Samarra'da yukarıda zikrettiğimiz tüm şikârgahlar Dicle nehrinin kıyısına

kurulmuş olup ana cephesi nehre bakacak şekilde tasarlanmıştır. Cavsakü'l Hakano'de (778) iki saray ünitesinin arasında büyük-küçük «serdab» diye anılan iki su kaynağı tesis edilmiştir. Moğolların İrân-Takab'daki (13 yy.) Taht-ı Süleyman sarayı, ortasındaki doğal krater gölünün etrafına kurulmuştur (Naumann 1976, p. 39—40). Anadolu'da I. Alâeddin Keykubad'ın Kayseri'nin 40 km kuzeybatısındaki Keykubadiye sarayı (1220—1226) (Baş, Dursun 2017, s. 87—106) suno bir göletin çevresine -İbn Bibi'nin deyişiyle- «göl üzerinde tepeler meydana getiren» bir biçimde tasarlanmıştır. Alanya'daki Av Köşkleri Bizans döneminden bu yana kullanılan su kaynaklarının yakınlara kurulmuştu. Sedre köşkü Syedra çayı, Kaledran köşkü Kaledran çayı, Gazipaşa Köşkü Selinti çayı, Sugözü Köşkü Benler deresi, Güleşen Köşkü Oba Çayı, Dim Çayı Köşkü aynı isimli derenin hemen kenarına kurulmuştu (res. 3; Redford 2008, s. 41). Bunlardan Kaledran Köşkünün, güneyindeki çaya taş bir rıhtımla açıldığı ve kısa kayık gezintileri için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Suyla kurulan bu doğrudan ilişki sultan ve mai-

¹ Buna karşın, Creswell (a. g. e., II, p. 536) duvarların sadece bir av parkını sınırladığını aslo durumda suni bir gölet olmadığını söyler.

Res. 3. Alanya çevresindeki köşkların yer aldığı nehirler ve su kaynakları (Redford 2008, No. 7)

yetinin hem eğlence ihtiyaçlarını; yanı sıra, oradaki yaşamsal veya zirai ihtiyaçları karşılayacak şekilde düzenlendiği görülmektedir.

Av sahalarının vazgeçilmez ögesi **Şikârhâne** dir. Şikârgah eğlenceleri sırasında sultan ve maiyetinin ikametgâhı olan bu av köşkları, gündelik kullanımlara mahsus ihtiyaçların karşılanmasına yönelik bir tasarıma sahiptir. Manzara kaygısı bu binaların, şikârgah sahasının yüksek yerinde eğlenmenin rahatlıkla izlenebileceği konumda olmasını gerektiriyordu. Samarra’da Halife Mütevekkil’in kanalının hemen yakınındaki dairesel planlı Tell el Banat Köşkü av alanını izlemek için yapay bir tepenin üzerine yapılmıştı (Northedge 2015, p. 150, fig. 189). Samarra’da 11 numaralı «Büyük Konut» isimli bina ana cephesi «*El-Hayr*» a çevrili, batı kenarında gezinti kordonu da olan büyük bir şikârhânedir (Northedge 2015, p. 204, fig. 295). Selçuklu kayıtlarından, sadece sultan değil tüm devlet erkânı için de şikârhâne inşa edildiğini öğreniyoruz. Melikşah Bağdat’a her geldiğinde herkesin kendi konağında kalması için köşk ve bahçe yaptırmıştır (Mîrhând 2015, s. 126). Samarra’da, sultanın Hayr’ı dışındaki yerler Vasıf ve adamlarına iktâ olarak verilmiş; bu alan «*Hâiru’l-Hayr*» denen uzun bir duvarla sınırlandırılmıştır (Ya’kubi 2002, s. 41).

Anadolu Selçuklu Sultanı I. Keyhüsrev Antalya’yı fethettikten sonra o diyarın orman ve arazilerinin saray erkânına tahsis edildiğini öğreniyoruz (İbn Bibi 1996, s. 112—113). I. Alâeddin Keykubat’ın Alâiyye’nin inşası sırasında, kalede burçlar ve yeni bir saray yapılırken, yeni şehrin kıyı ovasında emirler için köşklar ve evler inşa ettirilmiştir (Aksarayi, Kerimüddin Mahmud-i 2000, s. 30).

Bu av sahalarında sultanlar nasıl vakit geçiriyordu? Sorunun cevabı için Selçuklu kaynaklarının incelendiğinde, avla ilgili anlatımlar genellikle mevsim dönümlerinde, sultanın dinlenmek ve eğlenmek istediğinde veya bir şölen düzenlendiğinde karşılaşılır. Ayrıca önemli seferlerin öncesi veya sonrasında da bu av şölenleri tertiplenebiliyordu. I. Alâeddin Keykubat’ın ölümüyle neticelenecek Meşhed ovasındaki şölen büyük doğu seferi öncesi kurulmuştu (İbn Bibi 1996, s. 452—458). Şölen sırasında Sultan hitayo mızrağı elinde silahşorlukta ses hünerleri gösterirken, şöledeki (bezm) türlü yiyecekler, usta çalgıcıların hünerlerini, gazel okuyucularının eşsiz seslerini, pehlivanların güçlerini sergilediği bir ortamda ikram ediliyordu (İbn Bibi 1996, s. 454—455). Yine aynı sultanın yeni yaptırdığı ve açılışı için gittiği sarayı Kubadabad’da bir ay süreyle çevgen (polo) oynayıp, avlanıp rud

sesi dinleyerek vakit geçirdiğini öğreniyoruz. Bu av partilerinde sadece kara avıyla sınırlı olmadığı deniz avının da yapılabildiğini I. Keyhüsrev'in Antalya kışlağında düzenlediği deniz avlarından öğreniyoruz (Ibn Bibi 1996, s. 198). Buna karşın Abbasi halifelerinin *Hayr* alanlarının yakınında bulunan, en büyük örneklerini Samarra'da gördüğümüz, büyük sahalarda icra edilen at ve deve yarışı alanlarına (Northedge 2015, s. 184, 207, 209, 210; fig. 258, 301, 303, 304) henüz Anadolu'da rastlanmamıştır.

Kuşkusuz bu eğlence partilerinin merkezinde av eylemi vardır. Bu eğlence şöleninin en uzun kısmı ava ayrılıyordu. Üsâme ibn Munkız'ın kitabındaki anlatımlar bu avların bazen günlerce sürdüğünü gösteriyor. Avın niteliği onun süresini ve bezm'in nasıl olacağını da belirliyordu. Kaşgarlı Mahmut, aynı zamanda savaş antremanı gibi işlev gören büyük av hayvanlarının avlandığı süre (sugur / sığır) avlarından bahsederken emir ve adamlarının dağılarak geniş arazide hayvanları hanın önüne sürdüğünü, onun da bu hayvanları öldürerek avı nihayetlendirdiğinden bahseder (Besim Atalay 1985, s. 364). Geyik, yabani sığır gibi bazı hayvanları avlamak ancak hükümdarlara aitti (Esin 2006, s. 203). Büyük sugur avları yırtıcı ve yabani hayvanların peşinde bazen günlerce sürüyordu. Buna karşın törensiz gerçekleştirilen (Türkmen 2009, s. 22—32) kuş avları ise kısa süreliğine, az personelle ve saraya yakın yerlerde yapılırdı. Genel olarak halka oluşturup çıkartılan gürültüyle, kaçma yollarından avın uçması sağlanır, eğitilmiş alıcı kuşlar, tazılar ve zağarlar vasıtasıyla avın yakalanması temin edilirdi. Kuş avları genelde günü birlik yapılırdı. Nitekim İbn Bibi'deki bir hikâyede, I. Alâeddin Keykubat'ın Alanya'daki sarayından kale dışındaki şikârhânesine gidip akşam kaledeki sarayına dönerken başına gelen bir olay anlatılır (Ibn Bibi 1996, s. 290). Bu şikârgah bugün Alanya'da Hasbahçe ismiyle bilinen ve aynı isimle bilinen mahallede yer alan 5,1 hektarlık bir alana yayılmış, içinde farklı fonksiyonda binaların bulunduğu köşk sitesi olmalıdır (Yavaş 2000, s. 108—115). Çeşme ve farklı planda köşk yapılarının dışında karmaşık bir su tesisatı alanın tamamını bir ağ gibi dolaşır. Büyük bir alana yayılmasına karşın buradaki şikârhâneler yaklaşık 5 × 6 m ölçülerinde, içinde sürekli kalmaya uygun ıslak ve yemek birimleri bulunmayan küçük yapılardır. Alanının tamamını dolaşan su tesisatı ise çeşitli noktalara dağılmış çeşme-hamam gibi su yapıları veya avın yapılmadığı dönemlerde gerçekleştirildiği tahmin edilebilecek zirai faaliyetler için olmalıdır. Yemek için bazen duvar içinde açılmış küçük bir kemerli niş yeterli olabiliyordu. Örneğin Alanya Gazipaşa'daki ve Kayseri Erkilet'teki köşklere muhtemelen bu tür amaçlara uygun küçük nişler

karşımıza çıkmaktadır (Yavaş 2000, s. 135, 186). Ama bunların büyük şölen yemeklerini hazırlamaya uygun olmadıkları hemen anlaşılır. Bu anlamda adı geçen şikârhânelerin küçük av eğlencelerine (örneğin kuş avı) ev sahipliği yaptığı söylenebilir.

Bu av köşklerin sadece boyutları değil iç mekân düzenlemeleri de daimi kalınmaya müsait değildir. Alanya'daki küçük boyutlu köşklerin hiçbirinde sultano diyebileceğimiz bir barınma birimi yoktur. Bu binaların, üst katları genelde eyvan-balkon veya büyük pencerelerle dışa açık; alt katları ise tam tersine dar mazgal pencerelerle kapalı bir tasarıma sahiptir. Dolayısıyla sultanın av ve eğlenceleri seyrederken oturduğu yerler, içerisinde bazen küçük havuzların da bulunduğu üst katlardaki bu eyvan veya balkonlardır. Bu mekânlar gündelik kısa süreli ikametlere yetecek donatılara sahipti.

Bu av sahaları saraya yakın yerlere yapılırdı. İbn Bibi ve diğer vakanüvistlerin Selçuklu saraylarıyla ilgili anlatımlarının en uzun bölümleri avla ilgili olanlardır. Alanya ve Konya-Kubadabad, Kayseri-Keykubadiye Sarayı anlatımlarında sultanların av ve diğer eğlence faaliyetleriyle sarayında uzun vakitler geçirdikleri anlatılırken bunların saraya yakın yerlerde bulunan sahalarda gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Bu av sahaları, bazen kalede yer alan ve bu yüzden av için yeterli alana sahip olmayan Alanya Saray külliyesinde olduğu gibi kıyı ovasında, yan yana, aynı plan ve inşa mantığıyla tesis edilmiş köşk sitesi manzumelerinde²; bazen de Konya Kubadabad ve Kayseri Keykubadiye'de olduğu gibi saray külliyesinin içinde yer alıyorlardı. Bunlardan Kubadabad'taki şikârgah gerçekleştirilen kazılarla günışığına çıkarılabilmemiş Anadolu'daki tek Selçuklu örneğidir.

KUBADABAD SARAY KÜLLİYESİ

Konya-Beyşehir Gölü'nün güneybatı kıyısında, Anamas Dağı eteklerindeki alüvyon ovada, küçük kayalık tepe ile Bronz Çağı Höyüğü çevresine yayılan Kubadabad, göl kıyısından güneyindeki Anamas Dağı eteklerine kadar uzanan geniş sahada, onlarca yapıyı bünyesinde barındıran büyük bir şehir-saray'dır. Anadolu Selçuklu Dönemi'nin en kudretli hükümdarı I. Alâeddin Keykubat'ın 1235 (Arik 2000, s. 45) yılı civarında yaptırdığı Kubadabad, Ortaçağ Anadolu Türk Döneminin günümüze en sağlam durumda ulaşabilmiş saraylarından. Saray Külliyesinin merkezini teşkil eden Büyük ve Küçük Saray isimli merkezi köşk binaları, kıyıda

² Alanya'daki bu köşk siteleri, Hasbahçe, Su Gözü, Şekerhane, Hacı Baba, Gülefsen, Çıplaklı, Dimçayı Köşkleri'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yavaş, a. g. t.

Res. 4. Kubadabad Saray Külliyesi (Kazı Arşivi)

kayıkhanesi, şikârgah, «*Gürlevi*» denilen küçük barajı ve hamamlarından başka, yine saray külliyesiyle bağlantılı olduğu anlaşılan göldeki irili ufaklı yirmiye yakın adanın üzerinde tespit edilen bina kalıntıları ve Anamas Dağı eteklerindeki yaylalarda bulunan yapılarla Kubadabad büyük bir Ortaçağ kentidir (res. 4). Külliye'nin güneybatısında yer alan ve köylülerin «*Toprak Tob*» diye isimlendirdiği Pre-historik Höyük, sarayın şikârgah sahası içindedir. Bunun dışında bilhassa göl üzerindeki Kız Kalesi Adası'nda yer alan Bizans kalıntıları Kubadabad'ın Türk Dönemi öncesi geçmişine ait diğer önemli yerleri teşkil eder.

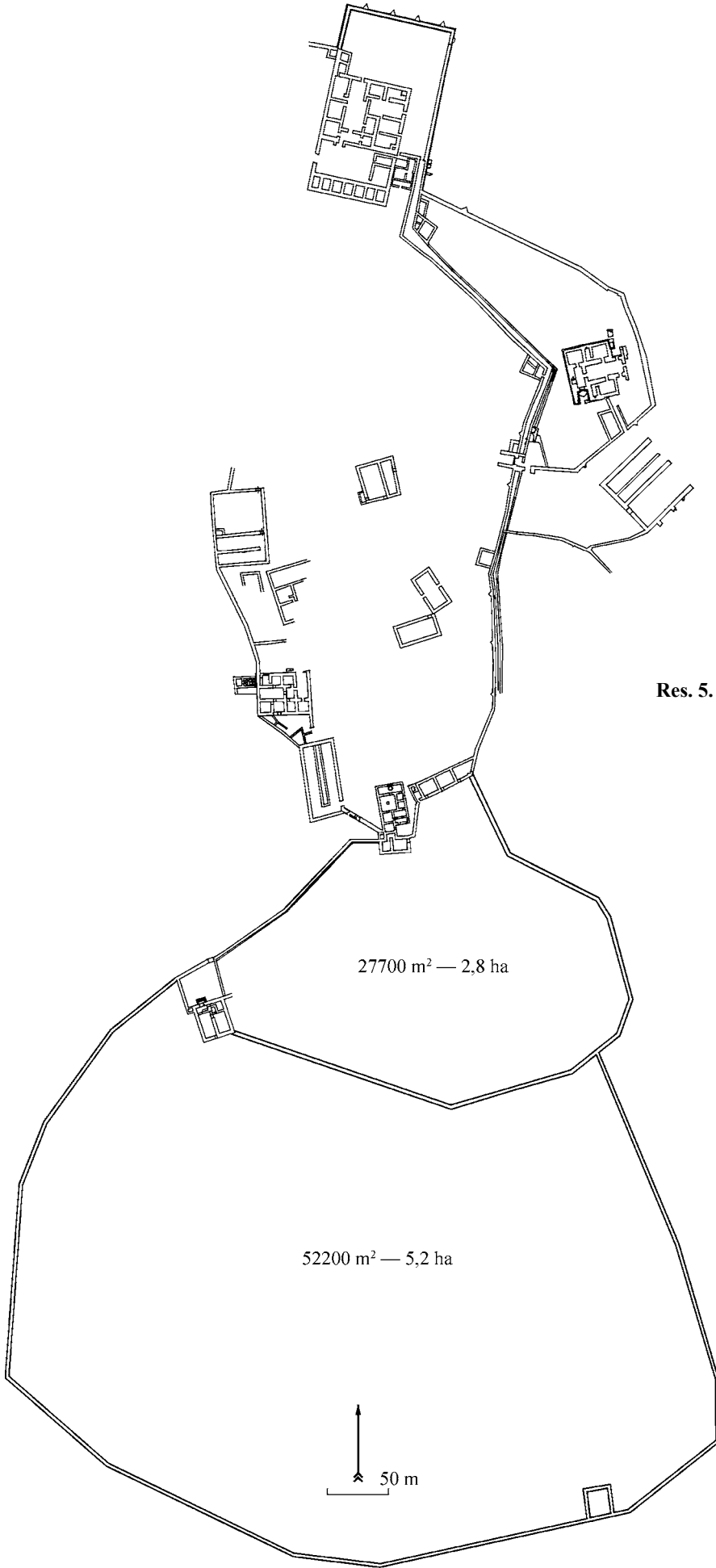
Konya Müzesi Müdürü M. Z. Oral tarafından 1949—1950 yıllarında keşfi yapılarak ilk bilimsel kazılarının 1965 yılında Prof. Dr. K. Otto-Dorn tarafından gerçekleştirildiği Kubadabad, üç dönem süren bu ilk dönem araştırmalarının ardından 1980 yılına kadar kaderine terk edilir. Bu tarihten itibaren düzenli olarak Prof. Dr. Rüçhan Arık başkanlığında gerçekleştirilen kazılar, Anadolu Selçuklu Dönemi'nin en önemli ören yerlerinden birini ortaya çıkartır. Kubadabad Sarayı, ana yapılarının plan hususiyetleri açısından, Leşkeri Bazaar'dan Topkapı Sarayına kadar Türk Saray Mimarisi'nde sıklıkla rastlanan eyvan-hol veya eyvan-avluk şeklinde bir mekân tertibini yansıtırken, yapılarının araziye dağılımı itibarıyla Erken İslam Dönemi Saraylarından Çin Saraylarına kadar bütün doğu saraylarında karşılaşılan, bir gölet çevresinde «kampüs» (Arik 2002, s. 251—267) şeklinde tertiplenmiş bilinen bir mode-

li ortaya koyar. Bu mimari hususiyetlerine rağmen Kubadabad'ın dünya çapında tanınmasını sağlayan çinileridir. Burada ele geçen çiniler, sıradan bir süs veya makyajın ötesinde zengin bir düş dünyasını, sıra dışı bir gözlem ve yorumla yansıtır. Kubadabad çinileri, hem kavram hem de realist resim anlayışıyla Ortaçağ Türk Resim Sanatı içinde çok ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Prof. Dr. Rüçhan Arık'ın kesintisiz olarak devam ettirdiği kazılar 2017 yılından beri de Doç. Dr. Muharrem Çeken başkanlığında bir ekip ile yürütülmektedir.

ŞİKÂRGÂH (AVLAK-HAYR)

Kubadabad Saray Külliyesi'nin güneybatısından yakınlardaki Hoyran köyüne doğru uzanan büyük alan köylüler tarafından «*avlak*» veya «*avlağ*» olarak adlandırılır. Bu alanın içinde köylülerin «*toprak tob*» diye andığı Eskiçağ Höyüğü de yer alır. Kubadabad Saray Külliyesi'nin ana yapılarının bulunduğu kıyıdaki sahanın güneybatısındaki bu alan, henüz hiçbir kazı faaliyeti gerçekleştirilmemiş olmasından ötürü bilinmezliğini koruyordu. Burası, İbn Bibi'nin anlattığı ve Kubadabad'daki av, müzik ve sportif eğlencelerini gerçekleştirildiği «*şikârgah*» için en uygun yer olmalıydı.

Bu alan toplam 8 hektar olup birbirinden duvarlarla ayrılmış iki kısımdan oluşur (res. 5). İlk bölüm, yaklaşık 2,8 hektar genişliğinde, içinde köylülerin «*Gürlevi*» diye isimlendirdiği, Selçuklu döneminde bir yer altı su kaynağının önünün ka-

Res. 5. Kubadabad Sarayı Şikârgahı-Plan
(Kazı Arşivi)

Res. 6. Kubadabad — Gürlevi (Kazı Arşivi)**Res. 7.** Kubadabad Şikârgahı'nın avlu duvarları (Kazı Arşivi)

patılarak suno bir gölete dönüştürülmesiyle teşkil edilmiş su birikintisinin de yer aldığı yamuk biçimli alandır (res. 6). Burası İslam ve Türk Saray Mimarisinin avlak tasvirlerinde sıklıkla karşımıza çıkan su peyzajının Anadolu'da günümüze kalan en iyi örneklerindedir. İkinci bölüm ise bunun güneyindeki yaklaşık 5,2 hektarlık daha büyük sahadır. Her iki alan da ayrı ayrı -tamamı bugüne ulaşamayıp yıkılmış olsa da- yığma duvar tekniğinde moloz taşlarla inşa edilmiş duvarlarla çevrilidir (res. 7). 1,5—2 m kalınlıktaki duvarların günümüze kalabilen parçalarından ilki Gürlevi'nin güney kıyısından batıya doğru giden parçadır. Gürlevi'nin bulunduğu parçanın güney duvarlarını oluşturan bu duvarın 62,55 m lik parçası kalabilmiştir. Bu alanın kuzey sınırını belirleyecek duvarlar, Gürlevi'nin doğu kıyısından başlayıp kuzeye yönelerek saray külliyesinin I. av-

lusuna güneybatı yönünden bağlanır. Bu bölümün kuzey sınırını aynı zamanda I. avlunun güney duvarları olan çizgi teşkil eder. Bu duvar, saray külliyesinin girişini kuzeyde bırakacak şekilde batıya doğru çeşitli noktalarda kırılmalar yaparak yaklaşık 215 m devam eder. Şikârgahın güneydeki ikinci bölümünü doğuda, Gürlevi'nin güneydoğu kıyısından başlayarak güneye doğru devam eden yaklaşık 140 m lik bir duvar sınırlar. Duvarın izleri alanın güneydoğu köşesini teşkil edecek noktada kesilir. Kesildiği noktadan yaklaşık 45 m sonra batıya doğru gidildiğinde 11 × 12 m ölçülerinde kare biçimli bir kalıntıyla karşılaşılır. Temel seviyesinde izlenebilen kalıntı külliyesinin diğer binalarında rastlanan duvar tekniğiyle teşkil edilmiştir. Alanın güney ve batı kenarlarını teşkil edecek duvarlardan herhangi bir iz kalmamıştır. Buna karşın yüzeydeki bazı izler

Res. 8. Kubadabad Şikârhane (Kazı Öncesi ve sonrası; Kazı Arşivi)

ve gölün en yüksek seviyesi olan 1126 kodu dikkate alarak yapılan tespitler, 5,2 hektarlık bir alanı teşkil edecek biçimde alanın sınır çizgilerinin belirlenebileceğini ortaya koymaktadır.

Kazı yapılmadan önce bu alanın kuzeybatı ucunda küçük bir yükselti görülüyordu. Burada, 2016—2018 yıllarında gerçekleştirilen kazılar, Selçuklu mimarisinde az bilinen bir yapı tipini karşımıza çıkardı (res. 8; Çeken, Yavaş, Bozkurt 2019, s. 701—716).

Toprak Tol'un kuzeybatı eteğine oturan yapı güneybatıdan kuzeydoğuya doğru alçalan hafif eğimli arazi üzerindedir. Dıştan dışa $13,40 \times 15,50$ m ölçülerindeki dikdörtgen biçimli binanın kuzeyinde, yaklaşık $13,50 \times 19,90$ m ölçülerinde bir alanı çevreleyen yamuk biçimli bir ön avlusu bulunur (görmek res. 1). Moloz taştan inşa edilmiş binada, yığma tekniğindeki duvarlar, iç bölmelerde 0,70, 0,90, 1,30 m, cephelerde ise 1,40 m kalınlığında olup döşeme seviyesinde içten ve dıştan iki sıra ahşap hatıllıdır. Boydan boya uzanan bu hatılların altında, yer yer saplama tarzında dik konulmuş ahşap yastıklar vardır. Kuzey cephenin doğu kısmında da söz konusu ahşap yastık kalıntıları görülür. Yapıda iç duvarların kırıktık sıvayla kaplı olduğu görülürken, dış cephelerin sıvalı olup olmadığına ilişkin bir veri tespit edilememiştir.

Yapı'nın avlusu kuzey yönde külliyeyle güney yönde sınırlandıran surla birleşir. Bu duvar aynı zamanda şikârgahın kuzeybatı sınır çizgisini de teşkil eder. Günümüze yalnız temel ve doğu cephesindeki yaklaşık 1,00—1,50 m yüksekliğinde duvar kalıntıları kalabilen avluya, eşik ve söve izlerine göre kuzeydoğu köşesinden, külliyenin 1. avlusuna doğru uzanan yoldan geçilir. Avludaki toprak dolgunun hafriyatında çıkan çok sayıda çini, sırlı — sırsız seramik parçaları, cam, mih ve sikkeler Selçuklu Çağındandır. Yapının avlusunda az sayıda Prehistorik dönem seramik parçalarına da rastlanılmıştır.

Avluda gerçekleştirilen kazılar, Anamas Dağı'ndan saray külliyesine gelen çift su hattının binaya güneyden girip binayı kat ettikten sonra avludan saraya doğru devam ettiğini ortaya koymuştur. Binaya avludan özgün haliyle dört basamaklı çift yönlü merdivenle çıkılmaktadır (res. 9).

Binanın kuzeydoğu köşesinden doğuya doğru devam eden 1,40 m kalınlığında bir duvar parçası zirai faaliyetler sırasında biçilmiş, günümüze ancak 3,5 m lik kısmı kalabilmiştir. Bu kalıntı her iki avluyu birbirine bağlayan duvara ait olduğu; dolayısıyla binanın ön (kuzey) ve arkada (güney) olmak üzere iki avlusu olduğunu göstermiştir. Nitekim Binanın (B) mekânının güney duvarından bu yöne açılan bir

talo kapı da güneyde bir arka avlu olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Merdiven sahanlığından 1,75 m genişliğinde bir kapı açıklığıyla girilen hol (A) doğu yönde uzanan dar bir koridorla, $2,50 \times 3,72$ m ölçülerinde küçük bir odaya (D) bağlanır. «D» mekânının içinde, yüksek ısıya maruz kalmış ve pota çeliği üretiminde kullanıldığı düşünülen potaların seramik kalıplarının parçaları bol sayıda sırsız seramik, küp, çini ve cam parçaları, mih ve kenet türü madeni objeler ile toprak dolguya karışmış boya kalıntılarıyla birlikte bulunmuştur (res. 10). «A» mekânında girişin hemen karşısında, duvara bir dilatasyonla birleşik külenin, yapının muhtemel ikinci katına veya damına ait çıkış merdivenidir (görmek res. 9).

Merdivenin batısından genişçe bir kapıyla girilen mekân (B), $4,60 \times 10,00$ m ölçülerinde, kuzey-güney doğrultusunda uzunlamasına dikdörtgen biçimli bir salondur (res. 11). Salonun güneydoğu köşesinde, külliye'nin güneyine yani avlak tarafına doğru açılan talo bir kapı daha vardır. Salonun zeminini büyük ölçüde tuğla döşemeli olup, yalnız güneydoğu köşedeki $3,60 \times 4,00$ m lik kısımda tuğla döşeme yoktur. Bu ve mekânın batı duvarı üzerindeki izler, bu bölümde muhtemel ahşap veya kâgirden bir oturma sekisinin varlığını düşündürmüştür. Söz konusu sekinin olduğu bölümde, güney duvarına bitişik vaziyette muhdes bir ocak kalıntısına rastlanmıştır. Bu ocağın (D) mekânında bulunan seramik pota kalıplarının pişirildiği yer olabileceği üzerinde durulmuştur.

Salonun kuzeydoğusunda, altında fosseptiği ile birlikte bulunan mekân (E) tuvalettir (res. 12). Tuvaletin orijinal döşemesine ait küçük bir parça kuzeybatı köşede kalabilmiştir. Mekânın güney duvarının içinde temiz su künk çıkışı tespit edilmiştir. Bu künk, binaya güney taraftan girip (C) mekânın döşemesinin altında devam edip bir dirsek vasıtasıyla mekân içine su temin ediyor olmalıdır.

(B) mekânından bir kapıyla geçilen $4,60 \times 8,45$ m ölçülerindeki boyuna dikdörtgen biçimli (C) mekânının doğu yarısı muhdes seki ve tuğla örgülü bir kuruluşla kaplıdır (res. 13). Mevcut izlerden mekânın özgün tuğla kaplı zeminini sonradan 0,26 m kadar yükseltilerek, buraya doğu duvarına bitişik vaziyette bir seki üzerinde yan yana iki tekne ile güneydoğu köşede kireç harçlı zemininde üç dairesel

boşluğun yer aldığı üç hacim teşkil edilmiştir. Bu bölümlerin zemini şap harcıyla kaplıdır. Bu sekinin kuzeyinde, tuğla örgülü bir kuruluş vardır. Zemin seviyesi altındaki bu tuğla kuruluşun ağzı, doğu cephe duvarı yıkılarak dışarı açılmıştır. Mekânın doğu yarısındaki bu kuruluşlar, (C) mekânının yapının ikinci kullanım evresinde işlevi henüz net olarak tespit edilemeyen; ancak bir işlik gibi kullanıldığını düşündürten verilerdir. Şikârhâne'nin çeşitli yerlerinde karşılaşılan dilatasyonlar ve eklemeler kesin tarihlerini belirleyemediğimiz daha sonraki bir dönemde binanın farklı işlevlerle yeniden kullanıldığı ortaya koymaktadır.

Binanın kuzeybatı köşesine dıştan bitişen $2,60 \times 2,75$ m ölçülerinde niteliği net olarak anlaşılamamış bir duvar kütesine rastlanılmıştır. Yaklaşık 90 cm lik duvarların ortada boş bir kütle oluşturacak şekilde teşkil edildiği bu sağır duvar kalıntısının Anadolu Selçuklu Köşklerinde çok sık rastlanılan ve *Manzaratü'l-Keş* diye bilinen bir kule ya da bir çıkmayı taşıyan kâgir kaide olduğunu düşündürmüştür (res. 14).

Binanın iki büyük mekânının kuzey-güney, giriş holününün doğu-batı doğrultulu bir tonozla örtülü

Res. 9. Kubadabad Şikârhâne (merdiven; Kazı Arşivi)

Res. 10. Kubadabad Şikârâne kazıları sırasında bulunan çini ve pota kalıpları (Kazı Arşivi)

olduğu rahatlıkla tahmin edilebilir. Giriş holünde yer alan ve duvara bitişik merdiven kütesinin önce doğu batı doğrultulu birkaç basamakla yükselip burada bir sahanlıktan sonra güneye doğru yükselerek dama ulaştığı anlaşılır. (B) mekânının güney duvarındaki tali kapı göz önünde bulundurularak binanın bir arka avlusu olduğu buna da batıya uzanan duvarın üzerindeki kapıyla geçildiği söylenebilir. Ancak avlunun doğu ve güney duvarı günümüze ulaşmamıştır. Bina, İbn Bibi'nin Kubadabad için sıklıkla anlattığı av partilerinin gerçekleştiği «Avlak» denilen sahanın içinde olması nedeniyle bir

Şikârâne (Av Köşkü) olmalıdır (res. 14). İki ana oda ve onların önündeki giriş holünden oluşan basit planı, ön ve arka olmak üzere iki bölümlü avlusu ile Alanya'daki Kemer, Sedre ve Kaledran gibi Selçuklu köşkerleriyle benzeşir (res. 15; Yavaş 2000, s. 147—154; 172—183). Bu basit şema Samarra'daki 3 nolu konut olarak tanımlanan yapıda da karşımıza çıkar (Northedge 2015, s. 102, fig. 95). Bu basit ve geçici konaklamaya uygun konut tertibi daha çok şikârânelerde karşımıza çıkar.

Binada ortaya çıkarılan seki, su tesisatı, merdiven üst kat, balkon gibi veriler çok sınırlı bilgilere

Res. 11. Kubadabad Şikârâne (B mekânı; Kazı Arşivi)

Res. 12. Kubadabad Şikârâne (E mekânı-Tuvalet; Kazı Arşivi)

sahip olduğumuz Ortaçağ konut mimarisinin ev donatıları hususunda zengin bilgiler sunar. Bunlardan, (B) mekânında ortaya çıkarılan sedir, bir benzerini Alanya'daki Selçuklu Sarayının 8 nolu mekânında bulduğumuz (Arik 1997, s. 531—533). Anadolu Selçuklu Mimarisi çalışmaları için özgün bir ev donatısıdır. Bunun dışında yapının giriş holünden

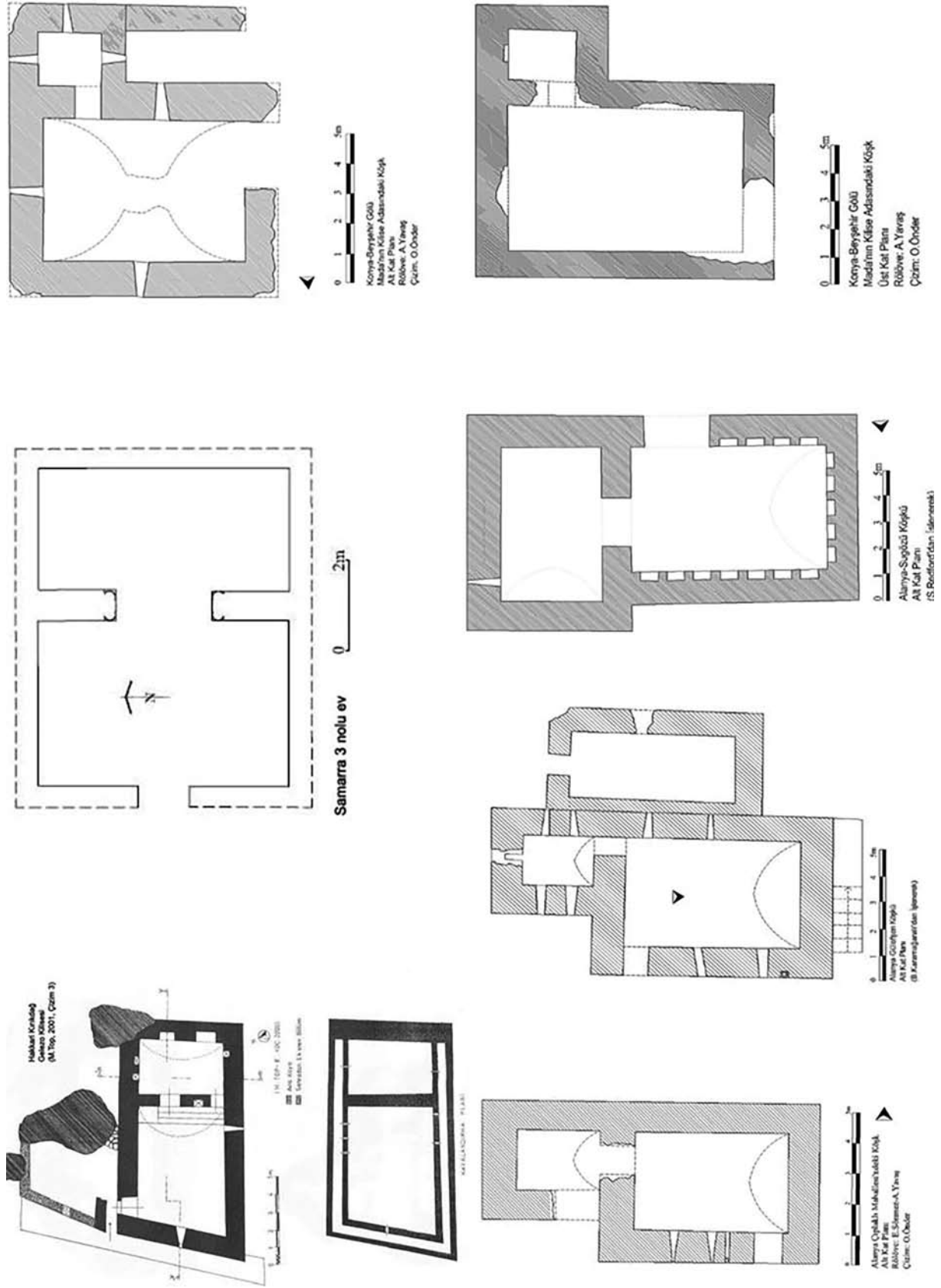
üst kat veya dama çıkışı temin eden duvar içi merdiven uygulamasını yine Kemer, Sedre ve Kaledran Köşkleri'nde benzerlerini gördüğümüz (Yavaş 2000, s. 147—154; 172—183). mimari detaylardandır. Kazılar sonucunda, aynı zamanda saray külliyesine su temin eden tesisatın ana kollarından birinin binaya güney kesiminden girerek fosseptikli

Res. 13. Kubadabad Şikârhâne (C mekânı; Kazı Arşivi)

Res. 14. Kubadabad Şikârhanesi (Illustrasyon; Kazı Arşivi)

Res. 15. Kubadabad Şikârhane'nin benzer planları Hakkari (Top 2001, Çiz. 3), Samarra 3 nolu konut (Northedge 2015, fig. 95), Alanya'daki Köşkler (Yavaş 2000)

bir tuvaletle temiz su sağladığını ortaya çıkarmıştır. Bu tuvaletin bir benzerini Beyşehir-Anamas Dağı eteklerindeki Malanda denilen yerdeki Selçuklu Köşkünde buluyoruz. Binanın kuzeybatı köşesine dıştan eklenmiş küçük duvar parçası, Selçuklu köşk ve saraylarının önemli tasarım prensiplerinden biri olan manzara kaygısını sağlayan bir çıkma veya kuleyi taşıyor olmalıdır. Bu çıkma veya kulenin Selçuklu Çağı'ndaki en bilindik örneği Konya Alâeddin Köşkü denilen yapıdır.

Bina, İbn Bibi inşası tamamlanan Kubadabad'ı ilk ziyaretinde avlanıp, eğlendiğini anlatmasına bakılırsa (İbn Bibi 1996, s. 366), şikârgah ve onun şikârhane saray sitesiyle eş zamanlı tamamlanmış olmalıdır. Bu anlamda, sarayın inşa tarihi olan 1220—1235 (Uysal 2019, s. 89—90)³ tarih aralığının şikârhane için de doğru kabul edebiliriz. Bina sonraki tarihlerde işlik gibi farklı maksatlar için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Şikârhane, tıpkı Samarra'daki benzerleri gibi alana hâkim bir noktada yer alır. Köylülerin Gürlevi dediği küçük su göleti bu av peyzajını tamamlayan diğer öğedir. Günümüze çok az bir kısmı ulaşabilmiş çevre duvarları, tıpkı Samarra Sarayının av parkını kuşatan «*hâirü'l-hayr*» gibi yaklaşık 8 hektarlık Kubadabad Şikârgahını sınırlamaktadır. Kubadabad Şikârgahı'nın ölçüleri düşünüldüğünde büyük süreklilik avları ve taktik antrenmanların da yapıldığı sugur avlarının yerine, kuş veya tavşan avlanan, çevgen oynanan, güreş eden gençlerin, dans eden rakkaselerin seyredilip, rud sesinin dinlediği türde bir eğlence olarak düşünmek daha doğru olacaktır. Sultan, tıpkı benzerlerini Abbasi Hayr alanlarında gördüğümüz alana hâkim bir kule veya köşke çıkarak bu eğlenceyi takip ediyor olmalıydı. Kuşkusuz bu av etkinlikleri günü birlik konaklama ve şölenlerdi. İbn Bibi'deki şikârhâne tabirinin geçtiği anlatımlarda av, sabah gidilip akşam dönülen bir etkinlik olarak anlatılmaktadır. Dolayısıyla bu avların genellikle kuş avı için düzenlenmiş kısa süreli, az personelle saraya yakın yerlerdeki gerçekleştirilen avlardan olduğu anlaşılmaktadır. Kubadabad'daki Şikârhâne de işte bu türden kuş avlarının gerçekleştirildiği şikârgahlarda, sultan ve maiyetinin konaklamasına mahsus yapılardandır.

³ A. O. Uysal, Kubadabad'daki inşa faaliyetlerinin 1220—1225 tarih aralığında başladığını, 1226—1228 yılları arasında sultanın tamamlanmış bazı binaları denetlediğini belirtir. İbn Bibi, sultanın bu ziyareti sırasında «çevgen oynayıp, avlanarak, rud sesi dinleyerek» (İbn Bibi a. g. e., I, s. 366) vakit geçirdiğini belirtir ki bu durum, anılan tarihlerde Şikârhâne ve Şikârgahın sultanın kullanımına uygun bir hale getirildiğini göstermektedir.

Bibliography

- Aksarayo, Keromüddin Mahmud-i. 2000. *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. Türk Tarih Kurumu yayınlarından, II, 38. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Alaadin Ata Melik Cüveyno. 1999. *Tarih-i Cihan Güşa*. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı.
- Arık, M. O. 1997. Alanya Kalesi 1995 Yılı Çalışmaları. In: *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı (Bildiriler 27—31 Mayıs 1996 Ankara)*. II. Ankara, s. 531—533.
- Arık, R. 2000. *Kubad-Abad, Selçuklu Saray ve Çinileri*. İstanbul: İş Bankası.
- Arık, R. 2002. Selçuklu Saray ve Köşkleri. In: Kuban, D. (ed.). *Selçuklu Çağında Anadolu'da Sanat*. İstanbul, s. 251—267.
- Atalay, Â. 1985. *Divanü Lıygat-it-Türk Tercümesi*. I. Ankara.
- Baş, A., Dursun, Ş. 2017. Keykubadiye Sarayı 2014 Yılı Sondaj Çalışması. In: *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (02—05 Kasım 2016)*. Sakarya, s. 87—106.
- Bilge, R. 1945. İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Baznameler. I. *Ü. Türkiyat Mecmuası*, 8, s. 169—182.
- Creswell, K. A. C. 1979. *Early Muslim Architecture*. I, II. Newyork.
- Çeken, M., Yavaş, A., Bozkurt, T. 2019. Kubadabad Saray Külliyesi 2017 Yılı Kazı Çalışmaları. In: *40. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu*. Ankara, s. 701—716.
- Esin, E. 2006. *Türklerde Maddo Kültürün Oluşumu*. İstanbul.
- Gabriel, A. 1927. Kasr el-Heir. *Syria*, 8, 4, p. 302—329.
- Hacıgökmen, M. A. 2018. Selçuklularda Av Merasimleri ve Emir-i Şikarlar. *SUTAD, Bahar*, 43, s. 325—339.
- İbn Bibi (El-Hüseyin B. Muhammed b. Ali El-Ca'feri Er-Rugadi). 1996. *El Evamirü'l-Ala'iyeye Fi'l-Umuri'l-Ala'iyeye*. Selçuknâme. I. Ankara.
- Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmud Morhând, (Tercüme ve Notlar: E.Göksu) 2015. *Ravzatu's-Safâ, fo, Soreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülük ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçukkiyye)*. Ankara.
- Naumann, R. E. 1976. *Takht-ı Suleiman*. Prähistorische Staatssammlung München Ausstellung. München.
- Northedge, A., Kennet, D. 2015. *Archaeological Atlas of Samarra*. Samarra Studies, II. London: The British Institute for the Study of Iraq Foundation Max van Berchem.
- Redford, S. 1997. Seljuk Pavilions and Enclosures in and Around Alanya. In: *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı (Bildiriler 27—31 Mayıs 1996)*. I. Ankara, s. 453—467.
- Redford, S. 2008. *Anadolu Selçuklu Bahçeleri*. Alaiyye / Alanya, 7. İstanbul.
- Reşodü'd-dîn Fazlullâh. 2014. *Câmi'ü't-Tevârih (Zikri Târoh-i Âl-i Selçuk)*. İstanbul.
- Sevim, A. 1999. Sibt İbnü'l-Cevzo'nin Mir'âtü'z-Zaman Fo Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III. Sultan Melikşah Dönemi. *Belgeler*, 20, Sayı 24, s. 1—75.
- Smets, A., Van den Abeele, B. 2007. *Medieval Hunting. A Cultural History of Animals in the Medieval Age*. Oxford; New York.
- Türkmen, M. N. 2009. Osmanlıda Av Seferleri. *Acta Turcica*, I, p. 22—32.

Uysal, A. O. 2019. *Kubad Abad'ın Tarihi Hakkında. Beyşehir Gölü Kıyısında Bir Selçuklu Sitesi*. Konya.

Uyar, M. 2017. Vahşi Hayvanlar Üzerinde Savaş Pratiği: Ortaçağ Moğol Ordularının Sürek Avları. In: Yüksel, M. Ş. (ed.). *Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağana*. Ankara, s. 77—83.

Üsâme İbn Munkız. 1982. *İbretler Kitabı (Kitab El-I'tibar)*. İstanbul.

Ya'kubo. 2002. *Ülkeler Kitabı*. İstanbul.

Yavaş, A. 2000. Anadolu Selçuklu Köşkleri: Ortaçağ Konut Mimarisi Üzerine Bir Araştırma. In: *Ankara Üniv., Sosyal Bilimler Ens. Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara, s. 108—115.

Yazıcızade, Ali. 2009. *Tevarih-i Âl-i Selçuk*. İstanbul.

the building, which was unearthed during the excavations carried out in 2016—2018, was through a flamboyant staircase located on the north where the front courtyard is. Besides the main one the building has a secondary entrance opening to the Avlak at the south. There is a mass of staircase opposite to the entrance probably leading up to the roof of the building, which consists of a transverse entrance, a room located to the east of the entrance, two similar sized longitudinally rectangular main spaces side by side, and an elaborate toilet. Located in the hunting ground the building has a similar plan to the other Anatolian Seljuk hunting lodges, a «şikarhane» for the hunting entertainments, which are mentioned in the Selcuknames of the period.

Keywords: Hunting Lodge, Paradeison, Kubadabad, Seljuks.

Essay 7

PARADEISON AND HUNTING LODGE OF THE KUBADABAD PALACE

Kubadabad Palace, located on the southwest coast of Beyşehir Lake in Konya, is a large «city-palace» constituted by dozens of buildings in a wide area extending from the shores of the lake to the foothills of the Anamas Mountain to the south. In the southern part of the palace complex there is a large area of approximately 8 hectares. This Bronze Age Mound which was named «Toprak Tol» by the locals, is surrounded by a wide/broad wall starting to stretch out from west then makes a turn first to south and later towards to the lake with an acute / narrow angle, along the shore of the lake it stretches out on the north-south direction where it confines the IVth courtyard of the complex on its northwest side. This is the place where Zeki Oral calls the «palace garden» and named «avlak / avlağı» by the villagers. As an important part of Turkish-Islamic palaces in general, Avlak is where the major social activities of medieval daily life, which are hunting, various games, and music entertainments, are held. Avlak of Kubadabad is the first ever precisely determined example in the Medieval Anatolian Palaces. The small dam lake called «Gürlevi», located in the northern part of the hunting grounds, functioned as the water landscape, a Turkish Palace tradition which also reflected to the miniatures. There is a building located to the west of this pond and the northwest border of the hunting grounds. The entrance to

Нарис 7

РАЙСЬКІ КУЩІ ТА МИСЛІВСЬКИЙ БУДИНОК ПАЛАЦУ КУБАДАБАД

Палац Кубадабад, розташований на південнозахідному узбережжі озера Бейшегір у Конії, є великим «містом-палацом», який складається з десятків будинків у великому районі, який простягається від берегів озера до підшви Гори Анамас на південь. У південній частині цього комплексу є значна територія, що складає приблизно площу у 8 гектарів, яка має назву «сад палацу», який посідав значне місце у середньовіччі у повсякденному житті його мешканців: полюванні, різних іграх та музичних розвагах. Тут був будинок, розташований на мисливських угіддях. Вхід у нього, знайдений під час розкопок у 2016—2018 рр., вів розкішними сходишками до парадного двору палацу.

Крім головного входу, інший вхід був з півдня. Проти входу були також сходишки, які імовірно прямували до даху будинку. Крім окремих кімнат однакового розміру, тут також був розташований добре спланований туалет. Будинок, розташований на мисливських угіддях мав схоже планування з іншими мисливськими Анатолійськими Сельджуцькими будинками, для мисливських забав, які згадуються у Сельджук-наме цього періоду.

Ключові слова: Мисливський будиночок, Парадейсон, Кубадабад, Сельджуки.

ЧЕКЕН Мухарем, доцент, доктор, Анкарський університет, Анкара, Туреччина, mceken@gmail.com.

ÇEKEN Muharrem, Doçent, Doctor, Ankara University, Ankara, Turkey, mceken@gmail.com.

ЯВАШ Алптекін, доцент, доктор, університет імені 18 березня, Чанаккале, Туреччина, alptekinyavas@hotmail.com.

YAVAŞ Alptekin, Doçent, Doctor, March 18 University, Canakkale, Turkey, alptekinyavas@hotmail.com.

Нарис 8

MEDIEVAL TURKISH CARPETS IN ANATOLIA

This paper presented the collection of Medieval Turkish Carpets belonging to Anatolian Seljuk period (Konya, Beyşehir and Sivas Divripi finds) and Beyliks period including Tibetan finds are treated within the scope of this study. The carpets escape the period 11—13th centuries and divided on two groups of carpets: Anatolian Seljuk carpets and «animal carpets» of 14—15th century as continuation of Seljuk tradition in the Ottoman period.

Keywords: *carpets, Anatolia, Seljuk, Beylik period.*

ABOUT CARPET ART

Furnishing of structures such as dwellings and tents arranged in fixed or portable style that meet the accommodation needs is an issue related to the search for comfort and aesthetics as well as a requirement. Undoubtedly, carpet is one of the most important items in furnishing of tents or dwellings. The carpets that are woven as tapestries or floor carpets, and hold a rich accumulation of past, stand out also with their aesthetic value. Besides being a material produced by weaving method and expanding the comfort area of the need for accommodation, carpet goes beyond being just an article with its inherently tangible and intangible cultural accumulations and aesthetic aspect, and has become a practise considered as a work of art.

Scientists who see the carpet beyond weaving have not been able to form a complete consensus about where this perhaps the most privileged object of cultural transfer was woven first and since when. The carpet should probably have emerged after cloth weaving as it is an advanced weaving method. The comments on Turks being the first race to tame horse and sheep, hence being the first race to transfer from pelt covering to woven wool covering, also explain the discovery of Pazyryk carpet in the region where the Turks lived and their correlation with weaving (Durul 1977, p. 10). It is understood from

the finds of ancient cultures developed in Anau region (Central Asia) starting from 4500 BC spinning was discovered (Diyarbakirli 2002, p. 830—831). Both finds of simple weave pieces and weights used in looms obtained by excavations and researches in Anatolia belong to the 6th millennium BCE at the earliest (Fazlıoğlu 1997, p. 1—4).

Therefore based on existing findings it is possible to backdate the Central Asian weaving tradition to 6500—7000 years earlier and the weaving process for the Anatolian geography circa to 8000 years earlier.

Pazyryk carpet, considered as the oldest woven carpet in the world, provided two important information to the scientific world. The first is that the knotted weave tradition is known today to have existed for the last 2300 year. On the other hand, considering that the Pazyryk carpet is an advanced example in terms of technique and pattern application, it is not difficult to estimate that there is probably a previous history. Another important result is that the Pazyryk Carpet¹ (3rd—2nd century BC) which is considered to be the oldest carpet in the world was found in 5th Pazyryk Mound at the slopes of Altai Mountains where the Turks lived. Detected Turkish words written in Göktürk script on wooden parts of horse harness unearthed from the same mound, ensured the registration of Pazyryk carpet as a product of Turkish weaving tradition (Aslanapa 1997, p. 18).

Unfortunately, the data we have about the known history of the carpet based on the finds is quite limited. As the earliest carpet finds belonging to the medieval Turkish period in Anatolia are accepted as the ones of the Anatolian Seljuk period; according to the ranking of the history of the found carpets, the earliest of all is undoubtedly the 2300-

¹ For further technical information of the carpet see Ürer 2002, p. 591—597.

year-old Pazyryk carpet discovered during the archaeological excavations between 1947—1949. Carpet fragments unearthed in East Turkistan² in the researches between 1906—1908 are 1700 years old, dating back to 3rd—4th centuries. 1500-year-old rug fragment (5th—6th century AD) unearthed in 1913 in Kizil located in the west of Kuqa in the Turpan region is also one of the most important discoveries in the history of carpet art. Approximately 100 large and small rug fragments found in 1935—1936 in Old Cairo (Fustat) is the richest group of finds as the fourth link of the first period finds. Two of these carpets of which nearly one third is evaluated are dated to the first half of the 9th century AD, hence to the Abbasid period based on the historical data on one's kufic border. Considering the relations between the Abbasids and the Turks in the period in question and the city of Samarra, which was established for Turkish soldiers, it is understood that the mentioned finds constitute the fourth of the chronological links of Turkish carpet art. Although it has not been determined as a find as yet, there is no doubt that the tradition of carpet weaving was common during Great Seljuq period. Based on the rugs seen generally in miniatures of the period, it is not correct to conclude that the depictions in question belong to the carpet tradition of Great Seljuq period (11th—12th century AD). Especially if you go through al-Hariri's *Maqamat*, it is known that the first illustrated copies of this miniature were produced in the 13th century, about 100 years after al-Hariri's death. Carpet descriptions in the illustrated copies estimated to be produced in Baghdad or in the immediate area should be representatives of the Anatolian Seljuq rug tradition³.

Total 7 carpet fragments considered to belong to the Anatolian Seljuks and Beyliks (Principalities) period among the Fustat finds, the first findings of Middle Age Turkish rugs in Anatolia. These carpets are considered to presage Anatolian Seljuq carpets in terms of patterns obtained with different shades of the same color, the use of kufic borders, and the diamond motif ground arrangement (Aslanapa 1997, p. 18).

² According to Erdman, East Turkistan is a felt region as can be seen from the examples depicted in the wall paintings and miniatures in this region. Hereunder the closest assumption about the origin of the East Turkistan carpets is that the carpet tradition in this region was taken from the west of Turkistan; see: Erdman 1957, p. 85—86.

³ The situation is no different in other miniature manuscripts of the period like *Kalila and Demna*. Most of the works were illustrated in the 13th, 14th, and 15th centuries. *Maqamat* is one of the earliest illustrated manuscripts; see: Turan 2017, p. 348 for information.

The region which consists of Turkistan, the Caucasus, Iran and Anatolia defined as the carpet zone, is also the migration route of Turks from Central Asia to the west. Therefore, in Anatolia, the Turks who migrated from their homeland Central Asia and settled in Anatolia from the 11th century AD were the leaders of carpet weaving. Thus, taking into account the route of Turks entering Anatolia, it is estimated that the carpet weaving which developed in the east of Anatolia at the beginning has progressed to the cities and towns such as Uşak, Kula, Gördes, Bergama following Kırşehir, Sivas, Ladik (Konya) after Konya became the capital of Anatolian Seljuq civilization (Ürer 2013, p. 2—3).

To what extent are twenty carpets woven in the Medieval Turkish Period (11th—15th century AD) in Anatolia and survived till today sufficient in understanding and defining the carpet tradition produced over a 400-year period? Leaving the discretion of this question to the reader, 28 carpets in total as of today agreed to belong to this period took their place in registry as Anatolian Seljuq carpets. 18 of 28 samples, namely 8 found in Konya Alaeddin Mosque in 1905, 3 found in Beyşehir Eşrefoğlu Mosque in 1930 and 7 found in Fustat in 1935—36 belonging to the Anatolian Seljuq period are the first findings of this period.

5 of the 10 new finds that were agreed to belong to the Anatolian Seljuq period were discovered quite far away, in the Tibet region of China. Himalayan monasteries in the Tibet region operating for nearly 2000 years have become treasure chests where precious artifacts accumulate with the influence of the Silk Road. With the invasion of Tibet by China in 1959 deliberate and systematic destruction particularly of monasteries from 1960s to 1970s resulted in plunder and annihilation of art works accumulated over the centuries. A drifting carpet thrown into the river with other items was noticed by a fisherman and we had got the chance to be aware of Tibetan finds. M. Franses who sees the carpet when it was sent to London in 1991 for maintenance and conservation as one of the mentioned finds, announced that the carpet has gone through radiocarbon dating in 1992 and was dated between 1190—1300⁴. This was accepted by the academic community (Aslanapa 1997a, p. 14). But the author in his publication about Anatolia's early period animal carpets published in 2013 wrote that due to new developments in C¹⁴-dating it was renewed in 2001 and according to the the average of the new and the old results the

⁴ The author's first publication on the carpets at issue is in 1993 (see: Franses 1993, p. 263—269). For a broader evaluation see: Franses 2013, p. 246—247.

carpet could be dated between 1319—1440⁵. In this case, it is difficult to attribute these findings chronologically to the Anatolian Seljuk period.

The last discovery about the Anatolian Seljuk carpet is the Divripi Ulu Mosque finds, which is defined as the «Sivas Group» (Kardeşlik 2010, p. 113—122). Four out of these five carpets introduced in 2010, are acceptable as the last link of the Anatolian Seljuks period finds by color, pattern and composition.

Carpets belonging to Anatolian Seljuk period (Konya, Beyşehir and Sivas Divripi finds) and Beyliks period including Tibetan finds are treated within the scope of this study.

ANATOLIAN SELJUKS CARPET

Konya Finds. The protection method of one of the most important milestones of Turkish carpet art, Anatolian Seljuk carpets and the Pazyryk carpet is similar in a sense. Anatolian Seljuk carpets in Konya Alaeddin Mosque, which stayed at the bottom of the carpet layer of approximately 30 cm and therefore has had a sheltered environment have shared the same fate with the Pazyryk finds that have reached up to the present without being damaged by the freezing of the water leaking from the opening formed by the grave robbers after the burial. 8 carpets, 3 of which are complete and 5 of which are in pieces revealed by the Swedish F. R. Martin in 1905 are the earliest known finds of medieval Turkish period carpet samples in Anatolia.

Konya finds are examples dominated by geometric arrangement in terms of composition and pattern. Total six samples, three of which survived complete although partly worn, three are in pieces but give the total idea of the contexture, offer an idea about the composition of carpets. It can be said that the two small carpet fragments are in accordance with the general composition of the other examples in terms of their details.

⁵ It is still a matter of debate by us the carpets found in Tibet and presented to the public knowledge are to what extent Anatolian Seljuk carpets. In his study titled «New Discoveries in Turkish Carpet Art», written in 1997, Aslanapa dated the carpets in question to the Anatolian Seljuk period based on the results of the carbon tests conducted in 1992, in line with the source he benefited from. Undoubtedly, M. Franses' view, which he took as a reference, was also effective in reaching this conclusion. But in a study by the same author in 2013, it is suggested that according to the renewed carbon test of the finds in question the Tibetan finds belong to much later dates, creating an average value, can be dated to approximately 1319—1440 (Franses 2013, p. 247). Unfortunately, Aslanapa could not see the last study.

The most important aspect that separates the carpets that have been woven in the 2500 years period from Pazyryk carpet, which is the earliest finding in carpet art as of today, is color and composition characteristics if the material and weaving technique are left aside. These two aspects are largely shaped by regional and cultural variables. The tradition of weaving the carpet by adhering to a previously prepared pattern begins to be seen mainly from the 18th and 19th centuries. Because, it is seen mostly from these dates that the carpet was also produced by order and it was woven as a totally commercial commodity. Anatolian Seljuk rugs, which we know were sent all over the world from Far East to Western Europe according to the testimony of travelers of the period, woven probably by order were also materials of commercial value. But however, when we look at the carpets woven in Anatolia after 1830s and sent to Europe, it is understood that the schema and understanding of patterns are different from the traditional Anatolian practices, and even the patterns were prepared in various European cities, especially in London in line with the taste and desire of the European (Ürer 2013, p. 44).

It can be said that one of the Konya finds belonging to the Anatolian Seljuk period was woven without at least adhering to any model or a drawn pattern (fig. 1). Although the kufic arrangement that forms the main border on the carpet seems to be symmetrical, it does not repeat in detail. In the kufic border, called by the same name with the font in terms of reminding its characters consisting of sharp corners in general, according to us; not following a symmetrical application is a conscious choice and is about the purpose of analogy to writing. The kufic arrangement, whose primary goal is to decorate, in the long and short borders are intentionally meaningless or unreadable; but it is intended to give the impression of a writing at the same time.

Long sides aside, the schematic similarity of the arrangement, cut off from each other on both short sides, with the Arabic script «Allah» draws attention. The linear base that in a sense forms the writing line of the kufic border on the long edges has irregular recesses that are fixed fairly deliberately. This asymmetry should probably have been done with the same thought, that of giving the impression of writing. Thus, the others off to one side, it would not be wrong to say that particularly the carpet in the fig. 1 was consciously made for the use of the mosque. In this sense, the first carpet with kufic border as the first example of the Konya group is special and privileged.

The alternating usage of red and light blue in the thin narrow strips composed of eight-pointed

Fig. 1. Konya Alaeddin Mosque find, 13th century. Turkish Islamic Arts Museum, Istanbul

stars framing the wide kufic border and placed in squares, suits the color use understanding in the carpets of that period. This understanding was actually preferred almost in every part of the carpet and in all examples without exception. Skillful use of red and blue and their different shades is an important practice giving a sense of eternity in weaving.

Kufic bordered carpet is a rectangular floor carpet. Its composition can be defined as a rectangular ground arrangement bounded by very wide long and short edge borders. To proportion if needed, it can be said that the sum of the long edge borders is equal to the width of the ground. The rectangular design of the carpet does not allow such proportioning on the long edge. Therefore, it is possible to talk about a balanced design in terms of border and floor proportion in width.

Ground arrangement of the carpet whose length is about twice its width, consisting of repetitive patterns is a typical practise. Looking carefully, considerably stylised dragon figures can be seen inside the areas filling the ground and considered as diamond pattern (Yetkin 1991, p. 8). in general terms. The dragon composition in the doorknockers of the Cizre Grand Mosque, which is contemporary with carpet and has become a symbol in the history of art, is in almost the same form as the schema that fills the ground of the carpet which has a kufic border (fig. 2). The most important difference in

Fig. 2. Cufic border: 1 — dragon in doorknocker of Cizre Great Mosque; 2 — the ground pattern of the carpet (see fig. 1)

the arrangements is that the dragons imaged in the doorknockers are facing outwards while the dragons depicted in the carpet face inwards. The quite symbolically designed dragon arrangements, considering the intended use of the carpet, should not be found odd. Because both the «Allah» inscription on the border and the stylised dragon on the ground are the reflection of Islamic sensitivity on the carpet.

Two examples that give sufficient clues about the overall composition even in pieces, found in Konya, must have been the surviving fragments of two carpets with almost the same arrangement (fig. 3, 4). Kufic bordered carpets created by repeating pattern in the ground have the classical Anato-

lian Seljuk composition. In both samples, it can be said that wide kufic border arrangement is more developed than the first example (fig. 1). Linear connections between hooked kufic arms and additions reminding the crescent form have taken their places as elements that enrich the composition. The use of the same color with tone differences, the most characteristic feature of the period, has also shown itself on the border. Very thin narrow strip that surrounds

the kufic border from outside and forms angular volutes, reminds of the wave pattern encountered in mosaic, wall painting and ceramic decoration since ancient times. The arrangement of which we see close applications in Turkish art is known as the «waterway». Plain arrangement seen on the ground with diamond design in general terms is a strong design with its visual effect. It is understood that in the carpet there has been a hesitation in the use of

the color; the colors of the pattern and ground were interchanged after having woven a little, and that also red diamond designs forming speckles were abandoned. The third carpet has the same characteristics except the difference of the tint. The hesitation of the use of color in fig. 3, can be seen also in this carpet (fig. 4).

Two examples that reached up to the present in small fragments out of eight Konya finds resemble the first three finds in terms of wide edge border arrangement. Kufic border worked in light yellow on red background has similar features in both pieces. Eight-pointed stars with central diamond motif placed between the letter spaces and links of crescent design again between the letters have similar features with border application of the carpets examined in second and third place. Again in both examples, it is seen that the ground, in accordance with the Seljuk tradition, consists of repetition of certain patterns or pattern groups. Patterns created with a light blue color on a dark blue background still have similarities. On the fourth carpet, the arrangement commonly encountered in traditional Turkish rug art and generally called as the dragon motif can be seen (fig. 5). The arrangements that can be considered as dragon motifs on the ground of fifth example are placed in confined areas consisting of rhombi connected at one corner to each other and with hook motifs inside (fig. 6).

Two carpet finds which attract attention with their similar arrangements among the finds of Konya are important in terms of being found almost complete (fig. 7, 8). Both carpets' border arrangements have approximately the same characteristics. It is observed that the star schema is the main design

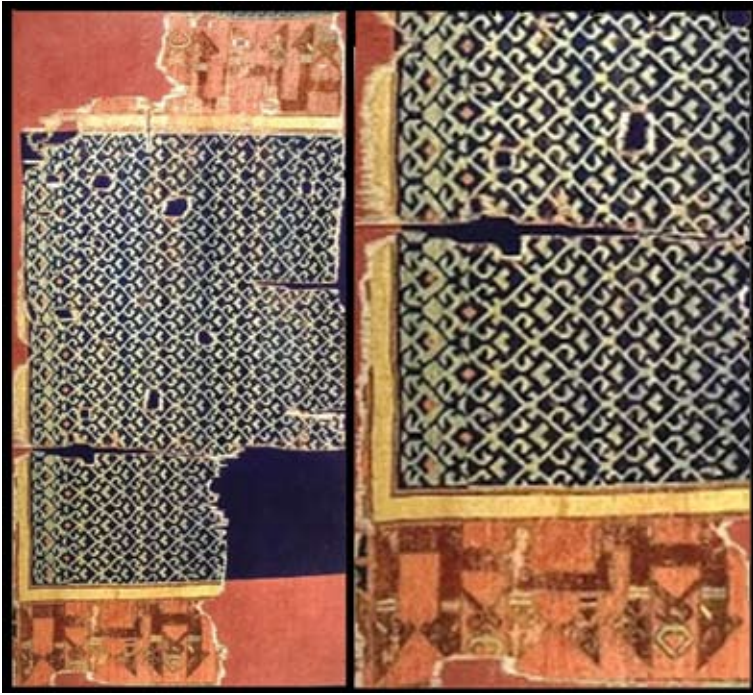

Fig. 3. Konya Alaeddin Mosque find, 13th century. Turkish Islamic Arts Museum, Istanbul

Fig. 4. Konya Alaeddin Mosque find, 13th century. Turkish Islamic Arts Museum, Istanbul

in the border arrangement. In the sixth example linear lines ending with triangles between the star arrangements are estimated to be a variation of kufic arrangement (fig. 7)⁶. In the seventh carpet, the border arrangement, of which the stars are slightly larger, is approximately the same. It can be thought that the elements that evoke the kufic font are more developed, and that the triangular finite is directed in two directions sideways and with this aspect it is one of the first applications of meshed or flowered kufic (fig. 8). In both carpets, the ground arrangement consists of the same pattern or repetition of the pattern group to form shifting axis. The main motif in the sixth carpet is the star schema. Interim arrangements which connect the stars to each other draw attention in terms of evoking the kufic font (fig. 7). It is seen that the design which fills the ground of the seventh carpet is a quite stylised flower. The main motif that can be evaluated as a flower at the end of a stem, both by swaying in one row to the right, in the other to the left and by being placed shifting offers a significant visual richness (fig. 8).

Eighth and last example of Konya Alaeddin Mosque carpet finds differs slightly from others in terms of size, arrangement and tint

⁶ There are also comments that the mentioned arrangement is the first examples of the application called flowered kufi; see: Yetkin 1991, p. 10—11.

Fig. 5. Konya Alaeddin Mosque find, 13th century. Turkish Islamic Arts Museum, Istanbul

Fig. 6. Konya Alaeddin Mosque find, 13th century. Turkish Islamic Arts Museum, Istanbul

Fig. 7. Konya Alaeddin Mosque find, 13th century. Turkish Islamic Arts Museum, Istanbul

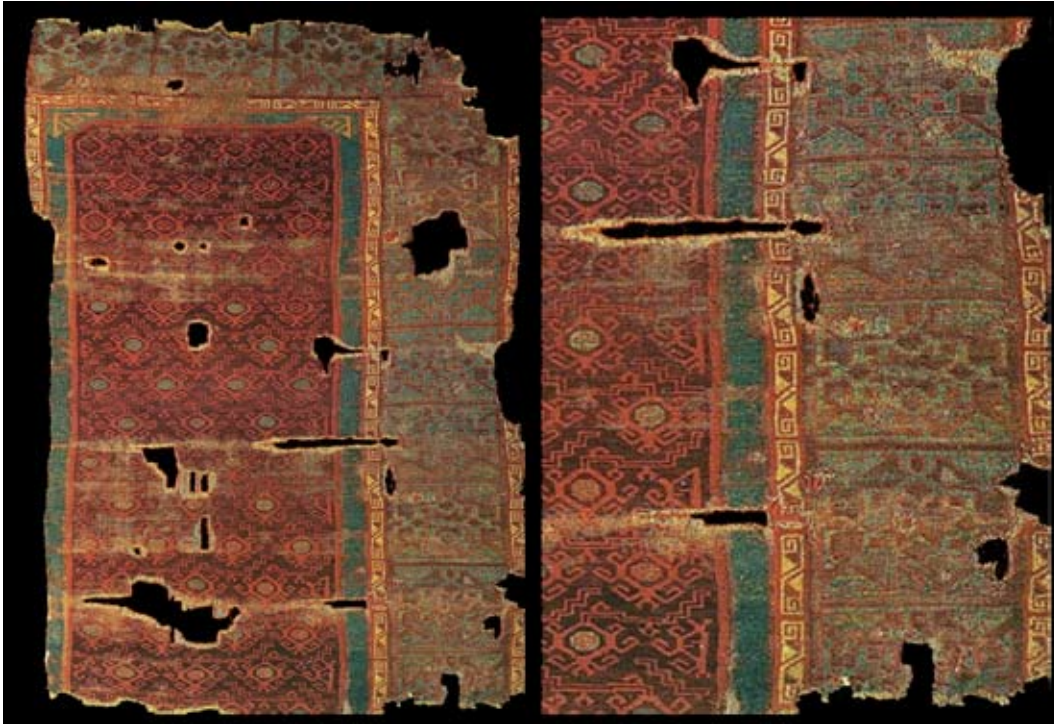

Fig. 8. Konya Alaeddin Mosque find, 13th century. Turkish Islamic Arts Museum, Istanbul

Fig. 9. Konya Alaeddin Mosque find, 13th century. Turkish Islamic Arts Museum, Istanbul

(fig. 9). It has kufic bordered arrangement nearly whole in two edges and preserved as a small part on one edge. On the other edge as no border mark is detected there is no possibility to put forth a clear idea on the length or width of the rug. But to make a

guess, when evaluated with regards to the placement of octagons that fill the ground, it can be said that the short edges of the carpet are the conserved ones. The hexagons placed shifted should be woven totally shifted in the first row and half in the second row

Fig. 10. Beyşehir Eşrefoğlu Mosque find, 13th century. Konya Ethnography Museum

according to the weaving principle. In this case, the length of the carpet should be the length which arrived till this day, about 6 m. The width, on the other hand, should be around 4 m based on similar examples. Under these circumstances, it can be estimated that approximately 1.5 m of our sample has not reached today in length. A—24-sqm Seljuk carpet is being mentioned. The border arrangement of the carpet with a kufic character was kept narrower than other examples. Based on the meshed or knotted elements located between the triangular combed arms which can be called as letters whose tips are terminated in crescent forms, it is possible to evaluate the applied border as an improved variation of the classical kufic border application. Although hexagons in light red tones placed on a light yellow ground are approximately the same sizewise, their forms do not have a standard. Inside, four radial composition with triangular comb positioned facing towards center remind of kufic letters. The carpet that is quite plain but yet aesthetic provides important knowledge about the weaving culture of the period.

Beyşehir Findings. Three carpet fragments found by R. M. Riefstahl in Beyşehir Eşrefoğlu Mosque 25 years after the discovery in Konya Alaeddin Mosque are important on account of having the technical and pattern features of Konya finds. First of the carpets exhibited in Konya Ethnography Museum in Beyşehir should probably be part of a large carpet considering its preserved part of about three square meters. From the small edge border of which only a small part could survive it is

Fig. 11. Beyşehir Eşrefoğlu Mosque find, 13th century. Konya Ethnography Museum

seen that the arrangement was created in Anatolian Seljuk tradition with large kufic letters (fig. 10). The single-color narrow belt located on the inner edge of the border which appears to be processed in cream color on a red background similar to the application we encountered in the period examples separates the ground and the border. The main component in the ground of the carpet is the star motif. It is noteworthy that on the ground where the sky is depicted, some stars are deliberately brightened using light color. The stars placed in the diamond, which is animated by a double hook on two corners, are placed on the shifting axis. Navy blue is used in the ground, blue is used in the diamond and hooks and light red and cream are used inside the stars. The depiction of the space gap, which creates a feeling of infinity with the use of very limited colors, reveals also the imagination of the period.

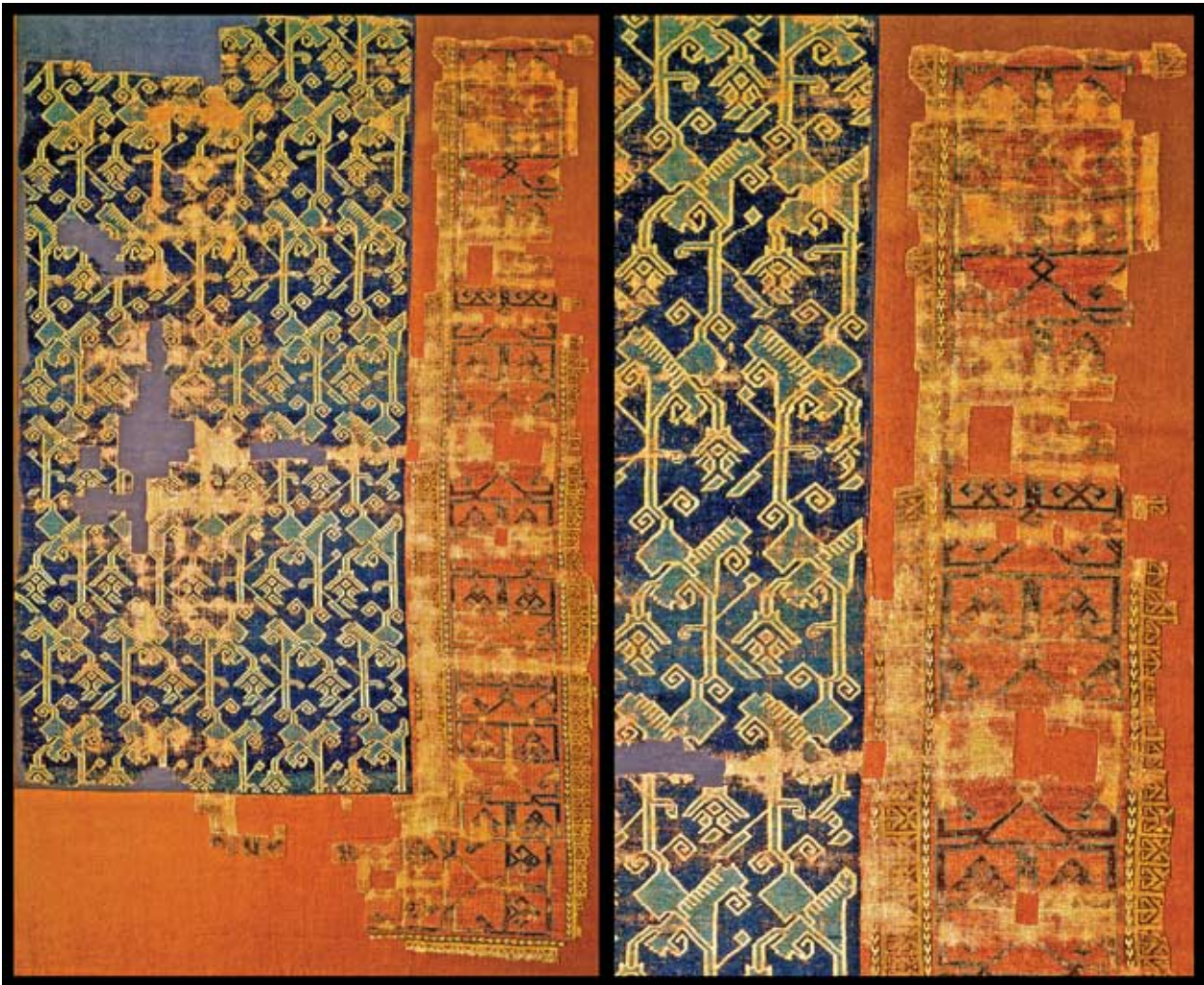

Fig. 12. Beyşehir Eşrefoğlu Mosque find, 13th century. David Collection, Copenhagen, Denmark
(see <http://islamicart.museumwnf.org>)

Another example found in Beyşehir and placed in Konya Ethnography Museum is a small surviving fragment probably of a large carpet. Still, example that gives an idea in terms of both border and ground arrangement has a great similarity with one of the examples found in Konya (fig. 7) in terms of both (fig. 11). The pattern that reminds the first kufic font and used in narrow strips that surround massive kufic border from inside and outside is similar to the Konya find.

The third Beyşehir carpet of which a part of the ground and a part of the border have survived to the present day is probably part of a large carpet (fig. 12). It appears that the narrow strips that delimit wide borders of the carpet which is in Kopenhagen David Collection today have the same arrangement with the narrow strip in the border of the carpet shown in fig. 11 and unearthed in Beyşehir. Their only difference is the direction of the design. Also in this example, the narrow strip pattern in question being linearly bounded inside and out by small patterns called «pitchfork» draws attention. The third carpet recovered in

Beyşehir can be considered as one of the examples where the application of stylised herbal pattern in the Anatolian Seljuk carpet tradition has been mastered. Third carpet recovered in Beyşehir can be considered perhaps as one of the examples in which herbal pattern application, stylised in Anatolian Seljuk Carpet tradition, was revealed masterfully. It is seen that the arrangement that can be considered as a variation of kufic writing on the border is enriched with elibelinde motifs, and in the ground a dangling type of flower like snowdrops or daffodils are depicted in detail in spite of being quite stylised. In the composition arranged in rows, turning the flowers to right in one row and to left in the other is an adherence to the application of the obfuscatory ground arrangement of the period. The pattern created with blue colors on the red background on the borders, and light blue flowers framed with yellow or cream linear contours on the dark blue background in the ground are suitable for color layout in Seljuk carpets.

Sivas / Divripi Finds. Five carpets introduced in 2010 in a publication related to the carpets in Istan-

bul Vakıflar Carpet Museum are dated to the Anatolian Seljuk period based on the similarities with the ornaments used in some architectural structures in terms of color, composition and motif. It is stated that the samples in question were transferred to the museum from the Divripi Ulu Mosque and belong to the Anatolian Seljuk period (Kardeşlik 2010, p. 116). The second of the introduced carpets (Kardeşlik 2010, p. 117, pic. 7) is an example dominated by geometric arrangement in terms of pattern and composition. Its ground is divided into two square areas and inside each square is converted into octagon. The only difference of the sample that recalls the 3rd group of animal carpets⁷ is that it does not have an animal figure. Meshed kufic style border seen on the edge of the carpet can be evaluated as a highly improved application of Konya and Beyşehir finds belonging to the Anatolian Seljuk period. The argument on the presence of similarities of the applications seen on the border and the stone decorations of some structures of the 12th and 13th centuries, the proposed dating of the carpet, would be meaningful if it is determined that the architectural decoration was made under the influence of the carpet's design.

A carpet in the Turkish Islamic Arts Museum in Istanbul dated to the end of the 15th century has close similarities with the example in question. A step further from this should be the composition of the 18th century carpet which is known as the Crivelli carpet and is in the Turkish Islamic Arts Museum. So octagonal schema with animal depiction inside seen on the animal carpets of 14th—15th centuries continued as an octagonal schema filled with star or geometric patterns in polygonal forms in these examples, and stylized animal figures were used in the pattern details (Yetkin 1991, p. 30, lev. 23—24).

It is possible to compare the remaining four of these five carpets with the Anatolian Seljuk carpets because of their similarities. In this context; the first of the four examples introduced is the sample with A.344 inventory code, whose ground was created in shades of red and patterns in blue tones (fig. 13). The ground of the sample that in general has arrived solid to the present day, is designed

Fig. 13. Divripi Ulu Mosque find, 13th century? Vakıflar Carpet Museum, İstanbul

in the same color including border section unlike Anatolian Seljuk rugs. Another interesting feature is that the star patterns used on the floor and border of the carpet have almost the same characteristics. These two main points reveal the difference of the carpet from Konya and Beyşehir findings. Knotted kufic arms on the border, and even placing the octagons on the ground of the carpet with kufic letters with a star motif inside on the shifting axis suggests similarities with Konya and Beyşehir examples, but it also suggests that they are perhaps more developed and maybe from a later period⁸. No study on the dating of the carpet is mentioned. All of the findings belonging to the Sivas group are dated to the 13th century in terms of color, pattern and composition features. Nevertheless, it is important to be cautious and not to ignore the possibility that these finds may belong to the Beyliks period, which maintained the Anatolian Seljuk tradition.

A.85 inventory coded carpet (fig. 14) has a very similar resemblance to the Anatolian Seljuk carpet unearthed in Beyşehir in terms of floor arrangement (fig. 10). The stars placed in diamonds filling the carpet floor are placed in a similarly shifting axis. The main border created with lines that evoke the kufic border is made narrower than the Anatolian Seljuk examples, and the bands formed with geometric patterns frequently encountered in Turkish rug art and limit the border inside and outside have become more apparent. The colors used are similar

⁷ Erdmann approaches the animal rugs in 4 groups and the 3rd group is classified as the rugs with four-legged animal rugs; see: Erdmann 1929, p. 281.

⁸ The carpets ranked in this study under the title of «Sivas / Divripi Findings» are taken treated from Kardeşlik 2010.

Fig. 14. Divripi Ulu Mosque find, 13th century? Vakıflar Carpet Museum, İstanbul

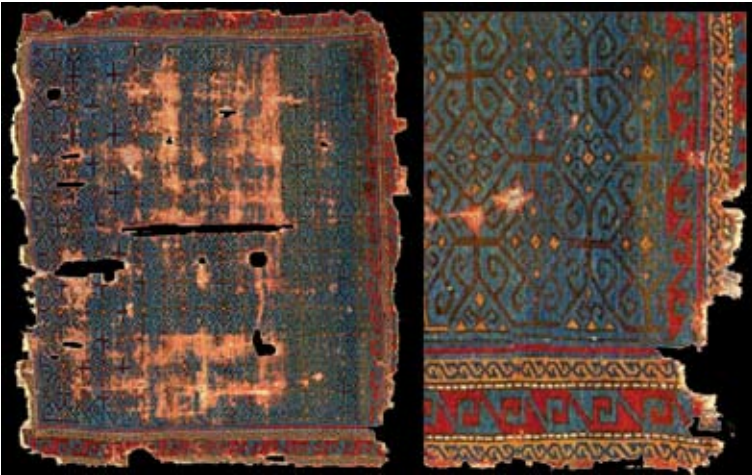

Fig. 15. Divripi Ulu Mosque finding, 13th century? Vakıflar Carpet Museum, İstanbul

Fig. 16. Divripi Ulu Mosque find, 13th century? Vakıflar Carpet Museum, İstanbul

to the Anatolian Seljuk tradition in terms of variety and shades.

A.19 inventory coded carpet; in terms of used color, narrow border and floor arrangement composed of repetition of the same pattern has similarities with the previous carpet (fig. 15). Therefore, these details are common features of Anatolian Seljuk rugs. Hook pattern is dominant in almost all of the carpet. Hook motifs are dominant in the floor arrangement which is filled with octagons that form chains by almost intertwining with narrow and wide borders. Inside the areas, that can be named as rhombi or diamonds that constitute the core of the octagonal arrangements, is decorated with folds in the same form and small diamonds.

The last carpet with A.305 inventory code draws attention with its colors in red and blue shades (fig. 16). At the center of the large hubs that fill the ground of the carpet, there are eight-pointed stars placed in the square which have the same features with the arrangement in Konya and Beyşehir Anatolian Seljuk carpets. Surrounded by reciprocal stylized dragon figures, the star hubs are framed by crosslike lines that form ties at the edges and corners. This arrangement is one of the most characteristic features of the first group of carpets known as Holbein in art history. The wide border of the carpet is like the harbinger of the large vegetative arrangement with ivy character, followed beginning from the early Ottoman carpets. The narrow strip that surrounds the wide border from the outside, as of the detail of the pattern, is similar to the Konya in fig. 6 and to the Beyşehir in fig. 11.

It would be correct to describe four examples of the rare and beautiful Turkish carpet art published and tried to be introduced briefly above by Kardeşlik as important examples that are clung to Anatolian Seljuk carpet tradition and probably woven between 13th—15th centuries until they are tested for the necessary determination of their periods.

ANIMAL CARPETS OF BEYLIKS PERIOD (14th—15th Century)

As one of the results of the occupation of Tibet by China in 1959, carpet finds which were believed having been woven in Anatolia in accordance with the information by travelers, were discovered out of Anatolia. Rugs woven in the 14th and 15th centuries are generally approached under the name of Beyliks period carpets or animal carpets. This date range can also be considered as the last round of the Medieval period in Anatolia. Animal carpets identified in Anatolia, Europe and Buddhist temples of Far East Tibet and also painted in the paintings of European especially German, Dutch, French and Italian painters of the period are the rugs with a standard schema and the main theme is animals or animal fighting scenes. In the first of the C¹⁴-tests performed about 10 years apart from each other, especially on the latest finds unearthed in Tibet, the results dated the carpets to 12th—14th centuries and in the second one to 15th—16th centuries. Calculating an average value it is estimated that Tibetan carpets belong to 14th—15th centuries. Until new and reliable data based on findings and scientific analysis appear, these rugs belonging to this group named «Animal Carpets» should be evaluated in the carpet art of Beyliks period.

Carpets where the main theme in the design arrangement is the animal figures, have been exported all over the world including China as learned from the travel book of İbn Battuta, one of the great medieval travelers. Also examples found in Tibet confirm this. The details such as symmetrical composition, used tints, preference of different shades of the same color -especially red and blue- are important data in order to evaluate the animal carpets as a product of Anatolian Seljuk tradition or of a following period.

Kurt Erdmann divided the carpets belonging to this group into four subgroups based on the posture and depiction of animals. In the agroupment created mainly based on the animal carpets identified in paintings of the 14th century European painters, his undoubted imaginative contributions to the depictions of animals should not be undervalued. According to Erdmann; 1st group is the carpets with stylised bird depicted as blazon, 2nd group is carpets with two birds depicted on (or both sides of a) tree, 3rd group is four-legged (animal) decorated carpets and the 4th group is carpets decorated with a few animals in the restricted areas (Erdmann 1929, p. 268, 274, 281, 286). It appears that the grouping is basically related to the posture and placement of the animals. Areas where depictions are placed are

generally defined on these carpets, and it is stated that the carpet ground was divided into square or squares and every square was converted into octagons from inside. In addition, it is expressed that it is not clearly suggested whether all descriptions in the paintings are carpet or a textile product (Erdmann 1929, p. 269). Hence, the grouping by Erdmann is undoubtedly a valuable study for the first examples⁹. However, holistic evaluation of the samples belonging to this new group and reassessment of grouping through existing examples will be beneficial.

It is possible to approach the animal carpets, dated to the end of Anatolian Seljuks or, taking

⁹ Şerare Yetkin studied animal carpets in Turkish carpet art thoroughly in accordance with Erdmann's determination, taking newly found examples into account as of 1991 (see: Yetkin 1991, p. 19—33).

Fig. 17. Animal Carpet, 2nd half of 14th century. Private Collection, Genoa (Franses 2013, p. 258, 259)

Fig. 18. Animal Carpet, 2nd half of 14th century. Metropolitan Art Museum, New York (Franses 2013, p. 258, 259)

into account the C¹⁴-tests, to the Beyliks period, in 5 groups considering the grouping of Erdmann. It is an issue that needs to be especially underlined that the grouping is not chronological. Because dating the obtained samples according to the elaboration or simplification of the applied composition will not give the correct results for carpet art, especially for the Beylik period animal rugs.

Example that we can evaluate as the first group is an animal carpet which is recorded as Bruschetini carpet in art history and belongs to a private collection. (fig. 17; Franses 2013, p. 258, fig. 242). The range of colors of red and blue of the carpet and kufic border, shows that it is a representative of Anatolian Seljuk tradition. Although partly worn the carpet dated to the second half of the 14th century according to the C¹⁴-test results is almost complete in terms of ground arrangement. Although one long and one short border could not survive, it is possible to get an idea about the whole carpet as of its general composition. On the ground surrounded by wide kufic border and then three thin strips, the strip in the innermost which frames the rather large animal figure is almost like a harbinger of octagonal areas to be seen in other groups by breaking at the corners. The schema consisting of depictions of animal within the other, most characteristic application of the period, is applied individually on this carpet. Large and small animal designed with three legs draws attention with the same style curved hook tails. Heads resembling a horsehead are depicted with their mouths open and draw attention with their pointed ear details. Although it is not fully detected due to worn areas from place to place, a chain formed with decorative diamonds hanging from the head of the big animal can be observed.

The second group of animal rugs consists of the carpets in which the single animal depiction in

the first group is placed as four. The group known by the name of animal carpets has some differences in detail although it has very close similarities in general schema. The border structure of the carpet introduced to the scientific world under the name of Çağan carpet¹⁰, reminds Anatolian Seljuk period carpets with its arrangement that consists of wide strip in the middle and thin, narrow strips on its both sides (fig. 18). Octagonal schema used on wide border is important in terms of recalling one of the Konya Anatolian Seljuks (fig. 7) and the so called dragon figure among Turkish carpet and kilim motifs. Four animal figures placed in

two rows and facing each other on the ground of the carpet contain both remarkably realistic and mythological mysteries. Four main characters placed opposing to each other have a realistic appearance in terms of depicting a four-legged animal, if proportional problems are left aside. In the two-dimensional animal description, three legs are depicted on the ground and one is depicted curled up ahead in the air. In the heads depicted with open mouths two triangular ear details draw attention as in the description in the first group. The detail that can be considered as a tail is very stylised in its form. The body is out of the actual dimensions of any animal in proportion. Inside these four animal figures there is one more animal with the same head detail. In these, again three legs are given on the ground while there is no fourth leg detail. Based on the tail details of the animals which are quite realistic, they can be thought to be dog or feline. Animals depicted larger, to make a guess, can resemble a horse in terms of the posture characterised one foot in the air. With this viewpoint, the probability of being a knotted tail of the element that we call as wing or tail, is a detail worth considering.

It can be thought that the Çağan carpet, was not made with the quite common and frequently used 1/4 symmetry perception in carpet art and was made for one-way use (such as tapestry) like in the example of prayer rugs with mihrab. Another point is related to the features of the animal descriptions that give the group its name. Four animal motifs designed facing towards each other draws attention with a second animal depicted inside each animal arrangement. It cannot be expected that the animal portraits which seem to be a little mythological and

¹⁰ It is found in Katmandu (Tibet) in 1980s and transferred to Newyork Metropolitan Museum in 1990.

Fig. 19. Animal Carpet, 2nd half of 14th century. Metropolitan Art Museum, New York (Franses 2013, p. 258, 259)

a little cultural are portrayed in a realistic way, except from some distinctive details. It is possible to obtain information about the application field and period of some depictions with especially mythological aspects through the culture to which they belong is possible¹¹. If a chronological order from reality to abstract design is to be made, as Franses states (Franses 2013, p. 260) it is possible to see animal rugs as the final round of the development stage of Pazyryk carpet, which stands out with its realistic designs in deer or cavalry depictions.

The carpet exhibited in the Qatar Museum of Islamic Art and constitutes the third group¹² in terms

¹¹ There are researchers who link simurg descriptions with the animal depictions on the carpets taking into account the relationship between Sassanid and Islamic arts. (see: Gierlich 1993, 2013, p. 260).

¹² The carpet exhibited in the Qatar Museum of Islamic Art today is known as Eskenazi carpet in the art history and took place in publications with this name (Aslanapa 1997, p. 14, 16).

of ground arrangement is similar to Çağan carpet by its general composition and to first and second group in terms of animal depictions used (fig. 19). The most important feature that can be associated with Anatolian Seljuk rugs is undoubtedly the border with kufic character.

The carpet converted into almost two square spaces by narrow strip formed with a zigzag pattern called «waterway» and «cattle urine» in the Turkish carpet and kilim art is, with this feature, another version of the schema which is considered as the second group. The two double animal depictions placed facing to each other within the restricted areas on the carpet ground are suitable for the general schema with their inner animal motifs with almost the same features. The animal carpet belonging to Anatolia is dated to the second half of the 14th century (Franses 2013, p. 245). The carpet, which is understood to be divided into three, is almost complete. The kufic application, which is seen in the wide border of the carpet where

Fig. 20. Animal Carpet, 1st half of 15th century. Statens Historiska Museet, Stockholm (Yetkin 1991, lev. 16)

yellow¹³ is used locally and red and blue are dominant, is an important detail of the Anatolian Seljuk tradition. The quart animal depiction facing to each other that forms the main composition of the carpet and the smaller animal arrangement within each animal are repetitions of the animal depictions in the first two groups in general terms. All legs of the four-legged big animals with decoratively hooked tails are depicted on the ground. Tails of animals in the upper row are less curved than the ones in the lower row. The tail details of the three-legged small animals are also different from each other in the lower and upper rows. The lower ones are decorated with two upwards hook motifs and the upper ones are decorated with a diamond motif. The mane-like detail in the neck area of both small and large animals on the carpet of Qatar is remarkable. In addition, the detail that looks like a saddle on the small animals suggests that these figures are likely to be pack animals, probably horses¹⁴.

The carpets classified as the fourth group is a variation of the third group. Each square area divid-

¹³ The carpets in which yellow is used and the dragon figure which is especially important in Chinese art is depicted, are considered to be woven for export to China due to these features (see: Yetkin 1991, p. 26).

¹⁴ Oktay Aslanapa, in his study which included his evaluations about the carpets in question, made a guess at the point that these animals could be lamas (llamas), and linked this to the fact that the Buddhist monks (lamas) had name similarities with the lamas (Aslanapa 1997, p. 14).

ed into two in the third group were converted into octagons in the fourth group and again animal figures were placed inside them. Three confirmed and whole examples of this group of carpets of which some large and small findings reached today, have small differences within themselves in terms of application. First of all, the nested animal figure application that we encountered in the first three groups has disappeared, instead, an arrangement consisting of animal fighting scene and bird figures has taken its place. The first example of the fourth group is the one dated to the first half of the 15th century and known as the Marby Carpet in art history. Bird figures found in octagons are positioned facing towards each other on the two sides of the central tree of life motif. It can be said that the animal figures in the Marby carpet, having resemblance to peacock because of the details in the comb and tail, match the Anatolian Seljuk motif schema with its solid geometric lines.

Second example is the animal carpet which is in İstanbul Vakıflar Museum and dated to the second half of the 15th century (fig. 21; Yetkin 1991, p. 20; Aslanapa 1997b, p. 22). Based on the reciprocal positioning of the bird figures on two sides of the central tree of life in two areas converted into octagons and especially on the detail of the comb, it is estimated that also in this carpet just like the Marby carpet, peacock is depicted. This carpet, which is a member of the group in terms of composition is

different and remarkable in terms of processing of animal figures. Above and below the birds there is probably one dragon figure. However, the most important difference of this carpet from all animal carpet examples that has been identified to date is that the animal motifs on the carpet ground have been made in accordance with 1/4 symmetry understanding. In other words, the facing birds figure at the upper row fits the reflection in the mirror principle of the figure in the lower row.

The last example belonging to the fourth group is the carpet known as Ming Carpet in art history (fig. 22). Ming Carpet, which is dated to the second half of the 15th century, is the same as the other two examples in terms of arrangement and differs in terms of animal description in the octagons. In accordance with the format of the animal fighting scene, there is a mythological bird identified as an phoenix based on tail details at the top, and possibly a dragon figure at the bottom. The predominant red or blue background color in the Anatolian Seljuk period carpets and almost all of the carpets considered to belong to the Beyliks period switched to yellow in this carpet. The carpet is dated to the Ming period of China based on the use of yellow color with the depiction of phoenix and dragon, which make up the animal fighting scene (Yetkin 1991, p. 26). The fourth group of animal rugs, in fact, differs from the other three groups in terms of border

arrangement. The wide border, which is the characteristic of the Anatolian Seljuk period, disappeared and, by losing its importance in the carpet, turned into thin narrow strips.

In the fifth and last group, the rectangular carpet floor is filled with many repeating stylized animal figures. Although each figure feels as if it is placed in a square, there is no boundary separating the figures from each other. Even though the borders, probably in narrow strips, are worn, the earliest example of this group, which gives an idea in terms of floor arrangement and exhibited in Konya Mevlana Museum, is dated to the 15th century (fig. 23). The fact that similar motifs and composition practices were found in the carpet pieces discovered particu-

Fig. 21. Animal Carpet, 2nd half of 15th century. Vakıflar Carpet Museum, İstanbul (Yetkin 1991, p. 17)

Fig. 22. Ming carpet, 2nd half of 15th century. Staatliche Museen, Berlin (Yetkin 1991, lev. 22)

Fig. 23. Bird carpet, 15th century. Ethnography Museum, Konya

larly in Fustat, proved that the animal rugs originate from Anatolia, especially from Konya, and that especially Fustat findings are of Anatolian origin.

REVIEW

The adventure of Turkish carpet art starts with the Pazyryk carpet dating back to 3rd—2nd centuries BC. The reach of the carpet to today with very little damage presents very valuable information like the knot density that determines the quality (approximately 3600 knots per square decimeter), the use of colors, the distinctive and realistic presentation of patterns and motifs, and most importantly, the weaving with the Turkish knot technique (Gördes). Most important of all, it is determined that the carpet belongs to the Huns and therefore Turkish culture.

Undoubtedly, Pazyryk carpet is not the first finding although it is the earliest dated. It is just an example of 2300 years ago of a development phase likely to take centuries and perhaps millenniums. Therefore, weaving tradition and consequently carpet and rug technique weaving should have been started much earlier. Along with Pazyryk carpet, large and small carpet finds in East Turkistan, Fustat (Old Cairo), Anatolia, various countries of Europe and even Tibet have provided very important information about the carpet weaving culture and tradition to the scientific world.

Within the scope of this study that deals with carpets woven in Anatolia during the Middle Ages; carpets woven in Anatolia, actual Turkey, between 11th and 15th century by Turks were subjected to eval-

uations. This is a 400-year period covering the Seljuk State and Beyliks period in Anatolia. Unfortunately, so far no carpet find dating back to the Great Seljuk Empire period, a step earlier than the Anatolian Seljuk period has been uncovered. It is necessary to be cautious to say that carpets similar to the Anatolian Seljuk period carpets were woven in the Great Seljuks based on the carpet schemas depicted in miniatures in the manuscripts (e. g. Maqamat) written at that time. Because it is known that the first miniature copy of Maqamat was made in the 12th century, approximately 100 years after the death of his author al-Hariri. Therefore, even though the origin of the manuscript is dated early, the issue of when and where it was illustrated is an extremely important and noteworthy point in the interpretation of carpets over similarities.

The biggest discovery about carpets woven in Anatolia during the Middle Ages is undoubtedly the carpets found in Konya Alaeddin Mosque in 1905. Even before Pazyryk carpet was found, Konya finds were accepted as the oldest carpets in the world. Eight complete and fragmented examples in total created a lot of excitement in the scientific world, and they proved the relationship between carpet art and Turks. The three carpets identified in the Beyşehir Eşrefoğlu Mosque in 1930 strengthened the relationship of carpet art with the Turkish culture with their similarities to those in the Konya Alaeddin Mosque. During the excavations carried out in a valley known as Pazyryk on the skirts of the Altai Mountains in the south of Siberia between 1947—1949, a loom unearthed in the 5th mound is registered as the oldest carpet find with its technique, quality and detailed patterns. The fact that the geography in which the mound is located is the homeland of the Turks, and that other findings point to the Huns, not only once again revealed the relationship of the carpet art with the Turks, but clinched it.

The common features of the carpets in Konya Alaeddin Mosque and Beyşehir Eşrefoğlu Mosque can be summarised as follows.

1. They predominantly have red, blue and their shades.
2. The geometric patterns.
3. Turkish (Gördes) knot technique used.
4. The wide border surrounding the carpet in terms of composition has a kufic decoration.
5. Repetitive patterns or groups of patterns filling the central rectangular area.

However, this summary is undoubtedly limited by the common features of the samples obtained. When evaluated from a broader perspective, taking into account their large size and the location where they were found, it can be estimated that the carpets found in mosque were probably woven for the mosque. Therefore, considering the sensitivity of Islam about the images, there is nothing normal than the preference of geometric patterns in the carpets. In addition, even when it is geometrical, it is seen that the period examples contain stylised vegetative patterns and animal figures, and even the mythological traces of the Far Eastern culture, such as dragon, as it is confirmed by us for the first time (see fig. 1, 2).

Especially in tile and ceramic art of the Anatolian Seljuk period (Kubadabad Palace, 13th century. Beyşehir) extremely rich figurative use is in question. In this case, it would not be wrong to make the following comment: In the Anatolian Seljuk period, there is probably not only the use of geometric patterns. The rugs that are used in houses or outside of places of worship should probably have been woven with rich floral patterns and even figured carpets should have been woven. In this interpretation, undoubtedly, the cavalry of the Pazyryk carpet has a great influence. However, is it a coincidence that, almost all of the carpets found in Anatolia or described in miniatures and paintings until the Beyliks period have just geometric patterns or contain very stylised figures, except for the Pazyryk carpet? It seems that this question will keep heads busy for a longer time.

Carpets found to be woven in the Beyliks period in Anatolia, are the specimens in the size of the weavings called prayer rug in carpet literature, namely about 2—3 m² or even smaller. It should be also emphasized by highlighting that these examples are only detected ones and evaluations were made only through a limited number of finds.

Based on the C¹⁴-tests and their partaking in the paintings of the painters, it is set forth that the weavings called «animal carpets» were woven between the first half of the 14th century and the end of the 15th century. Moreover, as in Konya and Beyşehir samples, animal carpets are considered as the continuation of Anatolian Seljuk carpets because of the preference of red, blue and their shades, continuing kufic design on the borders, and motifs and designs that can match with Konya and Beyşehir samples in detail. This very special group, evaluated in five subgroups and where the main theme is animal or animals, is undoubtedly not the only carpet weaving alternative of the 200-year period. Therefore, like the Anatolian Seljuk period, it is not possible to evaluate the carpet tradition of the

Beyliks period only through the group of animal rugs. There is no doubt that animal carpets that reached Europe, North Africa and even Tibet were woven in Anatolia based on both finds and historical sources.

Bibliography

- Aslanapa, O. 1997a. Türk Halı Sanatında Yeni Keşifler. *Ariş*, 1, s. 2, s. 10—17.
- Aslanapa, O. 1997b. Türk Halı Sanatını Tarihi Gelişmesi. *Ariş*, 1, s. 3, s. 18—25.
- Diyarbakirli, N. 2002. Eski Türklerde Kültür ve Sanat. In: Celâl Güzel, H., Çiçek, K., Koca, S. (eds.). *Türkler*. III: Yeni Türkiye Yayınları. Ankara, s. 827—894.
- Durul, Y. 1977. *Yörük Kilimleri*. İstanbul.
- Erdmann, K. 1929. Orientalische Tierteppiche auf Bildern des XIV. und XV. Jahrhunderts: Eine Studie zu den Anfängen des Orientalischen Knüpfeppichs. *Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen*, 50, S. 261—298.
- Erdman, K. 1957. *Der Türkische Teppich des 15. Jahrhunderts*. İstanbul.
- Fazlıoğlu, İ. 1997. *Eskiçağda Dokuma*. İstanbul.
- Franses, M. 2013. An Early Anatolian Animal Carpet and Related Examples. In: Blair, S. Bloom, J. (eds.). *God is Beautiful and Loves Beauty, The Object in Islamic Art and Culture*. Yale: University, p. 246—247.
- Franses, M. 1993. The Historical Carpets from Anatolia. In: *Orient Stars*. London, p. 262—272.
- Kardeşlik, S. 2010. İstanbul Vakıflar Halı Müzesinde Konservasyon Çalışmaları ve Yeni Keşfedilen Selçuklu Halıları. *Restorasyon Yıllığı Dergisi*, 1, s. 113—122.
- Turan, H. 2017. Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 2016 Numarada Kayıtlı Makamat Nüshasının Bazı Minyatürleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10, s. 48, s. 345—370.
- Ürer, H. 2002. Pazırık Halısı Işıpında Orta Asya'dan Anadolu'ya Halı Bölgeleri. In: *Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu (Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan)*. İzmir, s. 591—597.
- Ürer, H. 2013. *Haneden Ticarethaneye Batı Anadolu Halıcılığı (1836—1935)*. İzmir.
- Yetkin, Ş. 1991. *Türk Halı Sanatı*. Ankara.

Нарис 8

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ТУРЕЦЬКІ КИЛИМИ В АНАТОЛІЇ

Статтю присвячено дослідженню великої колекції килимів 11—15 ст. з Анатолії, яка знаходиться в музеях Туреччини та інших країн світу. Представлений ґрунтовна типологічна та хронологічна класифікація виробів та їх регіональна специфіка. Наводяться докази належності до тюркської художньої спадщини загалом відомого килима з Пазарикського кургану. Наведений поділ та опис килимів за окремими групами 11—13 і 14—15 ст. До останніх належать так звані анімалістичні килими, які належать до пост-сельджуцького періоду, але є наступною сторінкою художньої спадщини сельджуків в Османський період.

Ключові слова: килими, Анатолія, Сельджуки, Османський період.

УРЕР Харун, професор, доктор, університет Челебі, Ізмір, Туреччина, harun.urer1@gmail.com.
URER Harun, Professor, Doctor, İzmir Katip Çelebi University, Izmir, Turkey, harun.urer1@gmail.com

Нарис 9

A STRATEGIC POINT ON THE EASTERN ROMAN BORDER: ADILCEVAZ CASTLE (ARKENABU)

This paper devoted to the history of the strategic point on the Eastern Roman border — Adilcevaz Castle, which is on the edge of Lake Van. The first settlement on this place known from Bronze Age. After Urartu period, it was under the rule of the Medes, Persian, Roman and Byzantine empires respectively. During the late Roman — early Byzantine period, Adilcevaz was one of the frontier fortifications of the Eastern Roman Empire. The city was captured by the Seljuk Sultan Tuğrul Bey in 1054—1055 and was under Seljuk power until the Mongol invasion. With three campaigns organized by Suleiman the Magnificent between 1533 and 1555, city finally came under Ottoman rule. From this date on city was one of the sanjak centers of the Ottoman Empire until the end of the 19th century. Although most of the walls have been demolished, parts of Citadel and Low walls preserved, some of them are under the water of Lake Van.

Keywords: Adilcevaz Castle, architecture, citadel, walls.

Adilcevaz Castle is located on a dominant hill with a steep slope on the edge of Lake Van in Adilcevaz district of Bitlis province today¹. This hilly area is the low elevation extensions of the volcanic mountain formation, most of which covers the borders of Bitlis province, descending into the lake. The hill on which the castle was built is connected to the main rock only with a narrow passage from the north while possesses extremely steep slopes on the east, west and south. At first glance, the volcanic rock fleets on the east and west give the impression that they clamped the hill on two sides (fig. 1). These slopes resembling steep walls are actually the reason why the castle was built here (fig. 2). The traces show that there was a continuous settlement on the hill accompanied by a fortification since the early times and as the settlement expanded, with the new additions to the fortification, the whole area turned into a fortified urban center.

¹ Coordinates: 38°48'06'' N, 42°44'06'' E.

Researches in the region have shown that the first settlement goes back to the Early Bronze Age. The first known name of the settlement in the vicinity is the sacred center «URUHaldiei», which was established in the name of the God Haldi. This sacred center is dated to the reign of the Rusa II (685 BC), the Urartian king². Although the researches and publications are focused in the Kef Castle, it is understood that the coastal area suitable for the settlement was used in the Urartu period (Bilgiç-Öğün 1966, p. 67). As a matter of fact, traces of waterway and sacred areas carved into the rock found on the lower slopes of the castle are important data from this period (fig. 3).

There is no clear information about the history of Adilcevaz after the Urartu period. However, it is known that the region came under the rule of the Medes, Persian, Roman and Byzantine empires respectively. During the late Roman — early Byzantine period, Adilcevaz was one of the frontier fortifications of the Eastern Roman Empire and the center of the diocese (Honigmann 1970, map 1) and due to its geographic location it was also located on an important road network. The secondary main road from Edessa to Ani and from there to the North was running through Adilcevaz (Bibicou 1963, map 2).

During the Arab raids in 640—641, the region was captured by Muaviye. After exchange of rule between the Arabs and the Byzantines, it finally came under the rule of the Arab emirates subordinate of Jazeera Governorate. After the increasing pressures of the Byzantine Emperor Romanos Lecapenos in the region, the Arab emirates offered

² In this castle, which is known as «Kef Castle» today, a palace and numerous chamber tombs have been identified along with the Urartian fortification walls. For more info: Sevin 2005, p. 87; Öğün-Bilgiç 1968, p. 45—50; Bilgiç-Öğün 1964, p. 65—92; 1967a, p. 119—121; 1967b, p. 1—9; 1974, p. 31—35.

Fig. 1. Adilceviz Castle (from Google Earth)

Fig. 2. General view of the hill

their allegiance to the Byzantine Empire in 928. At the end of the 10th century, Adilceviz Castle and its hinterland came under the rule of Mervan³.

³ For the struggle of the Arab Emirates in the region against the Byzantine Empire, see: Sümer 1990, p. 47—50.

During the 10th century, Adilceviz castle was named «Arcke», «Arcker» or «Arkenabu» both in the records of the Byzantine Empire and among the locals. On the other hand, the Arabs called the city «Zat al-Cavz», «Ad al-Cavd» or «Alcavaz», which means «plenty of walnuts» (more info see: Honigmann 1970, p. 180—205; Uluçam 2002, p. 162;

Fig. 3. Sacred niche which carved into the rock

Sümer 1990, p. 49; Tekin 2000, p. 55; Özfirat 1999, p. 4).

The city was captured by the Seljuk Sultan Tuğrul Bey in 1054—1055 (Honigmann 1970, p. 171)⁴. After the Battle of Manzikert in 1071, first, the Marwanoğulları then Ahlatşahlar took over the region (more info see: Sümer 1990, p. 51—53; Çay 1993, p. 9; Turan 1993, p. 90; Tekin 2000, p. 50). As from this period, it often changed hands among many civilizations. In 1203—1204 Ayyubids (Erdem 1998, p. 61—63) the following years Georgians and Harzemshahs dominated the region (Gordlevski 1988, p. 56). In the vacuum of authority formed by the Mongol threat, Alaaddin Keykubad annexed the region to the Seljuk territory in 1232—1233 (Sümer 1990, p. 54—56; Turan 1993, p. 27; Ibni Bibi 1996, p. 426). In this period, public works started in the region and the material needed such stone, lime or timber were provided from Adilcevaz. Material from as many as a thousand quarries founded in Adilcevaz was transported by animals to wherever needed (Ibni Bibi 1996, p. 426; Tekin

⁴ Although it is stated that the castles in the region were taken by Tuğrul Bey during these attacks, Chronicler Mateos states that Tuğrul Bey retreated after a month's siege when he could not take the castle. For more info see: Mateos 1987, p. 100.

2000, p. 88). These stones are likely to be andesite blocks or limestone, which are common in the region and have been used since the Urartu period (Belli 2000, p. 418).

After the Battle of Kösedag in 1243, the Mongols became the dominant power in the region, as they were to be in all Anatolia until 1335. Many cities and castles were damaged during this period and local principalities reappeared. Adilcevaz changed hands among Karakoyunlu (1365—1366), Akkoyunlu (1472/1473) and then Safavids (Tekin 2000, p. 110, 119; Turan 1993, p. 197; Sümer 1984, p. 111, 120; Sümer 1990, p. 60). With the three campaigns organized by Suleiman the Magnificent between 1533 and 1555, city finally came under Ottoman rule (see: Sümer 1990, p. 62, 67; Tekin 2000, p. 121—123). From this date on city was one of the *sanjak* centers of the Ottoman Empire until the end of the 19th century; extensive repairs were quickly carried out on the castle (25 May 1574)⁵.

Although current sources state that the medieval castle was an insignificant settlement in the late period, (Bilgiç, Ögün 1966, p. 67) it is understood from the archive documents that it actually preserved its importance. Historical data on Adilcevaz Castle are limited as Ibn Bibi, Mateos of Urfa and Abu'l-Farac, who gave information about the region, did not give clear information about the castle⁶.

The earliest source describing the castle and the settlement in detail is the Evliya Çelebi's *Seyâhat-nâme* (book of travel). Çelebi, who came to the city at the beginning of the 17th century, gives detailed information about the history and general appearance of the castle along with the city. In his notes, there is considerable information about the castle, although there are some numerical exaggerations. He says that the castle was built by Taceddin Alişan and conquered by Suleyman Khan the Magnificent in 940 (H). In his depiction, it is reported that the perimeter length of the fortress was four thousand steps, it was made in the form of a circle rising to the north, there was no ditch around the inner fortress due to the rocky terrain, and it was reinforced with thirty-eight towers. It is stated that in the fortress, there were seventy earth-roofed small houses with no garden, a mosque, arsenals, granaries, cisterns, mehterhane (prison) tower, castellan units (Dizdarhane) and it was protected by big artillery.

⁵ It is learned from the documents that 150,000 asper (Akçe) were sent to repair the castle. Kılıç 1999, p. 86; Baykara 1988, p. 107, 118, 203.

⁶ On the other hand there is no detailed information about Adilcevaz Castle in the publications of researchers such as Burney, Lawson and Hulin.

Çelebi reports that the lower fortress was built with large solid stones. Its perimeter was six thousand steps in length, and it had three gates. He emphasizes that the door in the south was leading to Ahlat and the door in the east was leading to Ercis, while the door in the north was kept closed continuously. He also reports that the artillery toward the harbor were very large, the fortress was protected by a total of seventy-six canons, and there were three hundred stone houses without gardens in the lower castle (more info see: Çelebi, 1993, p. 1201—1202).

The problem here lies on the works of the late travelers, who came to the region after Çelebi, and the modern researchers focused on the remains of Urartu monuments; they did not give detailed information about Adilcevaz castle. The earliest study among the current researches belongs to Abdürrahim Şerif. He said that the castle remained from the Roman era; and saw a Latin inscription on the Bitlis Gate, and there was a Kufi character repair inscription belonging to the Alaeddin Keykubat period in the northern walls of the upper fort. He adds to his notes that he also saw other repairment inscriptions from the Ottoman era (more info see: Şerif 1932, p. 28, 32, 33, 63, 64). A. Şerif's observations on the inscriptions are important. Especially the presence of an inscription, which is said to have been located at the entrance of the castle, is notable about the early history of the castle. It's probably from the Byzantine period, but has not survived to the present day. It is understood from Şerif's observations that he personally saw the inscriptions which are pointing to the constructions or repairs of the Ottoman period. However, despite all these observations, he did not put any text or photographs in his publication, except for the inscription in the north.

In the later publications and research reports contain limited information. İ. Kafesoğlu says that the castle was repaired in the age of the Seljuks and that the name of Sultan Cihanshah was read in an inscription which was on the side of the gate on Ahlat road (Kafeslioğlu 1949, p. 186—187). E. Honigmann states that Adilcevaz was the ancient Arkenabu (Honigmann 1970, p. 205). O. Kılıç reports that extensive repairs were done in the castle in 1574 (Kılıç 1999, p. 86). Later publications are generally iterative of each other (Tuğlaci 1985; Yaşa 1992, p. 81—82; Uluçam 2002, 162—164; Top 2012, p. 123—132).

ARCHITECTURE

As seen above, the city has changed hands among many civilizations throughout the history,

the walls protecting the settlement were destroyed in the wars and repaired⁷. In addition, earthquakes in various periods also caused the city walls to collapse⁸. As needed, new defensive constructions were added in different periods and the entire hill was fortified (fig. 4).

Wars, natural destructions-earthquakes, harsh climatic conditions-, abandonment, the removal of castle stones and the use of spolia as material in other buildings are the factors that damaged this monumental structure. Nowadays, it is possible to see spolia material taken from the castle on the walls of modern civilian dwellings. In addition, fragments broken from walls are scattered in the surrounding area along the slope.

Material and Construction Technics. The stones used in the castle are mostly in basalt and andesite group. Both materials should have been provided from the immediate vicinity of the castle. The fossil remains on some of the stones used as building material in the castle are also noteworthy. Cut stones used as building material in the castle were produced in two ways. Some of them were processed as smooth shaved cut stones, while some of them were processed as rectangular blocks of which front faces were roughly shaved. It was also determined that some reused materials (spolia) and wood were used in the walls. These building materials were attached with lime mortar. On the other hand, wood also appears as a building material in the wall in some parts of the fortress.

Masonry workmanship belonging to different phases were found in the castle. The *Opus Spicatum technique*⁹ identified among wall construction techniques should be dated to the first construction phase. Smooth cut stone work was common during the Seljuk and principalities period. Some parts of

⁷ In the Ottoman Archives of the prime ministry, two repair documents made in the Castle during the Ottoman period are recorded. One of the documents is dated to the 16th century. The other is the practice made during the Ottoman-Russian War. See. BOA, DN. 97, GN. 4801, FK. C. HR. (Date 05 Z. 1243 H. / 19 May 1828 M.)

⁸ For records of some earthquakes that occurred during the late Ottoman period, see. BOA, DN. 370, GN. 27732, FK. BEO (Date 30 Ş 1311 (H.); BOA, DN. 1812, GN. 38, FK. DH. MKT. (Date 14 B. 1308 H.); BOA, DN. 1219, GN. 95427, FK. İ. DH. (Date 02 B. 1308); BOA, DN. 1807, GN. 114, FK. DH. MKT. (Date. 01 B. 1308).

⁹ This technique has been widely used since the 2nd century. It was applied on the rubble of acropolis walls. Facades should have been covered with cut stone blocks. As the cut stones were removed over the time, the workmanship that looks like «herringbone» has emerged today. For information on the *Opus Spicatum* technique and its examples in Roman structures, see *Opus Spicatum*. Adam 1989, p. 144 et al.

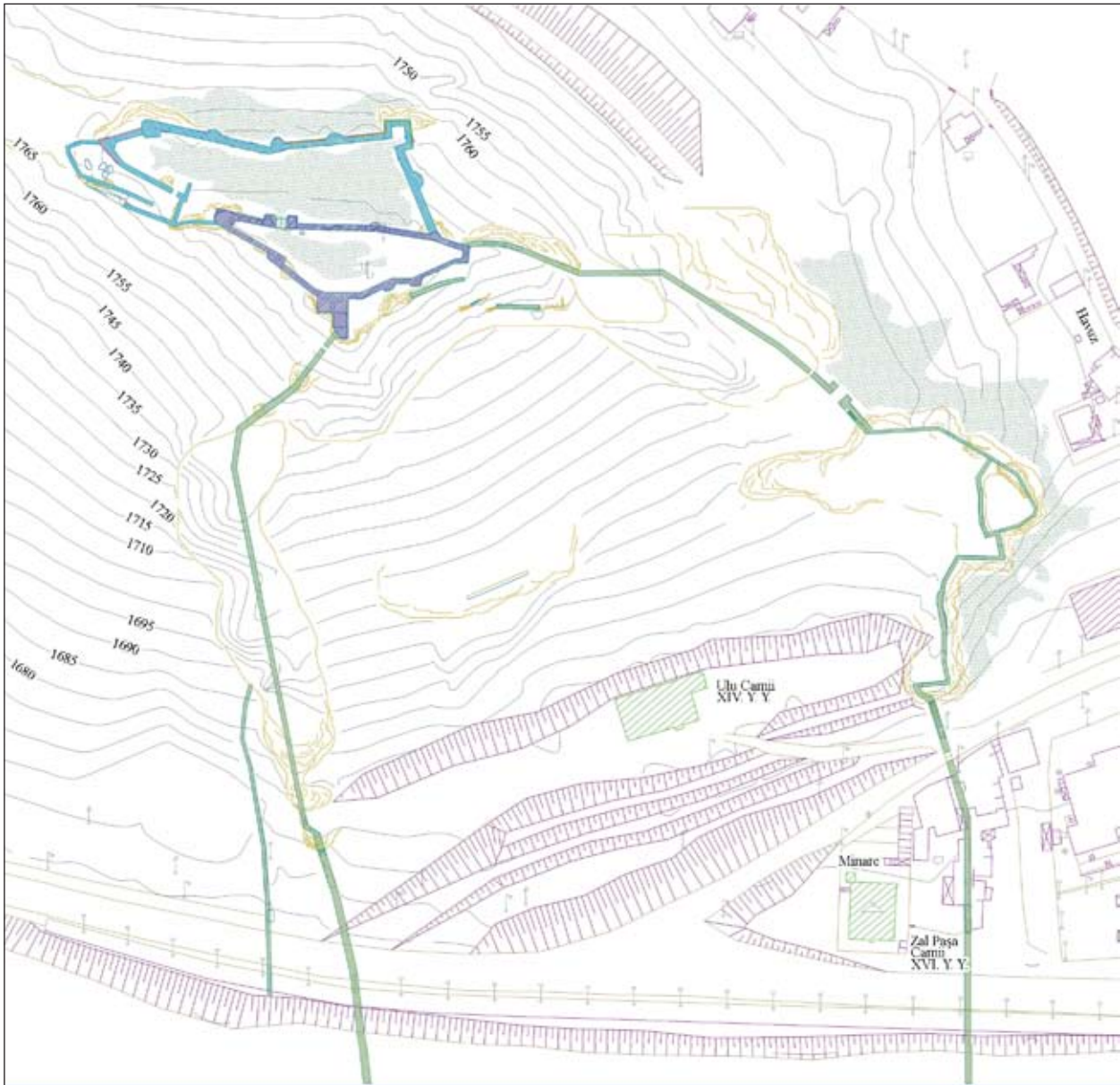

Fig. 4. Adilcevaz Castle Plan (drawn by Architect Hasan Fevzi Çüngen)

the castle were built with the same size cut stones placed on top of each other. In some sections, a row of large and a row of small size cut stones were placed alternatively. The walls on the lower slopes have less elaborate stonework. Small stones were filled in the spaces between the rough hewn stones while binding element was lime mortar.

Although most of the walls have been demolished today, the plans of the city walls built in different periods, it was possible to draw the plan of them. In our study, three phases were identified according to the construction technique and additional traces. Unfortunately, the inscriptions that were said to belong to the Byzantine and Ottoman periods have recently disappeared. Only a portion of the kufic inscription in the upper fortress is preserved.

Phase I: Citadel. First, the area at the top of the hill should have been surrounded by a fortification. The fortification system of the citadel was adopted to the topography of the hill. Probably, the upper part of the cone-shaped hill was cut and a flat area was obtained; the walls were built on the edge of the steep slope. Thus, the steep slope, on the one hand, formed the foundation for the city walls, on the other hand, made the castle much safer in these sections. The general view of the acropolis walls is in the shape of an irregular triangle (fig. 4). Inside of the castle is filled with soil and rubble today. In places, illegal digging pits attract attention (fig. 5).

The hill has extremely steep slopes in four directions. Transportation can only be provided through northwestern direction that is less steep. It is also noted that the towers that reinforce the fortification

Fig. 5. Citadel; view from interior (Phase I)

Fig. 6. The northern gate

walls are placed at more frequent intervals in the north direction. Massive towers buttresses sitting on the bedrock were placed in three corners. These buttresses are for static purposes. The entrance to the citadel is provided by two gates opened in the north and south.

The northern gate is reinforced with two towers rising on either side of the entrance (fig. 6). They have survived to the present day but the upper sections have been demolished and the facade stones have been removed. The door has lost its original appearance. However, the remaining traces suggest

that the entrance was in the form of an arched opening. Even so, no clear data on the shape of the arch survived. It is thought that this door was probably also in the form of a round-arched opening; because of the fact that the first fortified part of the hill is the inner castle and the entrance to the south is in the form of the round arch seen in the Roman and Byzantine periods.

The south, east and the west sides of the hill are surrounded by steep cliffs. The walls in these directions follow the topography with sharp turns. There was no need for tower construction in these

Fig. 7. Ramp-shaped path along the steep slope

Fig. 8. The wall, adjacent to the north of the citadel (Phase II)

areas. In the southeastern part, there is a second gate, which is reinforced with two towers. The towers, which strengthen the defense of the gate, also have a circular plan here. The door was collapsed and the its interior was filled with soil and rubble up to the upper sections. But originally it is thought to have been a round-arched opening. Access to this gate is provided by a ramp-shaped path along the steep slope (fig. 7). This road rises uphill, making zig-zags next to the steep rock on the east. While, some parts of the the road was planned as a flattened path by carving rock, some parts built with stones. After the gate, the wall follows steep cliffs and joins with the northern fortification.

Neither original height of the wall, nor parados and parapets haven't survived today. Traces show that the facade was covered with smooth cutstones. But, in many sections, the facade stones have been removed or broken. The gaps seen in some sections

were probably caused by the demolition of the original embrasures.

Phase II: The wall, adjacent to the north of the citadel. A new fortification wall should have been built to the north of the inner castle, probably due to increased settlement or for security reasons (see fig. 4). It is understood from the wall technique and the adjacent lines between the two walls that this wall was added to the inner fortress later.

This system starts in front of the circular tower to the northeast of the citadel and continues to the north, then turn to west and go ahead till northwest. Here, there is a buttress built on bedrock. With a sharp turn to south from this section, the wall is attached on the inner castle. The system rises above natural rock in places. So the fortification line was determined by the topography. The second phase wall is supported by a total of six towers, five of which are circular in plan and two of which are rectangular (fig. 8).

Fig. 9. Gate in the Southwest

The entrance to the second stage fortification system is formed with a special design (see fig. 4). The gate does not open directly into the castle; firstly, it opens into the narrow long rectangular shaped courtyard. Then the inner area can be reached, by a second door, opened to the southeast of the courtyard. This design makes the defense stronger.

The first gate in the Southwest is today destroyed. In front of the gate, there is a earth road that runs westwards and then go towards north. Probably, this road was an extension of the road network, which provided access to the castle in medieval times. Indeed the churches and monasteries, located about 5 km away to the Northwest, are located on this road network. The topography, sloping in an east-west direction in front of the gate, has been solved by building a ramp. Although the ramp system was partially destroyed over time, it still maintains data on its original appearance (fig. 9). The width of the ramped road and the door are big enough to allow vehicles to enter or to exit. The door system is of overlay plan type. Gates of this type are planned by placing the walls on top of each other (see fig. 4). This planning is known and applied in Anatolia since the Hittites.

The second gate, which opened from the courtyard into the fortification, is completely demolished. However, the limits of the entrance are still clear. The heavy destruction in this part of the fortress indicates that the attacks took place in this direction.

Probably the road leading to the gate should have allowed the war machines to get close to the front of the gate.

The eastern facade of the city wall faces an extremely steep slope. It was largely destroyed. No trace of neither the original height of the wall nor the paradox and epakhion has survived. There is a circular tower in the middle of the facade. It is still possible to follow the wall even though it collapsed to the base level. Traces show that the facade was originally covered with cut stone.

The square-shaped tower in the northeast should probably have had at least two floors originally. Two embrasures in the upper part of the north facade of the tower have survived to the present day. An inscription was observed on an Islamic character in one of the stones on the southern facade but could not be read.

The northern facade of the wall facing the steep slope is supported by five towers. The walls were preserved at higher elevation than the other sections. However, neither the parapet nor any traces of the paradox wall have survived to the present day. Most of the facade is smooth cut stone. On the upper part of the northwest corner, there is a kufi inscription, most of which is lost (fig. 10). In some parts of the wall, rough cut stone wall masonry is remarkable. Apart from that, partial restoration traces made in the 1950s have taken its place among the repairs.

The most destroyed part of the fortification is the southern facade. From the remaining traces, it

Fig. 10. Islamic inscription

Fig. 11. Eastern walls

Fig. 12. Eastern walls

Fig. 13. The gate is placed in the space between two large andesite rocks

is understood that the facade was originally covered with smooth cut stones.

Phase III: Lower Fortification Walls. Third stage fortifications were built on steep andesite fleets descending towards the hill on the east and west. While the rugged topography was forming a natural defense line on the one hand, it also determined the height of the fortifications built on it. Since the upper sections of the walls were destroyed; no data on the original balustrade / parapet walls and paradors have survived. In addition, the lower parts of the walls extending towards the lake have not survived. Either the construction activities that accelerated in the middle of the 20th century or during the rise of the water level of the lake, the remaining walls were completely destroyed. Another problem with the lower walls is that they were under constant repair due to their longterm use. These walls must have been used not only during the Ottoman period, but also during the principalities. As a matter of fact, the settlement of the principalities period concentrated in the low-elevation sections of the hill (see: Top 2012, p. 126 et al.).

The lower walls should have protected the city from all attacks. During any threat, the public must have taken refuge in the acropolis walls. Although the lower walls fall during the attack, the upper castle could withstand the threat for a long time with its topographic position and defensive design. Most

Fig. 14. Traces of stairs inside the wall

probably, majority of the military equipment was in the acropolis.

The walls extending from the east towards the lake are relatively protected on the upper parts of the slope (fig. 11, 12). It is thought that the original height of the walls was not much, because of the cliff. Indeed, it is almost impossible to attack to the parts built on the rocky sections. Due to the advantages provided by the topography, building towers was not required except for the entrance gates. The walls were built higher in the sections where the andesite fleets are divided into blocks. These walls are preserved 4—5 m in height in some sections.

Fig. 15. Western walls

Fig. 16. Western walls

The only gate of the lower walls that survived is the gate in the east. The gate is placed in the space between two large andesite rocks. It is understood that originally, gate was reinforced with a double tower. The towers are square in plan. The tower on the left is partially in good condition. Although the tower on the right has collapsed, its foundation can be followed clearly on the rock it rises on. No trace of the shape of the door has survived. However, from the traces on the upper parts of the rock, the original height of the gate could have been around 9 m. As for Inside the wall, traces of stairs that leading up to the parados (protected walkway) can be seen (fig. 13, 14). Although the façade stones disappear, the traces show that the walls were originally covered with cut stone.

It is known that another gate was located on the lake shore in the east. Unfortunately, no archaeological data on this gate has survived today. During the constructions in the middle of the last century, the walls extending towards the lake and the gate were lost. In a photograph from the 1930s, the collapsed door is partially seen. More remarkable trace in the photograph is the presence of another wall, running parallel to the fortification wall in front of the gate. This wall also has not survived today. In fact, this design can also be seen in front of the walls in the west. In the recent research excavations, part of the wall has been unearthed. Construction technique of this wall is the same as fortification wall.

Just like the walls in the east, the wall extending from the west towards the lake was completely shaped by topography (fig. 15, 16) In the higher elevation, walls in the west are preserved partially. Most parts are destroyed to the base level. It is thought that the original height of the walls was not much, because of the cliff. Indeed, it is almost impossible to attack rocky sections. Due to the advantages of topography, tower construction was not required. A rocky cliff disappears towards the lake. In this area, the wall was tried to be strengthened by building an embankment wall. Evliya Çelebi says that there was another entrance to the city from the west. However, due to the rise of the lake level and the subsequent constructions, no traces of the gate(s) (?) here has survived to present day.

Recent underwater surveys have recorded walls within the lake. As a result of researches in and around the harbor, it has become clear that the structures identified under the water belong to the missing southern walls of Adilceviz Castle (Gündüz 2020, in print).

Acknowledgement. Many thanks to Assist. Prof. Dr. Mehmet Kahyaoğlu for revising the translation of the text. Also many thanks to Architect Hasan Fevzi Çügen and Architect Mehmet Emin Yılmaz for drawing of castle plan.

Bibliography

- Adam, J. P. 1998. *Roman Building Materials and Techniques*. London; New York.
- Akarca, A. 1998. *Şehir ve Savunması*. Ankara: Yayınları.
- Alaaddin Ata Melik Cüveyni. 1999. Öztürk, M. (ed.). *Tarih-i Cihan Güşâ*. Ankara.
- Antoniadis-Bibicou, H. 1963. *Recherches sur les Douanes a Byzance*. Paris.
- Başgelen, N. 1993. *Çağlar Boyunca Anadolu'da Duvar*. İstanbul.
- Baykara, T. 1998. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası'na Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*. Ankara.
- Belli, O. 2000. Urartu Krallığı Döneminde Van Bölgesinde İşletilen Taş Ocakları ve Atölyeleri. In: *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*. Ankara, p. 415—422.
- Bibicou-Antoniadis, H. 1963. *Recherches sur les Douanes a Byzance*. Cahier des Annales, 20. Paris.
- Bilgiç, E., Ögün, B. 1966. Adilceviz Kef Kalesi Kazıları. *Anatolia / Anadolu*, VII, p. 65—92.
- Bilgiç, E., Ögün, B. 1967a. Adilceviz'da İkinci Mevsim Kazıları (1965). *Türk Arkeoloji Dergisi*, XIV, 1—2, p. 119—121.
- Bilgiç, E., Ögün, B. 1967b. Adilceviz'da İkinci Mevsim Kazıları (1965). *Anadolu / Anatolia*, IX, p. 1—9.
- Bilgiç, E., Ögün, B. 1974. Adilceviz Kef Kalesi Kazıları 1972. *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXI, 1, p. 31—35.
- Burney, C. A. 1957. Urartian Fortresses and Towns in the Van Region. *Anatolian studies*, VII, p. 37—52.
- Burney, C. A., Lawson, G. R. J. 1960. Measured Plans of Urartian Fortresses. *Anatolian studies*, X, p. 177—196.
- Çay, A. 1993. Ahlatşahları Atabekliği (1100—1227). In: *Anadolu'da Türk Mührü Ahlat*. Ankara, p. 7—12.
- Erdem, İ. 1998. XIII. Asrın İlk Yarısında Anadolu'nun Doğusunda Yaşanan Hakimiyet Mücadelesi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIX, 30, p. 57—68.
- Evliya Çelebi. 1993. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. İstanbul.
- Foss, C., Winfield, D. 1986. *Byzantine Fortifications, An Introduction*. Pretoria: University of South Africa.
- Foss, C. 1991. Fortifications. In: Kazhdan, A. P. (ed.). *The Oxford Dictionary of Byzantium*. II. New York, p. 798.
- Gordlevski, V. 1988. *Anadolu Selçuklu Devleti*. Ankara.
- Gündüz, S. 2020. Adilceviz Kıyıları Su Altı Araştırmaları. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 9, 3, p. 1288—1300.
- Honigmann, E. 1970. *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. İstanbul.
- İbni Bibi. 1996. Öztürk, M. (ed.). *El Evamirü'l-Ala' iye Fi'l-Umuri'l-Alaiye (Selçukname)*. I. Ankara.
- Kafeslioğlu, İ. 1949. Ahlat ve Çevresinde 1945'te Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu. *İÜEF Tarih Dergisi*, 1, 1—2, p. 167—199.
- Kılıç, O. 1999. *XVI. Yüzyılda Adilceviz ve Ahlat (1534—1605)*. Ankara.
- Lawrance, A. W. 1983. A Skelatal History of Byzantine Fortification. *British School at Athens*, 78, p. 171—227.
- Naumann, R. 1975. *Eski Anadolu Mimarlığı*. Ankara.
- Ostrogorsky, G. 1991. *Bizans Devleti Tarihi*. Ankara.
- Ögün, B., Bilgiç, E. 1968. Adilceviz Kef Kalesi Kazıları 1967. *Türk Arkeoloji Dergisi*, XVI, I, p. 45—50.
- Özfirat, A. 1998. 1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması Tunç ve Demir Çağları. In: *XVI. Araştırma*

Sonuçları Toplantısı (Tarsus, 25—29 Mayıs 1998). II. Ankara, p. 1—22.

Pektaş, K. 2007. *Adilcevaz Çevresindeki Mezar Taşları*. İstanbul.

Sevin, V. 2005. *Urartu Devleti. Arkeo Atlas*, 4, p. 64—94.

Sinclair, T. A. 1987. *Eastern Turkey: An Architectural and Archeological Survey*. I. London.

Sümer, F. 1984. *Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihanşah'a Kadar)*. 1. Ankara.

Sümer, F. 1990. *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*. Ankara.

Şerif, A. 1932. *Ahlat Kitabeleri*. İstanbul.

Tekin, R. 2000. *Ahlat Tarihi*. İstanbul.

Tozer, H. F. 1881. *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*. London.

Top, M. 2012. *Adilcevaz Kalesi: Ortaçağ ve Osmanlı Mimari Dokusu Üzerine Gözlemler*. In: *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu 23—25 Ağustos 2012*. Ahlat-Bitlis, p. 123—132.

Tuğlacı, P. 1985. *Osmanlı Şehirleri*. İstanbul.

Turan, O. 1993. *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul.

Tekin, R. 2000. *Ahlat Tarihi*. İstanbul.

Yaşa, R. 1992. *Bitliste Türk İskanı (XII—XIII. Yüzyıl)*. Ankara.

Uluçam, A. 2002. *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı II-Bitlis*. Ankara.

Urfalı Mateos. 1987. Andreasyan, H. D. (ed.). *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952—1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136—1162)*. Ankara.

Нарис 9

СТРАТЕГІЧНИЙ ПУНКТ СХІДНО-РИМСЬКОГО КОРДОНУ: ЗАМОК АДІЛСЕВАЗ (АРКЕНАБУ)

Стаття присвячена історії стратегічного пункту на Східно-Римському кордоні — замку Аділсеваз, який розташований біля озера Ван. Перше поселення на його місці відомо за доби бронзи. Після Урартського періоду. Він був під владою Мідійців, Персів, Римлян та Візантійської імперії. У 1054—55 рр. місто було захоплено сельджуками та знаходилося під їх владою до Монгольської навали. Після трьох кампаній Сулеймана Великого у 1553—55рр, місто нарешті опинилося під владою Османів та було одним з центрів санджаку до кінця 19 ст. Переважна частина його давніх стін не збереглися. Проте досі є руїни цитаделі, стін, які знаходилися поблизу та Нижніх стін замку, які частково опинилися під водами озера Ван, що було встановлено під час підводних досліджень.

Ключові слова: замок Адилсеваз, архітектура, цитадель, стіни.

Нарис 10

OTTOMAN TRADE BUILDINGS IN ANATOLIA

Paper devoted to study of Ottoman trade buildings in Anatolia, which employed trade functions except caravanserai. The Ottoman city can be considered as two main sections as bazaar buildings and outer neighborhoods formed around a large mosque (Ulu mosque) in terms of physical structure. There were bedesten as commercial center around Great Mosque. During the Ottoman classical period and afterwards, these structures gained the quality of a bank where valuable documents and goods, jewelery and money were protected. The structure of bedesten as a square of rectangular plan with four-way entrances. Besides of bedesten, the other kind of trade places are under consideration. The commercial structure that we encounter with more examples in Ottoman architecture is the city hans. In these buildings, which were generally built around the bazaar, besides the accommodation, the purchase and sale of various goods took place.

Key words: trade buildings, bedestens, hans, Ottoman trade.

Except for the caravanserai from the Seljuk period in Anatolia, trade building examples in Anatolia have not survived. However, it is known that there is a bazaar structure in the Leşker-i Bazar Palace Complex (early XI century) belonging to Gaznelis as a trade structure outside Anatolia. This structure is seen as a street opposite the main entrance of the palace's ceremony courtyard. The shops in the form of an iwan that are mutually connected to each other on both sides of the street form a bazaar composition. It is seen that the caravanserai, which have emerged as a new building style since the Karahanites, continue in the Great Seljuks and Anatolian Seljuks. As it is known, these structures, which were built with single-storey and courtyards on the caravan roads of the Seljuk Period, were not only aimed at defending the animals, people and commodities, but also provided commercial relations between the caravans that accommodated.

© B. ERSOY, 2022

Considering that the Seljuk period caravanserai were built on intercity roads, advanced range complexes with more functions were built in the Ottomans, which can be considered a continuation. Within the framework of such building complexes, it is seen that villages, towns and even cities formed over time. When these types of buildings such as Luleburgaz and Payas Sokollu Mehmet Pasha, Ulukııola Öküz Mehmet Pasha Complexes are taken into consideration, it is seen that there is a great emphasis on the bazaar sections other than a mosque or mesjid. The bazaar units we encounter in these works consist of an establishment similar to the Leşker-i Bazar Palace and reciprocal shops lined either side of an open or closed street or corridor.

The Ottoman city can be considered as two main sections as bazaar buildings and outer neighborhoods formed around a large mosque (Ulu mosque) in terms of physical structure. The word bedesten has been transformed from the word bezzazistan which is the focal point of the commercial center around the Great Mosque (Tunçel 1980; Eyice 1992, p. 302—311; Cezar 1985, p. 211—296; Özdeş 1998, p. 161; Kuban 2007, p. 223—226). These buildings with fabric vendors called bezzaz turned into centers for large commercial shopping in the following periods. During the Ottoman classical period and afterwards, these structures gained the quality of a bank where valuable documents and goods, jewelery and money were protected. Authorized persons such as *kadi*, *muhtesip*, *keth̄da* were employed in these buildings. Structures vary depending on the commercial capacities of the cities in terms of number or size as in Istanbul and Kayseri.

Bedestens, which have a square or rectangular plan, and usually have four-way entrances, generally consist of covered dome units of equal size (fig. 1). Few bedestens with rectangular plan covered with a single vault are the same with the plan

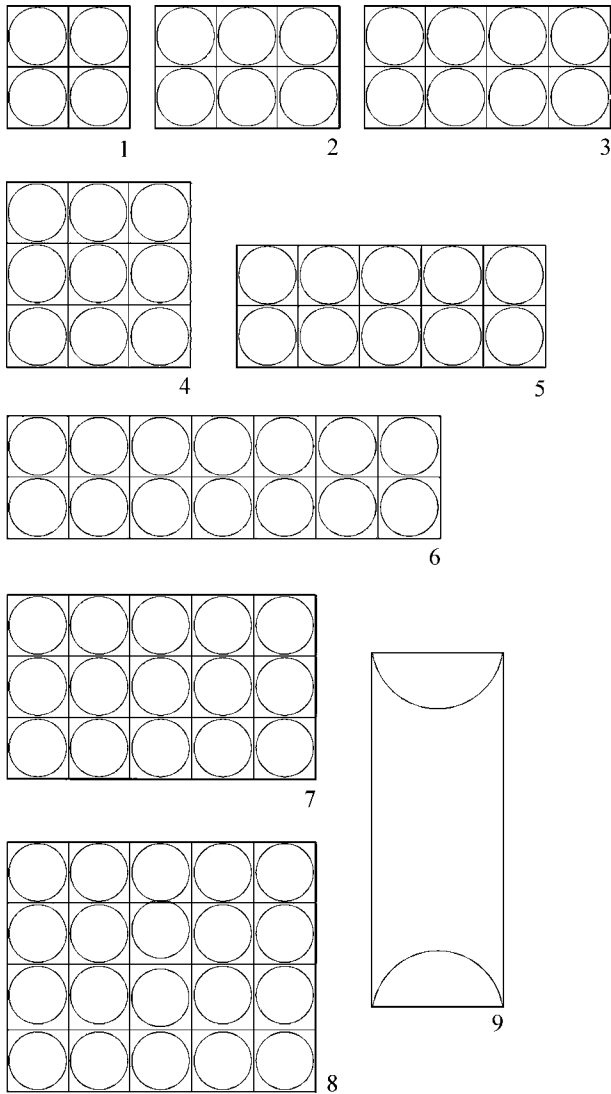

Fig. 1. The typology limited by the Ottoman bedestens remaining within the borders of Turkey

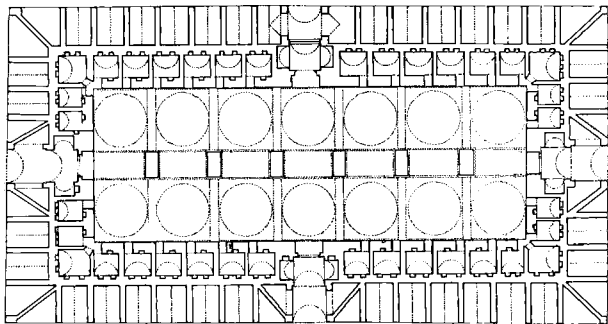

Fig. 2. Edirne Bedesteni, plan (Özdeş 1998)

of arasta in terms of design, but they differ from the point of view that there is no room in the structure (fig. 1: 9). For the bedestens with this type of plan, Isparta Bedesten (1561), Manisa Rum Mehmet Paşa Bedesten (1583)¹, Tekirdağ Bedesten (16 YY.; Cezam 1985, p. 250) can be given as examples. Be-

¹ For the restitution plan see: Çakmak, Yalçın 2018, p. 17.

destens consisting of units of equal size and covered with domes can be classified according to the number of domes. Most of them can be classified as bedestens consisting of 3², 4 (fig. 1: 1), 6 (fig. 1: 2), 8 (fig. 1: 3), 9 (fig. 1: 4), 10 (fig. 1: 5), 14 (fig. 1: 6), 15 (fig. 1: 7), 20 (fig. 1: 8) equivalent size units³. All of them are covered with domes except Istib Bedesten with 3 units, which has a dome in the middle and a vault on both sides. A different design is also seen in Erzurum. The upper floor of Erzurum Rüstem Paşa Han (1561) was built as a bedesten (Ünal 1974, p. 122, fig. 28).

When we examine the structures of the Bedesten in detail, the area covered by the domes carried by the piers connected by arches form the center of the structure (fig. 2). In some examples, there are spaces on the edges of this domed area that open inside with a door. These spaces are covered with vaults lower than the domed area. Due to this level difference, windows were opened on the domed building facades exposed at the top for lightening the interior. In some buildings, there were no external spaces opening to the domed area. In this case, spaces were built on the sides of the walls in the form of partitions called internal cabinets and these spaces were allocated to the merchants. There were also shops around the building that opened to road in the shape of an iwan.

Apart from the bedestens, there were other commercial structures in the Ottoman cities. In the center of the city, each of the streets stretching from the bedesten were generally reserved for groups of muslim and nonmuslim tradesmen, who did the same type of work. These streets with opposite shops are called bazaar (Çarşı). However, it is also known that the streets where the same type of trade takes place are called «arasta» and the rules determined by the «ahi» and «lonca» organizations are realized there. Arastalar is essentially a street where tradesmen of the same type contribute to commercial life differently from the body, with the function of production, purchase and sale. The entrance to

² The structure has 3 units but consists of a dome in the middle and cross vaulted spaces on both sides of the dome. For the plan and a detailed information see: Tunçel 2002, p. 317—360, fig. 1—2.

³ As an example for 4 units Bayburt Bedesten (for the plan see: Cezar 1985, p. 288, fig. 221); 6 units Beyşehir Bedesten (Cezar 1985, p. 213, fig. 139); 8 units Tire Bedesten (Çakmak, Yalçın 2018, p. 11—24); 9 units İstanbul Galata Bedesten (Cezar 1985, p. 246, fig. 170); 10 units Ankara Mahmut Paşa Bedesten (Ayverdi 1989, p. 33—34, fig. 64); 14 units Bursa Yıldırım Bedesteni (Ayverdi, Yüksel 1976, p. 131); 15 units İstanbul Cevahir Bedesten (Cezar 1985, p. 237, fig. 164); 20 units İstanbul Sandal Bedesten (Cezar 1985, p. 241, fig. 167).

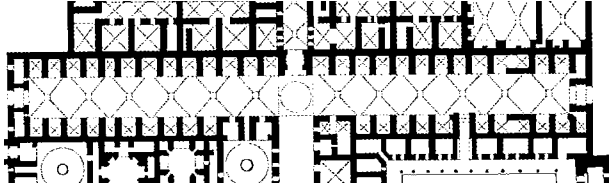

Fig. 3. İstanbul, Mısır Çarşısı (Özdeş 1998)

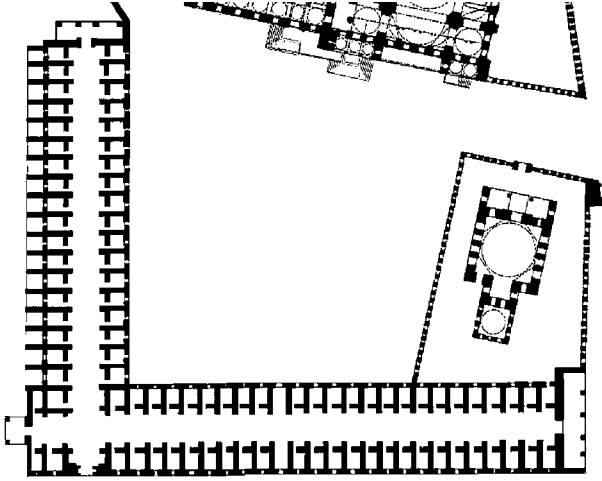

Fig. 4. Payas, Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi, Arasta (Sözen v. d. 1975)

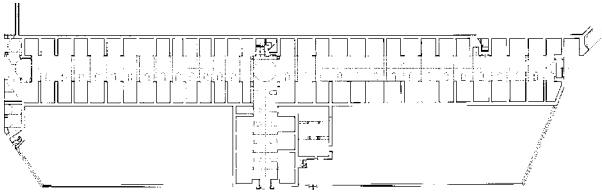

Fig. 5. Edirne Selimiye Arastası (Ülgen 1989)

the street is provided by a door at each end of the street where the shops are located.

The security of the bazaar is achieved by closing these doors. The streets formed by these shops lined up on both sides of a street started to be seen as a building type over time. These types of buildings are in a way similar to the bazaar seen in the Leşker-i Bazar palace site. The vaulted corridor in the middle was built higher than the shop spaces on either side and windows were opened to the facades consisting of this elevation difference. Most of the Arasta plans are built with a rectangular plan in the form of «I» (fig. 3). By combining multiple rectangular plans in the form of «L» (fig. 4) and «T» (fig. 5), the plans have diversified.

The covered bazaars, on the other hand, were formed by the gathering of the arastas, and the biggest remaining of these are the Istanbul (Özdeş 1998, p. 91) and Kayseri (Baş 1996) covered bazaars.

The commercial structure that we encounter with more examples in Ottoman architecture is the city hans. In these buildings, which were generally

Fig. 6. Tire Çöplü Han

Fig. 7. Manisa Kurşunlu Han

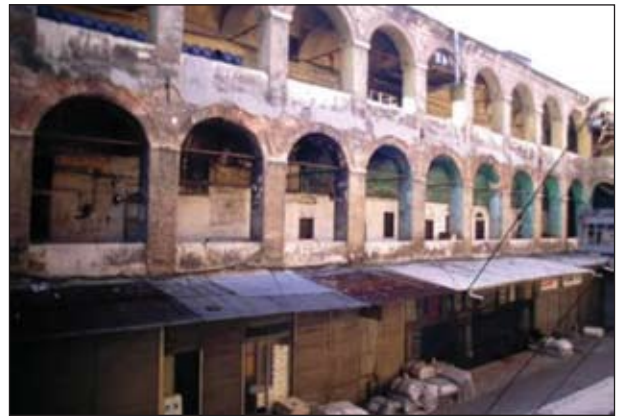

Fig. 8. Yeni İstanbul Büyük Han

built around the bazaar, besides the accommodation, the purchase and sale of various goods took place. Some of these hans also appear as places where a single type of goods are bought and sold and this buildings took their name from this property. Pamuk Han Kurkcu Hanı, Pirinç Hanı, Koza Hanı are examples of these types of hans. This type of han is also called as kapan han. The word kapan is actually a weighing term and also plays an important role in collecting the

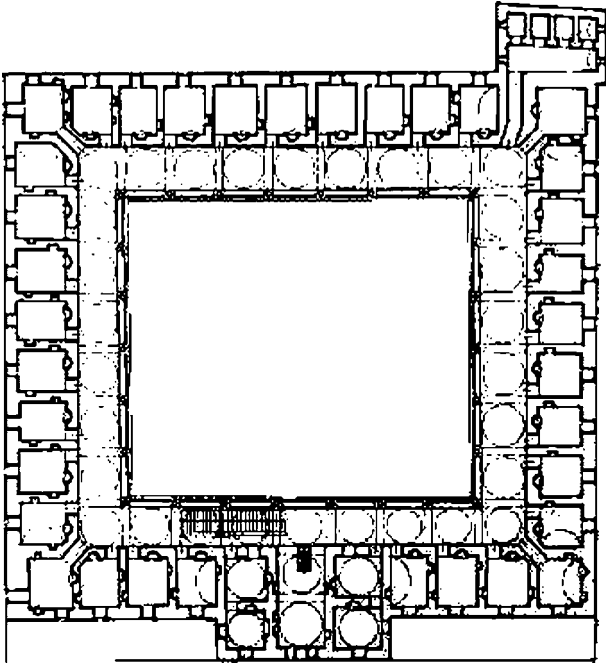

Fig. 9. Manisa Kurşunlu Han (Oğuz 1974)

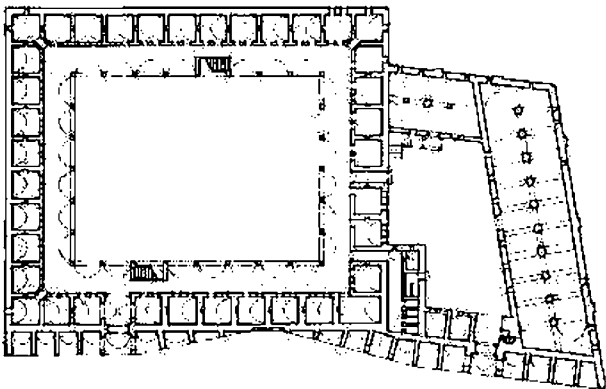

Fig. 10. Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı (Ülgen 1989)

tax of the traded commodity. The income provided by the kapan hans to the builders and the foundation in the form of tax or rent was very high. For this reason, the sultan, vizier and similar persons of the period were an incentive factor for the construction of such structures. This also helped to prevent tax evasion as it facilitated the control of the state over goods. In addition to guiding the commercial life, the inner city inns provided the accommodation of various local and foreign populations. Foreign nationals, especially from foreign countries, tended to share the inns spontaneously. Due to the sense of trust gained over time, colonies and trade consulates were formed here and around the building. Moreover, the Elçi Han (Eyice 1970, p. 93—130) in Istanbul, which was built for the representatives of the foreign states and could not survive, is a proof of how different functions the structures undertake.

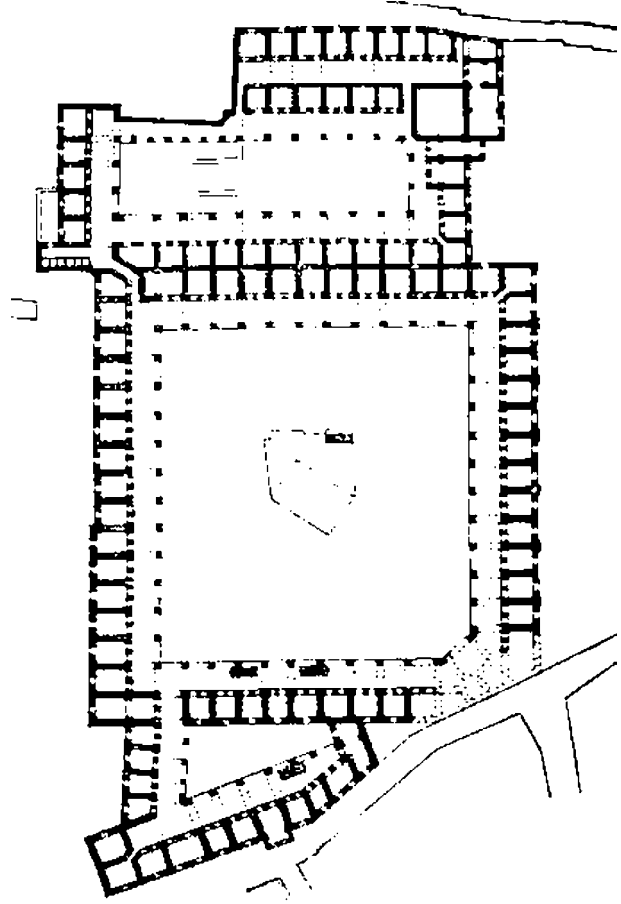

Fig. 11. İstanbul Büyük Valide Hanı (Güran 1978)

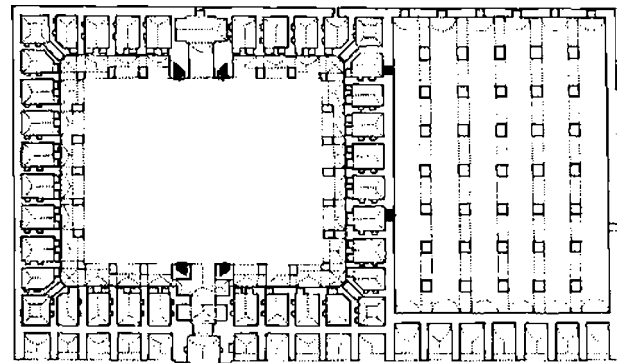

Fig. 12. Ankara Hasan Paşa Hanı (Ersoy 1992)

The courtyard used by the passengers staying in the city hans during their residence period also played an important role as a public space. Information exchange between passengers from both Anatolia and abroad was very important for intelligence. The innkeepers supervised the passengers during their stay. The names of those who stayed at the han were regularly recorded in the notebook, and the necessary information was provided whenever requested. Thus, at any time, it was possible to determine who was staying in all the hans of the city, so that state could easily control the foreign population (Ersoy 2001).

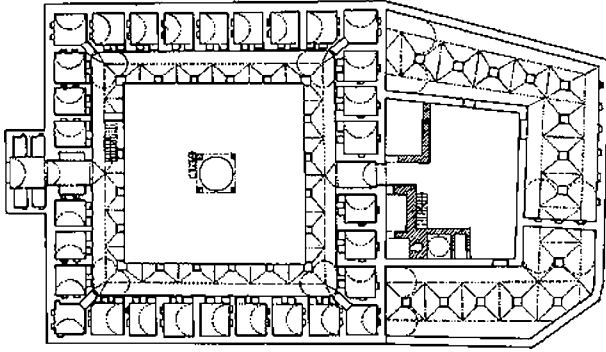

Fig. 13. Diyarbakır Deliller Hanı (Yeşilbaş 2015)

These buildings, usually consisted of a number of cells behind the arcades located around a square or rectangular courtyard in the city center, are arranged in one (fig. 6), two (fig. 7) or three floors (fig. 8; Ersoy 1994, p. 75—97). However, floor plans are often not symmetrical. This is due to the fact that the buildings are designed according to the shape of the parcel on which they are built.

The number of courtyards varies from one to three as the number of floors (fig. 9—11).

One of the most important sections in the city hans is stables. These sections, which gradually decreased after the 17th century and disappeared from the beginning of the 18th century, were also located in different places in the hans.

In a few examples such as Büyük Valide Han and Ankara Kurşunlu Han, the stable was placed under the courtyard level descending with a ramp. In most cases, it is built on the first or second courtyard wings or adjacent to the courtyard wing (fig. 12—15).

In city hans, besides the floor, courtyard or stable sections, portico and cover systems are also designed in different ways. Although there are arcade on all floors facing the courtyard in general, there is no arcade on some ground floor.

Sections like baths and toilets are usually located in the second courtyard of the han. If the building has a single courtyard, these spaces are designed as spaces expanding outside.

Most of the hans have no masjīd because they were built close to the mosques in the city center. However, in some buildings, the masjīd was designed above the entrance or in the middle of the courtyard.

Hans were built more than arastas and bedestens in Anatolian Ottoman period. In publications, the number of hans from 102 to 566 is given for Is-

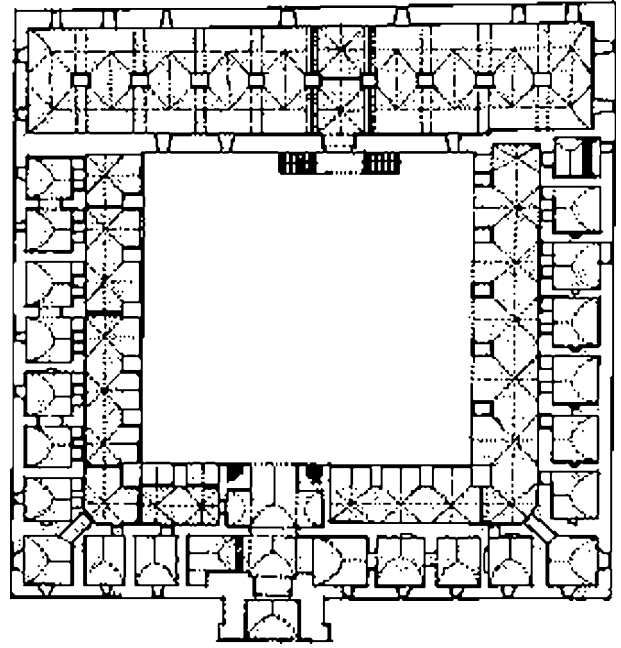

Fig. 14. Tire Kutu Han (Daş 2019)

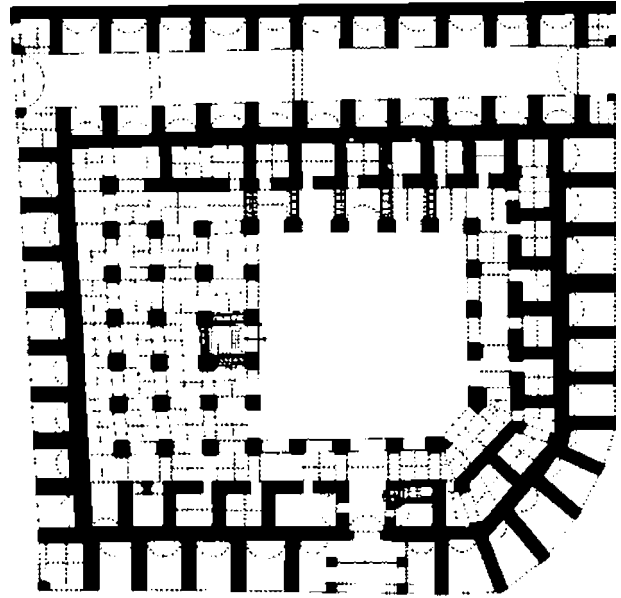

Fig. 15. Sivas Behram Paşa Hanı (Hersek 1995)

tanbul, while it is determined that 101 hans in İzmir and 34 hans in Ankara were built. Even this data is enough evidence for us to understand the Ottoman trade life (Faroqhi 1993, fig. 2). In parallel with this intense trade life, city hans, bedestens, arastas and bazaars have an important place in Ottoman architecture as structures reflecting their own architectural designs equipped with elements that will meet the needs of trade.

Bibliography

- Ayverdi, E. H. 1989. *Osmanlı Mi'mârosinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806—855 (1403—1451)*. II. İstanbul.
- Ayverdi, E. H.; Yüksel, İ. A. 1976. *İlk 250 senenin Osmanlı Mimarisi*. İstanbul.
- Ayverdi, E. H. 1989. *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri, 855—886 (1451—1481)*. III, 2. baskı. İstanbul.
- Baş, A. 1996. *Kayseri Ticaret Yapıları Üzerine Bir Araştırma*. Kayseri.
- Cezar, M. 1985. *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*. İstanbul.
- Çakmak, Ş., Yalçın, G. 2018. Yeni Bulgular Işığında Tire Bedesteni. *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, 17, p. 11—24.
- Daş, E. 2019. Yeni Bulgular Işığında Tire Kutu Han. *Akdeniz Sanat*, 13, s. 295—310.
- Ersoy, B. 1992. Hasan Paşa Hanı (Sulu Han). *Ankara Dergisi*, 1, s. 3, p. 30—39.
- Ersoy, B. 1994. Osmanlı Şehir-İçi Hanları, Plan Tasarımı İle Cephe ve Malzeme Özellikleri. *Sanat Tarihi Dergisi*, VII, p. 75—97.
- Ersoy, B. 2001. Osmanlı Şehir-İçi Hanlarının Ölümleri. *Electronic Journal of Oriental Studies*, IV: 11. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Utrecht, 23—28 Ağustos 1999.
- Eyice, S. 1970. Elçi Hanı. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 24, p. 93—130.
- Eyice, S. 1992. Bedesten. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 5, s. 302—311.
- Faroqhi, S. 1993. *Osmanlılarda Kent ve Kentliler*. İstanbul.
- Güran, C. 1978. *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*. İstanbul.
- Hersek, C. M. 1995. Behram Paşa Hanı (Sivas). In: *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*. 2, Ankara, p. 273—286.
- Oğuz, F. 1974. Manisa Kurşunlu Han. *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, 1, s. 1, p. 109—127.
- Özdeş, G. 1998. *Türk Çarşıları*. Ankara: Tepe Yayınları.
- Sözen, M. v. d., 1975. *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*. İstanbul.

Tunçel, M. 2002. Osmanlı Mimarisinde Makedonya'daki Arasta ve Bedesten Binaları. In: *Prof. Dr. Haluk Karamağaralı Armağanı*. Ankara, p. 317—360.

Ülgen, A. S. 1989. *Mimar Sinan Yapıları*. 1—2. Ankara.

Ünal, R. H. 1974. Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, 6, p. 49—122.

Yeşilbaş, E. 2015. Diyarbakır'da Osmanlı Şehir-İçi Hanları Üzerine Değerlendirme. *Belleten*, 79, s. 286, p. 848—877.

Нарис 10

ОСМАНСЬКІ ТОРГОВІ БУДІВЛІ
В АНАТОЛІЇ

У статті розглянуто типи комерційних структур міста Османського періоду, особливості їх планування та призначення. Зазвичай місто поділялося на дві частини: торгівельну та решта кварталів. Крім каравансарайів в Османській Анатолії були і інші типи будівель, які використовувались для торгівлі. Одна з таких структур комерційного призначення «бедестан», розташований навколо Великої Мечеті. За плануванням він прямокутний форми у плані із входами на чотири сторони. Бедестан виконував також функції банку, де знаходились на зберігання цінні папери, ювелірна прикраси та гроші. Тут також були розташовані магазини, а вулиці, що були розташовані проти них мали назву базарів. При цьому, вулиці на яких відбувається однотипна торгівля має назву «Араста». Наступними типами комерційного спрямування були міські хани. Це будинки, які були за звичай розташовані навколо базарів. Деякі з них є місцями продажі певного типу товарів. Вони отримали назви своїх власників. Міські хани, бедестани та арасти посідають значне місце в османській архітектурі, відображають власний дизайн, та елементи, які відповідають потребами торгівлі.

Ключові слова: торгові будинки, бедестани, хани, Османська торгівля.

Нарис 11

CARAVAN ROADS AND CARAVANSERAI IN ANATOLIAN SELJUKS PERIOD

The article is devoted to the development and function of the caravan roads and caravanserais in the important strategic region in Anatolia of the Seljuk period.

Keywords: *caravanserai, trade roads, Anatolia, Seljuk period.*

Connecting Europe and Asia, Anatolia has always had a strategic position with its geographical location. Having been the vital vein of the world trade then Silk Road, starting from China in the East, crossing various countries and extending to the Mediterranean, made important contributions to the social, economic and cultural life of medieval Anatolia. Once reached to Anatolia, this road extended from east to west, from north to south by following various routes. In particular, the road network concentrated around Erzurum, Sivas, Kayseri, Aksaray, Konya was divided into several routes, reaching Kütahya and Denizli in the west, Antalya and Alanya in the south, and Samsun, Trabzon and Sinop in the north (more information see: Turan 1946, p. 471—496; Özergin 1965, p. 141—170; Ersoy 1995, p. 22—26). On this trade route, which has a much older history in Anatolia, the Seljuks built many caravanserais to meet the needs of trade and traders.

The caravanserai of Anatolian Seljuks is usually considered to be originated from ribats (Köprülü 1942, p. 267—278; Marçais, Aslanapa 1964, p. 734—738). In the years when Islam began to spread, Arabs established religious and military structures called ribats in North Africa and Spain in order to protect and expand their borders. The functions of ribats that spread to other areas with the Arab invasions, also changed with the expansion of the borders (Cezar 1977, p. 169—183). Ribats, remaining in the inner parts of the borders, started to be used as places like zaviyes, tekkes, khankahs

where pilgrims and wandering dervishes stayed and these terms began to be used to name those places accordingly (Köprülü 1942, p. 269, 270, 273; Eyice 1979, p. 58—60). The term ribat was also used as synonymously of the term caravanserai in Transoxiana, Iran and Anatolia. Ribats, which had duties such as barracks and police stations at the borders, continued their functions as buildings providing the safety and shelter for caravans on the roads. Although buildings such as Ribat-ı Melik, Ribat-ı Şerif in Asia and Kuruçeşme Han and Kırkgöz Han in Anatolia were caravanserais in function, their names were mentioned as ribat in their inscriptions. Whether it is called as ribat or caravanserai, undoubtedly, one of the most important building types of medieval Anatolia was caravanserais.

Caravanserais were established in Anatolia in order to ensure the safety and accommodation of caravans carrying various trade goods from east to west, from west to east, and to meet the needs of travellers. These buildings, which were generally built on isolated roads outside the settlements, also met the needs of the army during the expedition. Many of these buildings, which also showed the power and authority of the state, were built by the Anatolian Seljuk sultans and notables of the state, who attached importance to commercial activities and contributed to ensuring road safety for this purpose. The majority and the monumental ones of these buildings were generally built in the first half of 13th century, when the state's political, military and cultural power was at its peak.

Most of the caravanserais, which were established by foundations and seemed to have been built in large numbers, have not survived to this date (Turan 1946, p. 471—496). Some of the foundation documents (*vakfiye*) inform us about the establishment purposes, rules of operation, condition

Fig. 1. Avanos Sarı Han, General View (B. Ersoy Archive)

Fig. 2. Aksaray Sultan Hanı, Facade

of use of the buildings and information regarding the khan officers, which explain the structures of the caravanserais. In order to feed the travellers and merchants and meet their needs, there were dormitories, soup kitchens, food storages, warehouses to store commercial goods; stables and haylofts for the animals of the travellers; masjids for prayers; baths and fountains for having baths; hospitals, pharmacies; shoe repair shop and farriers for shoeing the animals. Detailed information about the administrators and employees of the caravanserais providing the mentioned services comes from the vakfiye of Karatay Han (Kayseri-Malatya), issued in 1247 (Turan 1946, p. 481—486; 1948, p. 17—171). The caravanserai had a three-member administrative staff consisting of a trustee (mütevelli), an inspector (müorif) and an observer (nazır), conducting all the work of caravanserai. Apart from this administrative staff, there were two civil servants, one of them was responsible to help travellers with all kinds of their needs from their check-in, eating, drinking and sleeping arrangements and called hospitable guide (müzif), and the other called khan-keeper (hancı) who looked after the animals and the stables. Another officer (clerk) named Havayıç (emir Havayıcı) was responsible for the supplies and necessities of the khan. There were also a horseman (atlı) officer

handling the affairs of the foundation and the khan and other staff who worked permanently in the caravanserai such as cook (aşçı), veterinarian (baytar), imam (muslim prayer leader) and muezzin (man who calls Muslims to pray), cobbler (ayakkabıcı), and farrier (nalbant). In the vakfiye (charter), information was also given on the purchase of materials such as kitchen utensils like plates, bowls, pots and cauldrons; barley and straw for the needs of animals; horseshoes and nails for the farrier; leather for the cobbler; oil and wax for lighting; candles for masjid, firewood for heating. However, it is unknown how much of these services provided in a large khan like Karatay Han is not provided in other khans.

The distance between these buildings were about 30—40 km, a distance that a caravan could make in a day. However, the distance between some caravanserais was less due to caravan density on major busy roads, especially on the main trade route between Konya and Kayseri. Caravanserais are large structures where defense, robustness and safety factors were taken into consideration due to their functions (fig. 1, 2). Having thick walls supported by corner towers and buttresses and only single entrance, they generally looked like a castle (fig. 3, 4). While rubble stone was used as filling

Fig. 3. Ağzıkara Han, Aerial View (B. Ersoy Archive)

Fig. 4. Emdir Hanı, General View (see: <http://www.dosemealti.bel.tr>)

material in structures, the façades were generally built of smooth cut stone. In some buildings, spolia was also included.

The main element of the caravanserais, which were composed of various sections due to their functions, was the enclosed section called the stable, hall, winter hall, camel barn where the caravans staying the night were kept in safety (fig. 5, 6; more information see: Yavuz, 1992, p. 253—284) These enclosed sections, which were essential for the caravanserais, served as stables for animals, dormitory for the travelers and storage for their belongings. The travelers slept on platforms raised above the ground. In some buildings, there might be troughs and mangers for animals and tandoors for the travelers on the edge of these platforms.

Another important element of the caravanserais is the open courtyard section where the service areas are located. (fig. 3) The courtyard, which is located in front of the enclosed section, is surrounded

by open or enclosed spaces of different sizes, separated by various services. (fig. 7, 8) They were used for different functions. Apart from the *riwaqs* and rooms surrounding the courtyard, various sections such as *masjids*, fountains, baths, kitchens, toilets, and etc. can be found (fig. 9, 10). However, these sections did not exist in every *khan*. In general, it can be concluded from the existing traces in some buildings that courtyards had been built after the enclosed sections in the caravanserais. For this reason, today, one can assume that the courtyards were destroyed, or for the *khans* with no courtyard, its construction could not be completed.

The first important study in which the Anatolian Seljuk caravanserais were comprehensively examined was conducted by German researcher Kurt Erdmann (Erdmann 1961). In this study, the Anatolian Seljuk caravanserais were classified under three main categories in terms of their plans; caravanserais with both enclosed sections and open

Fig. 5. Avanos Sarı Han, Portal of the Enclosed Section (B. Ersoy Archive)

Fig. 6. Karatay Hanı, Interior of the Enclosed Section

Fig. 7. Avanos Sarı Han, Courtyard (B. Ersoy Archive)

courtyards, caravanserais with only enclosed sections or caravanserais with only open courtyards. In a later study, a fourth type of caravanserais which is called concentrically planned caravanserais was in-

cluded in the above categories (Tükel Yavuz 1976, p. 187—204).

The Anatolian Seljuk caravanserais can be generally divided into two main groups; caravanserais

Fig. 8. Avanos Sari Han, Riwaqs (B. Ersoy Archive)

Fig. 9. Aksaray Sultan Han, Courtyard (B. Ersoy Archive)

Fig. 10. Tuzhisari Sultan Han, Kiosk-Masjid

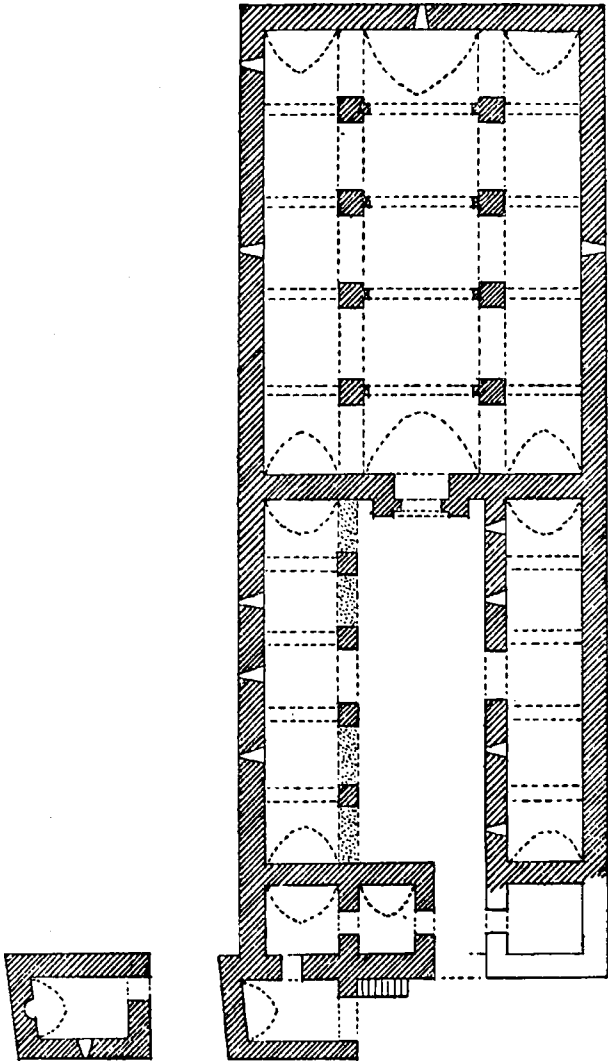

Fig. 11. Altınapa Hanı (after K. Erdmann)

with courtyards and caravanserais without courtyards (see: Ersoy 1996a; 1996b). The vast majority of caravanserais belongs to the first group, that is with courtyards. The most characteristic examples of the caravanserais with courtyard usually consist of an enclosed section along with the open courtyard (fig. 3). The courtyard is the section with the service areas. This type of caravanserais can be divided into subgroups within themselves, in terms of the size of the courtyard and enclosed sections and the positioning of the enclosed section to the courtyard.

In the caravanserais with courtyards, there are examples in which the courtyards and enclosed sections are built at the same size or the courtyard is larger than the enclosed section (fig. 11). In the earliest examples of this type, the courtyards and the enclosed sections are of a similar size and equal width. Buildings such as Altınapa Han (Konya-Beyşehir; 1201—1202), Kuruçeşme Han (Konya Beyşehir; 1206—1207), Dokuzun Derbent Han (Konya-Afyon; 1210), Sarı Han (Kayseri — Old Malatya; 1220)

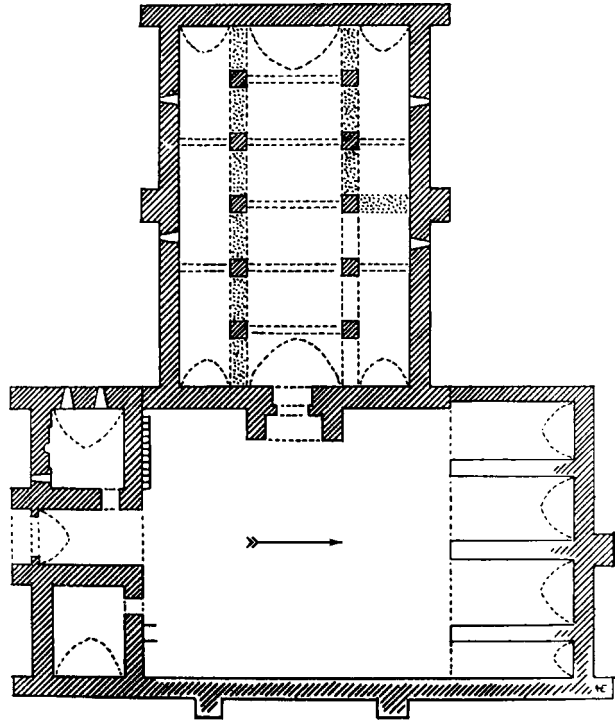

Fig. 12. Kesikköprü Hanı (after K. Erdmann)

are examples of this type of caravanserais (more information see: Erdmann 1961, Taf. I, II). In these buildings, the plan of the enclosed section is generally rectangular-shaped and consists of three aisles running parallel to each other on the longitudinal axis. The central aisle is wider than the others and the aisles are covered by barrel vaults.

There are also examples in which the courtyard is built wider than the enclosed sections. In a group among these, the enclosed sections have similar characteristics with the caravanserais mentioned above (fig. 12). As observed in Kızılören Han (Konya-Beyşehir; 1206), Hekim Han (Eski Malatya-Sivas; 1218—1220, 1236), Akhan (Denizli-Eğirdir; 1253—1254), Kesikköprü Hanı (Konya Kırşehir; 1268), the rectangular-shaped indoor section consists of three barrel vaulted aisles running parallel to each other on the longitudinal axis (more information see: Erdmann 1961, Taf. III, VI, VII).

In a group of caravanserais where the courtyard is wider than the indoor section, the buildings were built in more monumental dimensions (fig. 3, 13). In these buildings, not only the courtyard sizes have been expanded, the indoor sections have also been enlarged, and the number of aisles has been increased (fig. 6). In the middle of the indoor section, wide central aisle extends perpendicular to the entrance façade and there is often a small dome above the aisle. On the sides of the enclosed section, there are aisles parallel to each other extending perpendicular to the central aisle. The numbers of the aisles on the

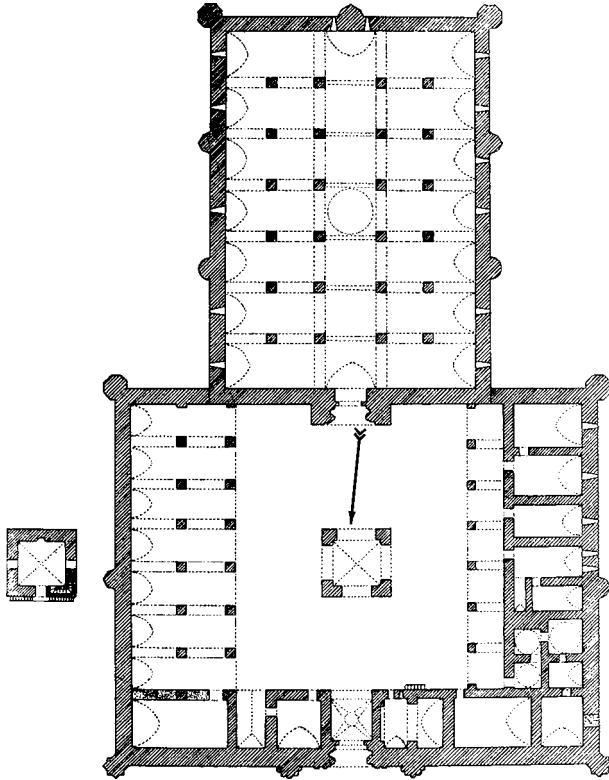

Fig. 13. Tuzhisarı Sultan Hanı (after K. Erdmann)

sides are generally 5 or 7, but some are 6—9. The vaults of these aisles, which are perpendicular to the vault of the central aisle, are built lower. The monumental examples of the Anatolian Seljuk caravanserais such as Aksaray Sultan Han (Konya-Aksaray; 1229), Tuzhisarı Sultan Han (Kayseri Sivas; 1236), Ağzıkara Han (Kayseri-Aksaray; 1231—1237), Incir Han (Antalya-Isparta; 1238—1239), Obruk Han (Aksaray-Konya; 1240), Karatay Han (Kayseri-Malatya; 1241), Avanos Sarı Han (Aksaray-Kayseri; 1249), Ishaklı Han (Akşehir-Afyon; 1249) fall within this group of caravanserais (more information see: Erdmann 1961, Taf. XI—XIII, XV, XVII, XIX, XX, XXIII). As seen from the examples, it is possible to make a typological classification within the indoor sections of the caravanserais. However, the courtyards in these buildings do not show a certain order. The facades of the indoor section facing to the courtyard was left empty and surrounded by *riwaq*, *iwan* and various other places in three different directions.

In some buildings where the courtyard is wider than the indoor section, it is seen that the indoor sections have a different design than the typical examples described above (fig. 14). Compared to the large space covered by the courtyard, the indoor sections are extremely small. Kırkgöz Han (Antalya-Eğirdir; 1237—1246) and Kargı Han (Antalya Konya; 1237—1246), which we have classified as such, have been evaluated as caravanserais with sin-

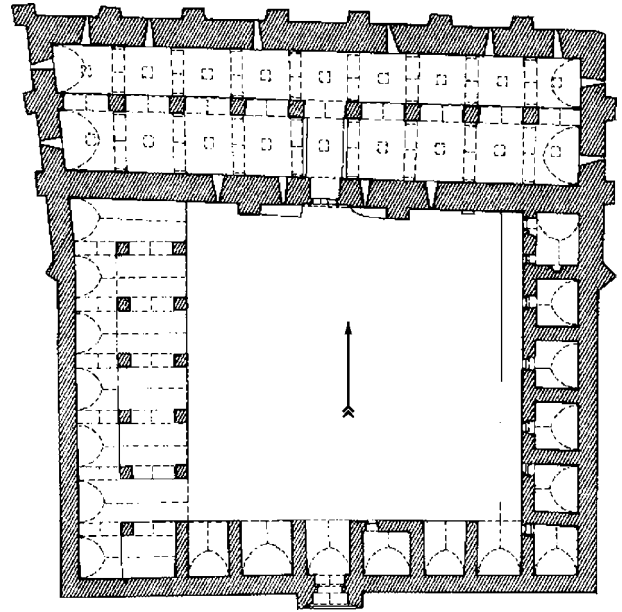

Fig. 14. Kargı Hanı (after K. Bilici)

gle open courtyards by K. Erdmann (more information see: Erdmann 1961, Taf. XXX, XXXI). Both buildings have small enclosed sections running along one side of the courtyard. The enclosed sections were built with one aisle in Kırkgöz Han and two aisles in Kargı Han.

The second main type of Anatolian Seljuk caravanserais is the courtless caravanserais, which consist of only an enclosed section without a courtyard. The buildings of this group, which consists of a single section, have indoor sections similar in character to those of the Anatolian Seljuk caravanserais with courtyards and enclosed sections. This type of caravanserais, can be divided into two further groups: caravanserais with a single indoor section and caravanserais consisting of a vestibule in front of the indoor section.

The caravanserais with no courtyard consisting of a single indoor section are generally small in size. It is generally accepted that the known examples of this type have been built later than others. These buildings generally consist of three aisles which run parallel to each other and the central aisle is wider than the others. The aisles are covered with vaults which are perpendicular to the entrance façade. Bor Hanı (Ürgüp-Ereğli; 13th century), Kuru Han (Besni Kayseri; 13th century), Çiftlik Hanı (Tokat-Sivas; 1238—1240), Ezinepazarı Hanı (Amasya-Tokat; 1238—1246), Eğret Hanı (Kütahya-Afyon; 1267) are the important examples of this type of caravanserais (more information see: Erdmann 1961, Taf. XXV, XXVI). However, in examples such as Kozak Hanı and Sertavul Hanı on the Karaman-Silifke road, there are two aisles instead of three (more information see: Ünal 1973, p. 61—66).

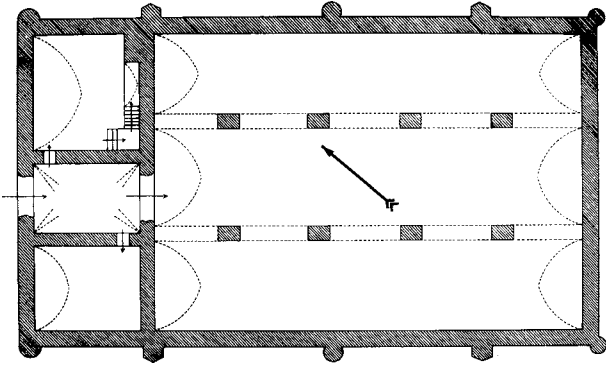

Fig. 15. Hacibekir Hanı (after R. H. Ünal)

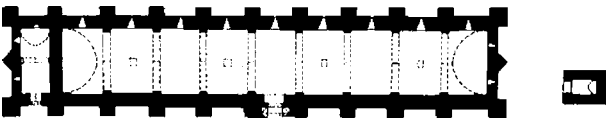

Fig. 16. Şarapsa Hanı (after K. Bilici)

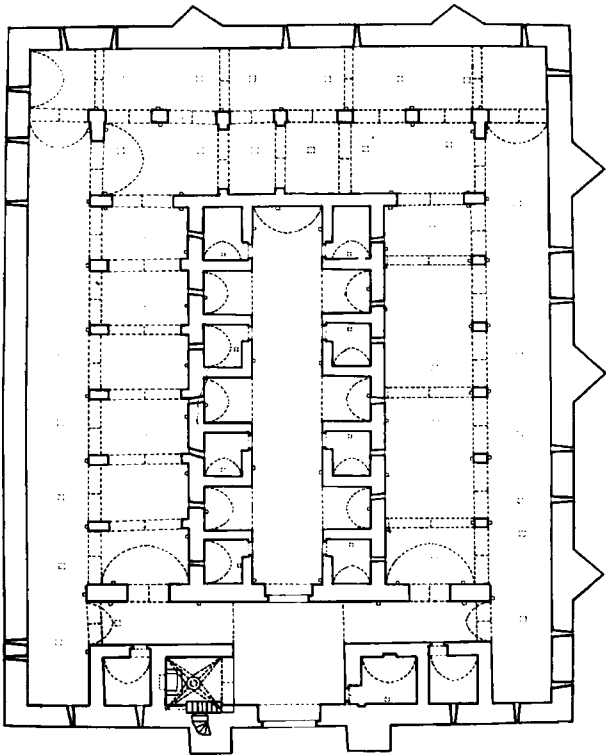

Fig. 17. Alara Hanı (after A. Y. Tükel)

Some of the caravanserais of this type, there is a separate vestibule composed of three sections covered by vaults in front of the main façade. (fig. 15) These buildings, which are considered to be peculiar to eastern Anatolia, are generally accepted as dating from between the end of the 13th century and the beginning of the 14th century (Aslanapa 1972, p. 169). İpdir Hanı (Doğubeyazıt Batum), Hacibekir Hanı (Erzincan Erzurum), Han-ı Gevran (Diyarbakır-Malatya) can be listed as examples of this type of caravanserais (more information see: Ünal 1970, p. 7—15; 1974, p. 116—119; 1975, p. 109—117).

Some caravanserais with no courtyard consisting of a single indoor section vary in terms of their design. Öresun Hanı (Kayseri-Aksaray; 1270 can be given as an example of such buildings (more information see: Erdmann 1961, Taf. XXVII). In Öresun Hanı, vaults extending perpendicularly to the wall are placed in the middle of each side in the rectangular indoor section. The intersection points of these vaults, establishing the center of the building, are crowned with a small dome. A complex covering system was created by closing the spaces between the vaults running parallel to the wall.

In a group of buildings with a single indoor section, this section is seen to be very small in size (fig. 16; more information see: Erdmann 1961, Taf. XXVIII). Şarapsa Hanı (Antalya-Alanya; 1236—1246), which consists of a single section with long and narrow rectangular plan, is an example of this type. A masjid adjoins to the east façade of the building located in east-west direction. The indoor section of Ortapayam Hanı, which is a caravanserai with a courtyard, was built with a single aisle, like Şarapsa Hanı.

A group of buildings have been differentiated from the examples given above in terms of their architectural design. These are known as concentrically planned caravansaries consisting of enclosed and courtyard sections, however, the placement of the sections is different (fig. 17; literature see: Tükel 1969; Tükel, Yavuz 1976, p. 187—204; Yavuz 1991, p. 41—55). Alara Hanı (Antalya-Konya; 1231), Eshab-ı Kehf Hanı (Afşin), Mama Hatun Caravanserai (Tercan; Erzurum-Erzincan; early 13th century), Mirçinge Hanı (near Divrigi) are examples of this type.

Another type of caravanserai draws attention with its plan scheme shaped around a single open courtyard and is represented in Anatolia with a single example (fig. 4, 18). Evdir Hanı (Antalya-Burdur; 1214—1220), with a four-iwan courtyard and double riwaqs around this courtyard, is the only known example of this type (dating see: Kuyulu 1996, p. 71, note 52). However, it is not possible to consider this place as a caravanserai which does not meet the accommodation services in the absence of indoor chambers. As a matter of fact, existing traces show that there were also those chambers as well as iwans and riwaqs surrounding the courtyard in the building (about the indoor spaces see: Kuyulu 1996, p. 72—73; 1999, p. 424—425).

It is generally accepted that there is an architectural relationship between Anatolian Seljuk caravanserais and Karakhanids, Ghaznavids, and Great Seljuk caravanserais in terms of plan and design (Aslanapa 1973, p. 144.; Sözen et al. 1976, p. 18,

19). The buildings such as Dehistan Caravanserai, Ode Merguen Caravanserai, Daya Hatun Caravanserai, Ribat-ı Mahi, Ribat-I Anuşirvan have plan schemes mostly shaped by a geometrical and symmetrical design around a single courtyard with or without *riwaqs* (see: Kuyulu 1996; 1999, p. 424—425). With these arrangements, it is possible to say that Evgir Han, which is shaped around a single courtyard, continued this tradition, not the caravanserais with courtyards and enclosed sections in Anatolia. It is also noteworthy that similar designs were applied in the Ayyubidi (Sauvaget 1939), Mamluk (Sauvaget 1940) and Safavid (Siroux 1974; Kleiss, Kiani 1983) Period caravanserais.

As mentioned before, there were sections providing various services to meet all the needs of the keepers and the animals staying at the caravanserais. However, the same kind of services were not provided in all caravanserais. The placement of these service areas in the courtyard also differed. For example, *masjids* were located next to the entrance *iwan* in Kesikköprü Hanı and Karatay Hanı; whereas they were located above the entrance in Kızılören Hanı, Obruk Hanı, Zazadin Hanı. As an exception, only in Kargı Hanı, the *masjid* was located at the corner where the courtyard and the indoor sections meet. The *masjid* in the Şarapsa Hanı, which consists of a single enclosed section, was built adjacent to the façade of the building.

The most magnificent among the *masjids* are the square-shaped kiosk-*masjids*, which are placed on a four-arched infrastructure in the middle of the courtyard. Only four caravanserais, namely Aksaray Sultan Hanı, Kayseri Tuzhisarı Sultan Hanı, Ağzıkarahan and Ishaklı Han have these *masjids* (fig. 3, 9, 10).

Karatay Han (1219—1236 / 1240—1241), Sarıhan (1249), Akhan (1253—1254), Çay Han (1278—1279) examples of caravanserais with **baths**. Sultan Han (1239) which is located on the Aksaray—Konya road has a privileged place being the only known example with two baths. Among the caravanserais, there are also examples of caravanserais with baths built independently from the main building. Alara Han (1231—1232), Ağzıkara Han (1231, 1239—1240), Incir Han (1238—1239) have small baths nearby.

It is observed that the **toilets** are usually placed in the corner spaces of the buildings. However, it was placed in a buttress in Evgir Hanı.

Anatolian Seljuk caravanserais are monumental buildings designed extremely simple and closed to outside (fig. 1). With the use of different shaped buttresses such as rectangular, sliced, star and triangle on the façades consisting of massive walls, the

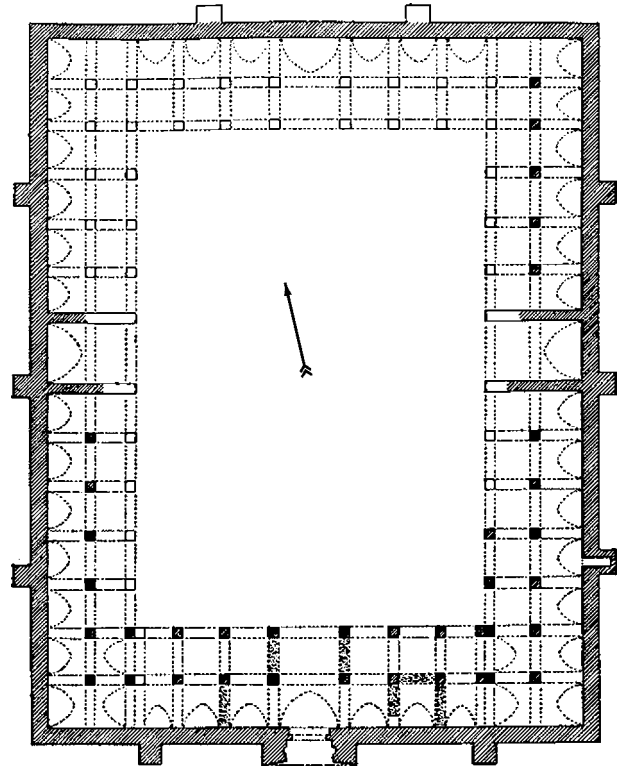

Fig. 18. Evgir Hanı (after K. Erdmann)

fortress appearance of the buildings was reinforced on the one hand and the monotonous look of the façades were avoided on the other (fig. 2). The portals, which are the only entrances of the front, represent the power and authority of the state with their magnificent establishments. There is single portal in caravanserais with an indoor section; and two portals in the caravanserais with both courtyards and indoor sections. The portals of courtyard and indoor section are mostly placed on the same axis (fig. 5, 9). However, in Zazadin Han (Konya-Aksaray), Ağzıkara Han (Konya-Aksaray), Sinop Durak Hanı (Boyabat-Vezirköprü; 1266) and Kesikköprü Hanı (Konya Kırşehir; 1268), the portals are located on one of the courtyard façades, not on the same axis (fig. 3).

The decorations of the buildings are made of stone and the portals are the main elements in which ornaments are combined in the caravanserais (literature see: Ögel 1966; Erdmann 1976; Öney 1978; Ünal 1982; Mülayim 1982; 1999; Gierlichs 1996; Acun (ed.) 2007). They were built higher projecting outwards and generally arranged as an *iwan* with *muqarnas* recessed arches or *iwan* (fig. 1—5). In this design, the ornaments are usually located on the exterior of the portal and on and around the side niches. However, it is noteworthy that in the caravanserais with double portals, the outer courtyard portal is larger in size and richer in terms of ornaments than the portals of the inner indoor section.

Fig. 19. Aksaray Sultan Han, Stone Decoration Detail (B. Ersoy Archive)

Fig. 20. Ak Han, Bird Relief at the Capital (B. Ersoy Archive)

Fig. 21. Karatay Hanı, Hidden Human Figures in Floral Ornaments at the Portal (B. Ersoy Archive)

Fig. 22. Tuzhisari Sultan Hanı, Double dragon relief at the Kiosk-Masjid

Fig. 23. Karatay Hanı (Kayseri-Malatya; 1241) A Sitting Human and Double Bull Relief at the Waterspout (B. Ersoy Archive)

Besides the portals, the ornaments can be seen especially on kiosk-masjids, waterspout, and the façade of the entrance facing the courtyard. In addition, ornaments are found in corner towers, buttresses, iwans, mihrabs, dome passages, vaults, arches and consoles. The ornaments are unique examples bearing the general characteristics of the stonemasonry in the Anatolian Seljuks period with their features of composition and motif. Geometric and floral motifs, calligraphy as well as figurative decoration elements can be seen in ornaments that were made with relief and carving techniques.

Compositions made with motifs like full and half stars, stripes of broken lines, polygon crossings etc. are used in geometric ornaments (fig. 19) The geometric compositions, which are given in connection with the universe and symbolize infinity are remarkable. In some examples, floral and figurative elements were placed among the geometric compositions to enrich their appearances.

Floral ornaments were used less than geometric ones. They were applied to smaller surfaces such as rosettes, the border surfaces, the arch corners and the capitals (fig. 20, 21). Generally, compositions with palmettes, Rumi and curved branches connecting them attract attention. Figures were used in compositions with floral ornaments as well as in geometric ornaments.

Inscriptions become calligraphic elements of decoration that some were given on the portals on a panel, or in strips or as a frame bordering the façade.

Figured ornaments have been used less than geometric and floral ornaments. Compared to geometric or floral ornaments, figurative elements are less. Lions, bulls, dragons, sirens, birds, angels, human forms are the most frequently used figures in large buildings, and they were used both individually

and in groups (fig. 20, 22). There are also examples of hidden figures in compositions of geometric and floral ornaments (fig. 21). They were usually made as relief. However, existing figured waterspouts are examples that are handled as sculptures (fig. 23). It is thought that the origins of those figures are the shamanic beliefs of Asia, the Turkish calendar with 12 animals or zodiac signs and they were made as coat of arms or a talisman with a protective feature. Among the buildings with figured ornaments, Karatay Han and Alay Han draw attention with their intensity in ornamentation and variety in composition.

Bibliography

- Acun, H. (ed.). 2007. *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*. Ankara.
- Aslanapa, O. 1972. *Türk Sanatı*. I. İstanbul.
- Aslanapa, O. 1973. *Türk Sanatı*. II. İstanbul.
- Bilici, K. 2007. Şarapsa (Serapsu) Han. In: Acun, H. (ed.). *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 393—401.
- Bilici, K. 2013. Kargı Han ve Hamamı Üzerine. *Sanat Tarihi Dergisi*, XXII, s. 71—88.
- Cezar, M. 1977. *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. Ankara.
- Erdmann, K. 1961. *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*. Berlin.
- Erdmann, K. H. 1976. *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*. II, III. Berlin.
- Ersoy, B. 1995. Osmanlı Öncesi Anadolu Kervan Yolları ve Üzerlerindeki Kervansaraylar. *Kültür ve Sanat Dergisi*, 25, s. 22—26.
- Ersoy, B. 1996a. Anadolu Selçuklu Kervansarayları. *Kültür ve Sanat Dergisi*, 31, s. 16—20.
- Ersoy, B. 1996b. Witness of the Past: Caravanserais. In: *Along Ancient Trade Routes: Seljuk Caravanserais and Landscapes in Central Anatolia*. Belgium, p. 50—78.
- Eyice, S. 1979. Mescid. *İslam Ansiklopedisi*, 8, s. 58—60.
- Gierlichs, J. 1996. *Mittelalterliche Tierreliefs in Anatolien und Nordmesopotamien*. Tübingen.

- Kleiss, W., Kiani, M. Y. 1983. *A Bibliography of Iranian Caravanserais*. I. Tehran.
- Köprülü, F. 1942. Ribat. *Vakıflar Dergisi*, 2, s. 267—278.
- Kuyulu, I. 1996. Anadolu Selçuklu Kervansarayları ile Orta Asya Kervansaraylarının Karşılaştırmasına Yönelik Bir Deneme. *Sanat Tarihi Dergisi*, VIII, s. 51—79.
- Kuyulu, I. 1999. Comparison of the Caravanserais in Anatolia and Central Asia in the Middle Ages. In: *10th International Congress of Turkish Art*. Geneva, p. 421—433.
- Marçais, G., Aslanapa, O. 1964. Ribat. *Islam Ansiklopedisi*, 9, s. 734—738.
- Mülayim, S. 1982. *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler. Selçuklu Çağı*. Ankara.
- Mülayim, S. 1999. *Değişimin Tanıkları. Ortaçağ Türk Sanatında Süsleme ve İkonografi*. İstanbul.
- Ögel, S. 1966. *Anadolu Selçuklularının Taş Teyzinatı*. Ankara.
- Öney, G. 1978. *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*. Ankara.
- Özergin, M. K. 1965. Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları. *Tarih Dergisi*, XV, s. 20, s. 141—170.
- Sauvaget, J. 1939. Caravanserais Syriens du Moyen-Age (I. Caravanserais Ayyubides (env. 1125—1260 AD)). *Ars Islamica*, VI, p. 48—55.
- Sauvaget, J. 1940. Caravanserais Syriens du Moyen-Age (II. Caravanserais Mamelouks). *Ars Islamica*, VII, p. 1—19.
- Siroux, M. 1974. Les Caravanserais Routiers Safavids. *Iranian Studies*, VII, part I, p. 348—379.
- Sözen, M. et al. 1976. *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*. Ankara.
- Turan, O. 1946. Selçuk Kervansarayları. *Belleten*, X, 39, s. 471—496.
- Turan, O. 1948. Celaleddin Karatay, Vakıfları ve Vakıfıyeleri. *Belleten*, XII, 45, s. 17—171.
- Tükel, A. 1969. Alara Han'ın Tanıtılması ve Değerlendirilmesi. *Belleten*, XXXIII, 132, s. 429—460.
- Tükel Yavuz, A. 1976. Anadolu'da Eşadaklı Selçuklu Hanlan. *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 2, 2, s. 187—204.
- Ünal, R. H. 1970. Ipdır Yakınlarında Bir Selçuklu Kervansarayı ve Doğubeyazıt-Batum Kervanyolu Hakkında Notlar. *Sanat Tarihi Yıllığı*, III, s. 7—15.
- Ünal, R. H. 1973. Deux Caravanserais Peu Connus de l'Époque Pré-Ottomane au Sud de Karaman (Konya). *Art and Archeology Research Papers*, 3, s. 59—69.
- Ünal, R. H. 1974. Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme. *Edebiyat Fakültesi, Araştırma Dergisi*, s. 116—119.
- Ünal, R. H. 1975. *Diyarbakır İli'ndeki Bazı Türk İslam Anıtları Üzerine Bir İnceleme*. Erzurum.
- Ünal, R. H. 1982. *Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Taçkapılar*. İzmir.
- Yavuz, A. T. 1991. Mirçinge Han ve Selçuklu Dönemi Eşadaklı Kervansarayları Arasındaki Yeri. *ODTÜ Mimarlık Dergisi*, 11, 1—2, s. 41—55.
- Yavuz, A. T. 1992. Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Mekan-İşlev İlişkisi İçinde Savunma ve Barınma. In: *IX. Vakıf Haftası Kitabı*. Ankara, s. 253—284.

Нарис 11

КАРАВАННІ ШЛЯХИ ТА КАРАВАНСАРАЇ В АНАТОЛІЇ СЕЛЬДЖУЦЬКОГО ПЕРІОДУ

Статтю присвячено вивченню історії системи караванної торгівлі: караванних шляхів та каравансараїв на території Анатолії Сельджуцького періоду. Надається мапа розташування каравансараїв, репрезентована їх типологічна класифікація та регіональна специфіка, ретельно описана структура споруд, матеріали, архітектура планування, дизайн, декоративна специфіка інтер'єру. Каравансараї були розташовані за тим же принципом як і в інших територіях за 30—40 км один від одного, тобто день кінського шляху. Визначено, що каравансараї Анатолії 13 ст. поділяються на дві групи: споруди із двориком і споруди без нього. Це були монументальні кам'яні споруди із потужними стінами, які захищали нападів ззовні. У декоративному плані каравансараї сельджуцького часу мали характерні риси мистецтва сельджуків: геометричний, рослинний орнамент, фігури тварин, характерні для Турецького зодіакального календаря з 12 фігурами тваринного світу.

Ключові слова: караванні шляхи, каравансараї, Анатолія, Сельджуцький період.

КУЮЛУ-ЕРСОЙ Інжі, професор, доктор, університет Еге, Ізмір, Туреччина, inci.kuyulu.ersoy@ege.edu.tr.

KUYLU-ERSOY Inci, Professor, Doctor, Ege University, İzmir, Turkey, inci.kuyulu.ersoy@ege.edu.tr.